

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Б. ДЖАМГЕРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ,
АРХЕОЛОГИЯ ЖАНА ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ**

Кол жазма укугунда

УДК: 327: 94 (575. 2) (043)

АБДЫКУЛОВА РОЗА АМАНБАЕВНА

**ОСМОН МАМЛЕКЕТИ МЕНЕН ОРТО АЗИЯНЫН
ДИПЛОМАТИЯЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫ (XIX КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ
ЖАРЫМЫ - XX КЫЛЫМДЫН БАШЫ)**

07.00.02 – Ата мекен тарыхы

07.00.03 –Жалпы тарых

**Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертация**

Илимий жетекчиси:

Мокеев Анварбек Мокеевич

тарых илимдеринин доктору

Бишкек-2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4
I БАП. ОСМОН МАМЛЕКЕТИ МЕНЕН ОРТО АЗИЯНЫН БАЙЛАНЫШТАРЫН ИЗИЛДӨӨНҮН ТАРЫХНААМАСЫ	10
1.1. Орус тарыхнаамасы.....	10
1.2. Түрк тарыхнаамасы	22
1.3. Батыш тилдериндеги изилдөөлөр.....	32
1.4. Борбордук азиялык изилдөөлөр.....	36
II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН БУЛАКТЫК БАЗАСЫ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	42
2.1. Илимий иштин булактык базасы.....	42
2.2. Изилдөөнүн методологиясы жана методдор.....	54
III БАП. ОСМОН МАМЛЕКЕТИ МЕНЕН ОРТО АЗИЯНЫН САЯСИЙ АБАЛЫ, ЭЛ АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕРИ	63
3.1. Осмон мамлекетинин саясий абалы, эл аралык мамилелеринде Орто Азия.....	63
3.2. XIX-XX кылымдын башында Орто Азиянын абалы жана анын Осмон мамлекети менен байланышы.....	76
3.3. Осмон мамлекети менен Орто Азиянын саясий мамилелери.....	85
IV БАП. ОСМОН МАМЛЕКЕТИ МЕНЕН ОРТО АЗИЯНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК, МАДАНИЙ ЖАНА ДИНИЙ МАМИЛЕЛЕРИ	100
4.1. Экономикалык байланыштары.....	100
4.2. Маданий мамилелери.....	108

4.3. Диний алакалары.....	119
КОРУТУНДУ	130
.	
ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАР ЖАНА КОЛДОНУЛГАН	
АДАБИЯТТАР	136
ТИРКЕМЕЛЕР	153

КИРИШҮҮ

Советтер Союзу кулап, Орто Азия мамлекеттери эгемендүүлүгүн алгандан кийин чет өлкөлөр менен эл аралык байланыштар күч алды. Орто Азиядагы өлкөлөрдүн эгемендүүлүгүн алгачкылардан болуп Түркия Республикасы тааныган. Анын натыйжасында, Түркия мамлекети менен Орто Азиядагы көз карандысыз мамлекеттер арасында саясий-экономикалык жана маданий багыттарда өз ара мамилелерди түзүүгө кадамдар жасалган. Ошол убактан азыркы күнгө чейин уланып келе жаткан алакалардын Орто Азия мамлекеттери менен Түркия Республикасынын өнүгүүсүнө кошкон салымы олуттуу жана анын тарыхый башаты тереңге кетет. Орто Азия менен Осмон мамлекетинин байланыштары XVI кылымда эле элчилик негизде башталганы менен XIX кылымдан тарта ал көп кырдуу, ар тараптуу жана тыгыз мамиледеги өнүгүү деңгээлине жеткендигин тарыхый булактар тастыктайт. Анткен менен Орто Азия аймагынын XIX кылымдагы геосаясий абалына байланыштуу илимий изилдөөлөр башка өңүттөн жүргүзүлүп келгени байкалат.

Орус жана советтик тарыхнаамада XIX-XX к. башталышындагы Орто Азия тарыхына жана андагы өлкөлөргө карата жүргүзүлгөн саясий мамилелерге бир жактуу баа берилип, айрым орчундуу маселелер изилдөө объектисине алынбай келген. Айрыкча белгилей кетчү нерсе, Орто Азия аймагына карата жасалган тышкы саясат менен ал көрүнүштү түшүнүү үчүн жүргүзүлгөн изилдөөлөр ортосундагы айырмачылык арбын.

Орто Азия географиялык аймагы жогоруда белгиленген кылымдарда хандыктар мезгилин (Орто Азия хандыктары) жана Россия империясы учурун камтыгандыктан аталган аймакта эки доордо тең Осмон мамлекети менен дипломатиялык байланыштар болуп келгенин архив материалдары тастыктап турат. Мындай байланыштын болушуна ошол мезгилдеги саясий,

экономикалык, маданий жана диний маселелер себеп болгон.

Эгер белгиленген хронологиялык жана географиялык алкакта Орто Азия аймагы бир бүтүн түшүнүк катары тышкы саясат жана башка өлкөлөрдүн экспансиялык аракет объектисине айланып келсе, тескерисинче ага баа берүү максатын көздөгөн изилдөөлөр мамлекеттер чегинде жана эки тараптуу мамилелер тогошунда гана жасалып келген. Ошол эле убакта Орто Азия өлкөлөрүндө жүргүзүлүп келген изилдөөлөр эки тараптуу мамилелерди чагылдырууга, Россия менен Улуу Британия мамлекеттеринин саясатын иликтөөгө арналып, башка дипломатиялык субъекттердин ишмердүүлүгү көз жаздымда калып жатканы байкалат. Арийне, андай проблемалардын бири - Осмон империясынын Орто Азия аймагына жүргүзгөн дипломатиясы жана саясий аракети экендиги талашсыз. Осмон өлкөсүнүн Орто Азия менен байланышын жаңыча түшүнүп, азыркы талаптарга жараша изилдөө зарылчылыгы туулат. Орто Азия тарыхнаамасында Осмон империясынын мында жүргүзгөн саясаты, көздөгөн максаты дээрлик изилдөө объектисине алынган эмес. Осмон өлкөсүнүн жана Орто Азиянын өз ара мамилелерин аныктап, саясий максаттарына баа берүү тандап алынган **теманын актуалдуулугун** арттырат.

Изилдөөнүн максаты, милдеттери

Осмон мамлекети менен Орто Азиянын ортосундагы байланыштарды изилдөө жаңы тарыхый иликтөө багыты экендиги шексиз. Изилдөөдө Осмон империясы менен Орто Азиянын саясий абалы, султандык бийликтин Орто Азия багытында жүргүзгөн саясаты жана дипломатиялык аракеттери, ошол эле убакта мындагы өлкөлөрдүн жана калктардын аларга жасаган мамилелери талдоого алынат. Илимий иш маселени тактоо жана көп кырдуу алакаларды жетиштүү даражада ачып, аныктоо үчүн архив материалдарын талдоо менен бирге XIX-XX кылымдын башындагы Орто Азия тарыхы боюнча жаңы маалыматтарды аталган аймактын илим дүйнөсүнө киргизүү максатын көздөйт.

Мындан улам, белгиленген максатка ылайык тема боюнча

төмөндөгүдөй **конкреттүү милдеттер белгиленди:**

- XIX-XX кылымдын башындагы Осмон мамлекети менен Орто Азия байланышынын тарыхнаамасын талдоого алуу;
- XIX-XX к. башындагы Осмон мамлекети менен Орто Азиядагы саясий кырдаалга баа берүү;
- Изилдөөнүн булактык базасы болгон Осмон мамлекетинин архив системасын анализдөө;
- Осмон мамлекетинин тыш өлкөлөргө болгон расмий жазышма түзүлүшүн, эпистолярдык жанрын талдоо;
- Эки тараптуу мамилелердин даража, деңгээлин жана көздөгөн максатын баалоо;
- Осмон мамлекети менен Орто Азиянын ортосундагы саясий жана экономикалык байланыштарга анализ жүргүзүү;
- Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктары мезгили жана Россия империясына караган учурдагы диний жана маданий байланыштарын талдоо;
- Архив материалдардын негизинде Орто Азия тарыхына, асыресе Кыргызстан тарыхына байланыштуу маалыматтарды илимий изилдөө айлампасына алуу;

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы

XIX кылымдын экинчи жарымы - XX к. башындагы Орто Азия тарыхын өзүнчө алып изилдөө, ошондой эле анын башка мамлекеттер менен болгон мамилесин тактап көрсөтүү тарых илиминде татаал да, аз иликтенген да проблемалардан.

Тандап алынган теманын мындай өзгөчөлүгүнө жараша төмөнкүдөй жаңы көз

караштар сунуш кылынды:

- Постсоветтик доордун тарыхнаамасында Осмон империясы менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы дипломатиялык байланыштардын үзгүлтүккө учуроо менен жүргүзүлүп келе жаткандыгы такталды;

- Алгачкы ирет Кыргызстандын тарыхында Осмон империясына байланышкан архивдик булактар илимий айлампага киргизилип, тарыхый байланыштардын тамыры тереңде экендиги далилденди;
- Кыргыз тилинде Орто Азия менен Осмон мамлекетинин саясий-дипломатиялык мамилелери комплекстүү изилдөөгө алынды;
- Осмон мамлекетинин Орто Азия менен дипломатиялык байланыштарын ачуу үчүн Осмон өлкөсүнүн өкмөттүк архив материалдары илим айлампасына алынды;
- Орто Азиядагы Англия, Россия жана Кытай мамлекеттеринин саясаты эске алынып, Осмон мамлекетинин мындагы саясатынын мүнөзү, көздөгөн максаты анализденди;
- Осмон-Орто Азия дипломатиялык байланышынан кабар берген архив документтерди анализдөө аркылуу аты аталган мамлекеттердин өз ара байланыштарынын себеп, натыйжалары такталды.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси. Изилдөө проблемасына тартылган жаңы архив материалдар, саясий мазмундагы меморандум жана корреспонденциялар - Орто Азия калктарынын XIX кылымдын экинчи жарымы - XX к. башындагы тарыхы менен эмгектенген илимпоздорго көмөк көрсөтөт жана изилдөө материалдары болуп бере алат.

Изилдөө айлампасына алынган жаңы архив материалдар Орто Азия калктарынын жана анын ичинде кыргыздардын тарыхын изилдеген илимпоздордун иликтөөлөрүнө, окуу куралдарын жазууга, атайын курс программаларын даярдоого жардамчы материал катары пайдаланууга болот.

Коргоого алып чыгуучу Жоболор:

1. Орто Азия тарыхынын XIX кылымдын экинчи жарымы – XX к. башындагы саясий жактан тарыхый бурулуш мезгили болгон. Россия империясы тарабынан Орто Азия хандыктары каратылып, саясий-административдик башкаруу системасы толугу менен өзгөргөн. Анын

натыйжасында, хандыктардын бул мезгилге чейинки Осмон мамлекети менен байланышынан айырмаланып, алардын ортосундагы алакага Россия империясынын саясаты аралаша баштаган.

2. Орто Азия хандыктарынын башка мамлекеттер менен байланышы дипломатиялык түрдө ишке ашып келген. Аларга Россия империясы, Осмон мамлекети мисал боло алат. Алардын өз ара байланышында саясий, экономикалык жана маданий маселелер камтылган. Россия империясы Орто Азияны каратып алган соң, Осмон мамлекети менен Орто Азиянын байланышында кескин өзгөрүүлөр болгон.

3. Изилдөөнүн хронологиялык алкагында, Орто Азиянын Россия империясы менен Англия саясатынынын бутасына айлангандыгы талдоого айланат. Белгиленген мезгилдин тарыхнаамасында эки мамлекеттин саясий тирешүүсү Орто Азия маселеси менен чогуу каралып, Осмон мамлекети сыяктуу калган объекттерге дээрлик көңүл бурулган эмес.

4. Изилдөөнүн хронологиялык алкагында каралган Осмон мамлекети менен Орто Азиянын саясий байланыштарындагы негизги маселе Россия империясы болгон. Экинчи планда болсо, хандыктардын геостратегиялык маселелерге тиешелүү өз ара келишпестиктери турган.

5. Осмон империясы менен Орто Азиянын байланыштарында диний алакалар жогору негизде ишке ашырылган. Анткени, ислам дүйнөсү үчүн ыйык деп эсептелген Мекка, Медина шаарларын камтыган Хижаз областы XVI кылымдан тарта Осмон мамлекетинин карамагында болгон жана ал бүткүл мусулман дүйнөсүнүн мураскору катары таанылган.

6. Осмон мамлекетинин өкмөттүк архивиндеги материалдар Орто Азиянын тарыхынын, айрыкча Кыргызстан тарыхынын илимий айлампасына тартылып, архив даректери, алардын мазмуну боюнча маалыматтар, комментарийлер илимий изилдөөнүн доору боюнча алектенген адистерге сунушталат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Изилдөөнүн натыйжасында автор

тарабынан Осмон мамлекетинин өкмөттүк архивиндеги материалдар Орто Азиянын XIX кылымдын экинчи жарымы -XX к. башындагы тарыхына жаңы булактык база катары киргизилип, маселеге байланышкан жаңы көз караштар, пикирлер сунушталды.

Диссертациялык иштин жыйынтыгынын апробацияланышы. Диссертациянын негизги жоболору республикалык жана эл аралык (Индия, Түркия, Македония, Казакстан, АКШ) илимий конференцияларда, симпозиумдарда, семинарларда апробацияланды. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары республикалык жана эл аралык илимий журналдарда жарыяланды.

Диссертациялык иштин жыйынтыктарынын илимий басылмаларда чагылдырылышы. Диссертациянын темасынын алкагында 20 га жакын илимий макалалар жана баяндамалардын толук тексттери жарык көрдү. Алардын ичинен чет тилинде 3 макала Web of Science жана Scopus системасында катталган журналдарда, 4 макала чет элдик индекстүү журналдарда, 6 макала РИНЦте катталган КР УАК сунуштаган республикалык илимий басылмаларда жарык көрдү. Изилдөө иш илимий эмгек катары 2014-жылы Кыргыз-Түрк Манас университетинин басмаканасынан китеп болуп басылып чыккан.

Эмгектин түзүмү жана көлөмү. Диссертация-киришүү, төрт бап, корутунду, тарыхый булактар менен бирге колдонулган адабияттардын тизмеси жана тиркемелерден турат. Тиркемелерде дипломатиялык каттар жана терминологиялык сөздүк орун алды.

І БАП. ОСМОН МАМЛЕКЕТИ МЕНЕН ОРТО АЗИЯНЫН БАЙЛАНЫШТАРЫН ИЗИЛДӨӨНҮН ТАРЫХНААМАСЫ

1. Орус тарыхнаамасы

Илимий иштин орус тарыхнаамасын үч бөлүккө бөлүп кароого болот. Аларга революцияга чейинки, совет доору жана постсовет мезгилиндеги орус тарыхнаамасы кирет. **Революцияга чейинки орус тарыхнаамасында** Орто Азия менен Осмон мамлекетинин байланыштары тууралуу учкай гана кеп кылынган. Анткени XIX кылымдын экинчи жарымынан XX кылымдын башына чейинки мезгилде Орто Азия Россия империясы менен Британия империясынын “чоң саясий оюн” (The Great Game) деп аталган геосаясий тирешүүсүнүн чордонунда калгандыктан изилдөөлөрдүн басымдуу көпчүлүгү эки империянын саясатына байланыштуу талданып келинген [50, 47]. Айрым изилдөөлөр жалпы Түркстан аймагына арналып, жогоруда баяндалгандан тышкары Кытай менен Россия империясынын саясаты тууралуу маалыматтарды камтыйт [43]. Осмон мамлекети сыяктуу объекттер илимий изилдөө айлампасына дээрлик алынган эмес. Россия империясы мезгилинде Казань, Санкт-Петербург шаарларындагы чыгыш таануу жаатында жүргүзүлгөн изилдөөлөр Түркиянын (Осмон мамлекети тууралуу сөз болуп жатат) жалпы тарыхына гана ыкталган.

Илимий ишке байланышкан хронологиялык доор алкагында Орто Азия менен Осмон мамлекетинин саясий байланышында алардын ортосундагы орток көйгөй Россия империясы болгон. Орто Азия хандыктарын Россия империясынын каратып алуу саясатына байланыштуу Осмон мамлекети менен болгон дипломатиялык мамилелерден тышкары аталган доордо орус-түрк согуштары болуп келген. Аталган эки мамлекеттин ортосундагы кызыкчылыктар маселеси тууралуу Ф.Ф. Мартенстин 1880-жылы жарыяланган “Россия и Англия в Средней Азии” аттуу эмгегинде кездешет. Анын берген маалыматы боюнча Россия империясынын Түркия менен байланышындагы негизги кызыкчылыгы Осмон мамлекетине караган христиан динин тутунган элдердин европалык маданиятын коргоо негизги

орунда турган [50. с. 11]. Ал эми Англия Орто Азиядагыдай Түркияга да жүргүзгөн саясатында жападан жалгыз жеке кызыкчылыгын биринчи орунга коюп келген [50. с. 61]. Мындан аталган доордогу империялар жеке кызыкчылыктарында экспансия саясатын ишке ашыруу үчүн дипломатиялык байланыштарын жүргүзүп келишкени байкалат.

Революцияга чейинки мезгилге таандык эмгектердин катарына В. П. Наливкиндин “Краткая история Кокандского ханства” аталышындагы 1886-жылы Казандан басылып чыккан эмгеги кирет. Ал илим дүйнөсүндө орус офицери, Орто Азия жүрүштөрүнүн катышуучусу, этнограф жана изилдөөчү катары таанылат. Анын жогоруда аты аталган эмгегинен Осмон-Орто Азия байланыштары тууралуу бир нече маалыматты алууга болот. Анда Кокондун ханы Омор хан 1820-жылы Хажы-Мир-Курбан аттуу элчисин Осмон мамлекетинин султанына, Стамбулга жибергени тууралуу маалымат кездешет [51.с.114]. Кокон хандыгында Омор хандын мезгилинде Осмон мамлекети менен тыгыз байланыш болуп келгенин башка булактар да тастыктап турат. Ал туурасында кийинки бапта, илимий иштин базалык булагы болгон архив документтер тууралуу маалыматта баяндалат.

Осмон мамлекети ислам дүйнөсүнүн мураскору катары Орто Азия хандыктары тарабынан таанылгандыктан, Мухаммед пайгамбарга тиешелүү өздүк буюмдарды ажылыкка барган орто азиялыктар же шайыктар өз кызыкчылыгына пайдаланып келишкен. Буга мисал катарында Кокон ханы Мадали (1822-1842) өзүнүн зоболосун көтөрүү максатында ажыга барып келген шайыктан Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талын алдырткан. Аны Кара-Төбөдөгү бир аймакка атайын Муй-Мубарек (ыйык сакал) деген аталышты берип, жайгаштырткан. Эл бара-бара ошол жерге барып, сакалга таазим этип турушканы боюнча маалымат кездешет [51. с. 135].

Орто Азия менен Осмон мамлекетинин байланыштарынан кабар берген эмгек ошол мезгилдеги генерал-лейтенант, чыгыш таануучу, аскер адамы, тарыхчы жана лингвист М.А.Терентьевдин 1887-жылы жарыялаган “Россия и Англия в борьбе за рынки ” аталышындагы эмгеги. Анда Кашгар ханы Якуб

бек 1867-жылы аталык гази титулунан сырткары Урумчини ээлеген соң бакдөөлөт наамын алгандыгы, бул титулдардан тышкары ага Осмон мамлекетинин султаны “эмир” титулун бергени жазылат [55. с. 65-66]. Мындан байкалгандай Кашгар ханы Англия, Россия жана Кытайдан сырткары Осмон мамлекети менен да дипломатиялык байланыштарды түзүп келген. Кашгар хандыгы аймактык жактан Орто Азия хандыктарына кирбесе да жалпы Түркстан аймагындагы XIX кылымдын экинчи жарымында тарых сахнасында кездешкен төрт хандыктын бири жана аны түптөгөндөр Кокон хандыгынан Кашгарга жол тарткан жоон топ болгону жалпыбызга маалым.

Революцияга чейинки мезгилде Орто Азия аймагынын Осмон мамлекети менен саясий байланыштары туурасында маалыматтар көп кездешет. Орто Азия аймагын Осмон мамлекети менен байланыштырган мындай саясий окуялардын бирине 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү кирет. Аталган көтөрүлүштү изилдегендерден 1901-жылы Казандан басылып чыккан В.П. Сальковдун “Андижанское восстание в 1898 года” аталышындагы эмгеги көңүлдү бурат. Анын берген маалыматы боюнча 1898-жылы көтөрүлүштү жетектеген Дукчи ишанга Константинополдон (Стамбул тууралуу сөз болуп жатат) Ажы-Абдужалил-Мир-Садыр-Карыев атындагы адам Мухаммеддин чачынын бир талын, чапан жана грамота Осмон мамлекетинин султанынан алып келгени тууралуу маалымат берилет. Жогоруда аты аталган адам буга чейин да 1895-1896-жылдары Кашгар аркылуу Түркстанга келип, кайрадан Түркияга (Осмон мамлекети) кеткендиги тууралуу маалыматтар кездешет [53.с. 39]. Мындай буюмдарды алуу менен Орто Азия аймагында саясий окуяларда жана хандыкта зоболосун көтөрүү максатында пайдаланып келишкенин айтууга болот.

Ислам дүйнөсүнүн мураскору-Осмон мамлекети менен орто азиялыктардын ортосунда диний байланыштар болгонун илимий эмгектер тастыктап турат. Экөөнүн тең ислам дининде сунний багытта экенин, административдик башкаруу системасында диний кызматтардын болушун алардын орток окшоштуктары катары кабылдоого болот. Натыйжада Орто

Азиядагы хандыктарда да Осмон мамлекетинде да диний кызматтын көптөгөн түрлөрү кездешет. Алардын эң башында шайхулислам, казы каляндар туруп, медреседен билим алып, билимдүүлөр (улема) аталып келишкен.

Генерал-лейтенант М.А. Терентьевдин “История завоевания Средней Азии” аталышындагы эмгеги үч томдон турат. Аталган эмгек 1906-жылы Санкт-Петербурздан басылып чыккан. Анын биринчи томунда автор Орто Азия хандыктары түрк султанынан кат алгандыктары тууралуу калктын арасында сөз тараганынан кабар берет. Катта султан хандыктарга көп сандаган аскер жиберип, Россия империясын жергиликтүү жашаган аймактарына киргизбестен талаа, түздүктөрдө күрөшүүнү сунуш кылган жана аларды 1828-жылы орустарга каршы мусулмандардын ыйык согушуна үндөгөндүгүн белгилейт [56. с. 233].

Аталган эмгектин экинчи томунда болсо Хива ханы өзүнүн кол алдындагыларды шыктандыруу үчүн Түркиядан (Осмон мамлекети) келген түрк эфенди аркылуу союз түзүп, жардам берүүчү түрк элчиси катары көрсөтүүгө аракет кылган. Бул адам чындыгында түрк султанынын агенти болгон. Бирок ал хандыктарга жардам берүү үчүн эмес, персиялык кулдарды кулчулуктан куткаруу максатында өтүнүч менен келген адам болгон [57. с. 66].

Терентьевдин үч томдук эмгегинин үчүнчү томунда болсо, эл арасында Анжиян көтөрүлүшүн жетектеген ишанга түрк султаны, афган эмири жада калса англичандар жардам берет деген сөздүн тараганы тууралуу айтылат. Анда курал-жарак жиберилгендиги, алардын тоого катылгандыгы тууралуу айтылган. Түрк султанынын алтын жалатылган грамотасын (кат) элге көрсөтүшкөн. Атүгүл калктын анын мазмуну менен кабары болбосо дагы ишандын алып жүргөнү элди ишендирүүгө жетиштүү болгон [54. с. 448-449]. Аталган эмгекте Анжиян көтөрүлүшүндө колго түшкөндөр тинтилген [54. с. 462-463]. Алынган маалымат боюнча көтөрүлүштү жетектеген Мадали Ишандын үч жардамчысы 22-майда кармалган. Алардын чапандарында кандын тактары болгон. Субанкулдан (ишандын негизги мюриди-окуучусу

болгон) куран китеп жана анын ичинен ишанга түрк султаны тарабынан жиберилген деген жазуу табылган. Илимий изилдөөлөрдө бул документтин эки башка котормосу кездешет. Бирөөсү Диваевдин (генерал-губернатордун канцеляриясындагы кызматкер) котормосунда ааламдын ээси-жараткандан баштап, ислам дининин пайгамбары Мухаммед, андан соңку халифаларды санап өтүп, аяк чендеринде Осмон мамлекетинин султандарынан болгон Абдулхамид ханды жараткан коргоосун, артынан миңтөбөлүк Мадали Ишандын өзүнүн миссиясын так аткарбаса, анда максаттарына жете албары тууралуу баяндалган. Грамотанын астында эки мөөр кездешкенин, бирөөсү Мухаммед Зияитдин-Кашгарга таандык болуп, экинчиси белгисиз экени айтылат. Экинчи котормо ориенталист Остроумов (Ташкент балдар гимназиясынын директору) султан Абдулхамид хандан миңтөбөлүк Мухаммед Алига ыйык иштерди аткаруусу үчүн берилип, ишке ашыруу керектиги айтылат [54. с. 465]. Ишан Мадали хан тергөө жана сот учурунда бул грамотанын түрк султанынан келгендигин жана түп нускасы экенин, өзүнө да халиф наамы берилгендигин баса белгилеген. Бирок грамотада болгону Зияутдиндин мөөрүнөн башка тастыктама болбогонунан улам орус бийлиги андан шектенген [54. с. 466]. Натыйжада Осмон мамлекетинин султаны жергиликтүү элди шыкактаган каттарды жиберип турган жана документ жасалма болуп, султандын суфизм менен байланышы жоктугун, халиф суфизмди кабыл албагандыгы сыяктуу эки ача пикирлер илим дүйнөсүндө жаралып келет.

Орто Азия аймагында исламдын жайылышында суфизм чоң роль ойногон. Ага 1898-жылкы көтөрүлүштү жетектеген Мадалинин “ишан” атын алып жүргөнү жана бул аталыш суфизмде эң жогорку даражаны билдирери маалым. Маалыматтарга караганда ишан суфизмди эң мыкты өздөштүргөн руханий күчкө ээ, мюриддери болгон жогорку наам [42.с.170]. Жогоруда аты аталган эмгекте Дукчи ишан Осмон мамлекетинин султанынын грамотасын жазында Меккеден Константинополь (Стамбул) аркылуу кайткан бир ажыдан алганын кабарлайт. Ал грамота менен бирге түрк султанынын эски чапанын

алган. Атүгүл султан аны халиф, жардамчысы кылып дайындаганынан кабарлайт [54.с.468]. Көтөрүлүштөн кийин 1899-жылы 1-июнда Жети-Суу менен Закаспий областтарын бириктирүү жана бекемдөө боюнча Түркстан генерал губернаторлугунун указы чыккан [54.с.487]. Бул туурасында Осмон мамлекетинин өкмөттүк архивинде да маалымат кездешет. Ал жөнүндө кийинки бөлүмдөрдө, изилдөөнүн булактык базасында сөз болмокчу.

Совет мезгилиндеги орус тарыхнаамасында Азия жана Африка өлкөлөрү боюнча адистешкен А. Д. Новичев [171, 169, 170,172], Ю. А. Петросян [174, 175, 176, 177] Осмон мамлекетинин тарыхын изилдөөгө алышкан. Бирок ал учурда совет идеологиясынын тассиринен улам изилдөө ишке байланышкан маселелер көз жаздымда калтырылып, дагы көбүрөөк илим дүйнөсүндө Орто Азия темасында Англия жана Россияга гана өзгөчө басым жасалган.

Россия жана совет доорундагы изилдөөчү В.В. Бартольд 1927-жылы жарыяланган “История культурной жизни Туркестана” аталышындагы эмгегинде илимий иштин локалдык аталышындагы Орто Азия же Түркстан термини тууралуу пикиринде мындан башка аталыштардын да колдонулганын билдирип кетет. Анда Кичи Бухара деп Кашгария, чоң Бухара деп Орто Азия аталып келсе, англис изилдөөчүлөрдүн демилгеси менен Батыш жана Чыгыш Түркстан деп атала баштаганын билдирет [125. с. 101].

Илимий изилдөөлөрдө тарыхый географиялык аталыштар маселелер жаратып келет. Асыресе эки башка мамлекеттин (Совет доору менен Түркия) изилдөөчүлөрүнүн тарыхый географиялык аталыштарды колдонуусунда айырмачылыктар арбын кездешет. Мисалы, Түркия республикасындагы изилдөөлөрдө Түркстан хандыктары аталышы колдонулуп, буга чыгыш Түркстанда курулган Кашгар хандыгы да камтылат. Совет тарыхнаамасында хандыктардын аталышында Россия империясына каратылып алынган хандыктар гана камтылып, Орто Азия хандыктары аталышы менен изилденип келген. Кээ бир изилдөөлөрдө Орто Азиядагы хандыктар Россия империясына каратылган соң Түркстан аталышы саясий аталышка өтүп,

генерал-губернаторлук курулган. Доордун политоними катары Түркстан аймагы деген аталыштар менен да изилдөөлөр кездешпей койбойт.

В. В. Бартольддун эмгегинде ислам дининин-панисламизмдин ролу тууралуу маалымат берилет жана жадидизм идеологиясынын түптөөчүсү Гаспринский татар панисламисти катары каралган [127.с. 400-402]. “Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер” аттуу эмгекте Орто Азиядагы мамлекеттердин бири катары күнүбүздөгү Кыргызстанга исламдын жайылышында дервиштер, кожолор жана эшендер чоң роль ойногону баяндалат. Ал эми Меккеге ажылыкка баруу байлар менен манаптардын арасында бир аз гана тараган [126.с. 195, 198].

П. Г. Галузонун “Туркестан-колония” аталышындагы эмгеги 1929-жылы Москвадан жарыяланган. Анда изилдөө ишке байланышкан Анжиян көтөрүлүшүнө султандын кийлигишүүсү тууралуу жеке пикири кездешет. Ага ылайык Миң-Төбөдөгү ишандын көтөрүлүшүн (1898-жыл) Орто Азиядагы ири улуттук-боштондук кыймыл катары караган [133. с. 44]. Ошол эле эмгекте Россия империясына каршы Орто Азия калктарын согушка үндөөдө Анжиян көтөрүлүшүнө чейинки окуяларда казатка (газават) чакыруу (панисламизм) болуп келгенин байкоого болот [133. с. 40]. Аталган эмгекте саясий окуялардан тышкары Орто Азиянын экономикасына байланышкан маалыматтар да кездешет. Мында XX кылымдын башында Орто Азияда пахта өстүрүүдө жетишкендиктер болуп, 1910-жылы Фергана областында пахта жалпы чарбанын 31,1 пайызын түзгөнү айтылат [133. с. 75]. Архив даректериндеги Осмон мамлекетинин Орто Азиядан пахта алып турганы алардын мындай жетишкендиктерин тастыктап турат. Ал эми диний фактордо панисламизм жалпы мусулмандарды бириктирүүчү негизги агым катары каралса, пантуркисттер алардын башында Түркия турушу керек деген пикирди карманышкан. Ал эми кээ бирлери болсо Афганистандан үмүт кылышкан [133. с. 150]. Буга карабастан автордун пикирине караганда 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылды жетектөөгө жадидчилер да панисламисттер да алгылыктуу катышышкан эмес [133. с. 158].

Н. М. Лавров “Турция и Иран в 1870-1914 годах” (1952) аталышындагы эмгегинде ХХ кылымдын башындагы Осмон мамлекетинде саясий жактан чоң өзгөрүүлөрдүн болушуна себепкер болгон жана ошол эле мезгилде Орто Азияда да өзүнүн саясатын жүргүзүп келген “жаш түрктөрдүн” кыймылында биримдүүлүк болбогонун берет [159. с. 11].

Совет доорунан бери келе жаткан Вопросы истории илимий журналынан Осмон мамлекети менен Орто Азиянын байланыштары тууралуу маалыматтарды кездештирүүгө болот. Аталган журналдын 1951-жылдагы журналдын атайын чыгарылган санында Анжиян көтөрүлүшүнүн аталышы, мүнөзү, максаты жана жүрүшү боюнча көптөгөн пикирлер камтылган. Бул пикирлер тууралуу жаңы ойлор аталган журналдын кийинки сандарында да жарыяланып келген.

1953-жылдагы Вопросы истории журналында Б. Гафуровдун “Об андижанском восстании 1898 года” аталышындагы макаласында көтөрүлүшкө Осмон мамлекетинин кийлигишүүсү боюнча маалыматтар, султандын кийлигишүүсү боюнча пикирлер берилген [138, 127].

Н. А. Халфиндин “Политика России в Средней Азии (1857-1868)” (1960) аталышындагы эмгегинде Бухара, Кокон, Ташкент, Самарканд, Карши, Шахрисябз сыяктуу Орто Азия шаарлары пахтадан жасалган кездемелерди чыгыштагы өлкөлөргө жана Россия империясына сатып турушканы баяндалат. Атүгүл орустардын кенеп кездемеси өз мезгилинде АКШ га да экспорттолуп турганы айтылат [187. с. 20, 32]. Алардын ХХ кылымдын башында Осмон мамлекетине да пахтаны экспорттогондору тууралуу архив даректеринен маалымат алууга болот. Ал эми саясий маселеге байланышкан Халфиндин ою боюнча Англия империясынын Орто Азияны ээлөө маселесинде Россия менен күрөштө Осмон мамлекетин колдонгону тууралуу маалымдалат [187. с. 49].

А.Д. Новичевдин 1968-жылы чыккан “История Турции” аталышындагы эмгегинде илимий иште колдонулган архив булагындагы ферганалык Рахмет перс тилинен мугалим болуп иштеген окуу жайы тууралуу маалымат

кездешет. Автордун ою боюнча 1839-жылы ачылган медициналык окуу жайы (Mekteb-i Tibbiye-i Aliye-i Shahane) султан Махмуд II билим жана саламаттыкты сактоо маселесинде өз мезгилинин эң чоң реформасын ишке ашырган [171. с. 256]. Султан Махмуд II ислам динине болгон фанатизмден алыс киши болгондуктан анын башкаруу мезгилинен баштап мамлекетте ар бир сферада жаңылануулар болгон [171. с. 270].

Г. Б. Никольская менен А. М. Матвеевдин “Присоединение Средней Азии к Царской России и сопредельные страны Востока” (1969) аттуу эмгегинде Осмон мамлекети менен эң көп мамиле түзгөн Кокон хандарынан Мадали хандын калк арасында кадыр баркы түшкөнүнө карабастан анын доорунда хандыктын аймагы кеңейгени боюнча маалыматтар берилет [168]. Осмон мамлекетиндеги диний кызматтын бир түрү катары каралган кожо каляндар үчүн атайын жай Орто Азия хандыктарында да болгондугу тууралуу маалыматтар Троицкаяга таандык эмгектерде кездешет [184].

А. Д. Новичевдин “История Турции” аталышындагы эмгегинин экинчи бөлүгү 1973-жылы басылып чыккан. Анда 1839-1853-жылдардагы Осмон мамлекетиндеги саясий, экономикалык жана маданий абалы тууралуу маалыматтар камтылган. Осмон мамлекети 1850-жылдарга чейин тышкы байланыштарын бекемдөөгө аракет кылганына карабастан танзимат реформасынан кийин кулоо мезгили уланган [172. с. 189].

Ю. А. Петросяндын “Младотурецкое движение” аталышындагы (1971) эмгегинде XX кылымдын башындагы Осмон мамлекетиндеги жаш түрктөрдүн кыймылынын пантуркизм идеясы Россия мусулмандарына (автор эмгекте Орто Азия калкын ушундай атайт) чейин тараган. Алардын арасында панисламизмди жактагандардын саны аз болгон. 1906-1907-жылдары аталган мамлекеттеги Биригүү жана өнүгүү коому (İttihat ve Terakki) Россиядагы мусулмандар менен байланыш түзүшкөн [175. с. 276]. 1906-жылы жаш түрктөрдүн кээ бирлери бардык түрк калктарын бириктирүү маселесин ойлошкон жана бул тууралуу бири-бири менен пикир алышып турушкан. Атүгүл алардын Адриатикадан Кытайга чейинки аймакка жайылган империя

куруу ойлору да болгон. Мунун негизин тил, дин жана улуттук биримдүүлүк түзөт деген пикирде болушкан. Түрк дүйнөсүндө ылдам өнүгүү түрк тилинин Стамбул диалектисин өздөштүрүү аркылуу ишке ашарына ишенишкен [175. с. 276]. Аталган автор россиялык жана совет чыгыш таануучусу катары таанылып, анын илимий эмгеги Түркиядагы жаш түрктөрдүн кыймылына арналган. Анын “Османская империя Могушество и гибель” деп аталган эмгеги совет доорунун аяк чендеринде 1990-жылы жарыяланган эмгек. Бул тарыхый очерктери Осмон мамлекетинин түптөлүшүнөн кулашына чейинки мезгилди камтыган тарыхый очерктер [177]. Аталган эмгек орус тилинде Осмон мамлекети тууралуу системалуу түрдө маалымат берет. Анда Осмон мамлекетинин түптөлүшүнөн тарта, Тимур менен болгон Анкара согушу, Константинополдун алынышы, мамлекеттин чыгыш, батышка жортуулдары, өлкөдөгү көтөрүлүштөр, XVII кылымдагы империянын оор абалы, Осмон мамлекети менен Россия империясынын ортосундагы согуштар, мамлекетти сактап калуу үчүн жүргүзүлгөн реформалар, мамлекеттеги биринчи конституция, султандын чексиз бийлиги, революцияга карай багыт алуу жана султандын тактыдан кулашын камтыйт.

З.Д. Кастельскаянын “Из истории Туркестанского края” аталышындагы эмгеги Москвадан 1980-жылы басылып чыккан. Анда 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүн чыгаргандар жергиликтүү феодалдар, диний кызматкерлер жана панисламисттер өздөрүнүн максатына жетүү үчүн ислам динине ишенгендер биригип, кайырдиндегилерге каршы ыйык согушка чыгышына үндөшкөнү тууралуу маалымат кездешет [152. с. 70].

Ал эми С.Г.Кляшторный менен А.А.Колесниковдун “Восточный Туркестан глазами русских путешественников” (1988) аттуу эмгегинде Осмон мамлекети менен тыгыз байланышта болгон жана Кокон хандыгы тарабынан Кашгарга жиберилген топтун ичинен, кийинчерээк Кашгар хандыгын түптөгөн Якуб бек тууралуу маалымат кездешет [157]. Эмгекте так ачык маалыматтар жана мисалдар берилбегени менен Якуб бек түптөгөн Кашгар хандыгы аскердик-саясий жана аскердик-экономикалык байланыштарды

Англия, Осмон мамлекети жана башка мусулман өлкөлөр менен жүргүзүп келген [157. с. 116].

Совет доорунун акыркы жылдарында Орто Азия аймагында жайгашкан советтик республикаларда жарыяланган илимий эмгектерде бир аз да болсо маалыматтар кездешпей койбойт. Аларга К. Е. Бендриковдун [129] Орто Азиядагы билим, А. Чукубаевдин [190] массалык маалымат каражаттары тууралуу маалымат берген эмгектеринде Осмон мамлекети менен байланышы камтылат. Мындан сырткары Т. К. Бейсембиевдин [128] эмгегинде Осмон мамлекети менен байланышып келген хандыктардын өз ара чек ара катары таанылган аймактары тууралуу маалымат алууга болот.

Х.Н. Бабабековдун “Народные движения в Кокадском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки XVIII-XIX вв” (1990) аталышындагы эмгегинде Англия өкмөтү Кокон, Бухара, Хива хандыктыктарын бириктирип, Россияга каршы союз түзүүнү максат кылгандыгы тууралуу жазылат. Алардын максаты-Индия менен Афганистанды тоскоолдуксуз башкаруу болгон. Ошол эле учурда Орто Азия соодасына жалгыз ээлик кылгысы келген. Бул союз Россия менен Англиянын колонияларынын ортосунда дубал катары кызмат кылмак [122. стр. 42]. Мындан тышкары эмгекте кездешкен “Англо-русское соперничество в Кокандском ханстве” аталышында бөлүмдүн өзү ошол мезгилдеги совет идеологиясында жазылган тарыхнаамаларда негизинен экөөнүн Орто Азиядагы саясатына ыкталганын көрсөтүп турат [122. стр. 41].

Постсовет доорундагы орус тарыхнаамасында Советтер Союзу кулагандан кийин Россия Федерациясында да темага байланышкан илимий изилдөөлөр бар. Буга далил катары А.Д. Васильевдин илимий эмгектерин жана макалаларын алсак болот. Анын “Османская империя и ее интересы в Центральной Азии: Эволюция подходов и периодизация истории отношений с государствами Центрально-азиатского региона” (2019) аталышындагы эмгегинде байланыштар саясий, экономикалык багыттан тышкары гуманитардык жактан да болуп келгенин белгилөө менен аны XIX кылымдын

экинчи жарымы - XX кылымдын башында Осмон мамлекети мусулман дүйнөсүнө гуманитардык таасир тийгизген курал болуп калганынан кабарлайт [132.с.175-188]. Бул жердеги диний жактан ажылык сапарына баргандарга материалдык жардам көрсөтүүдөн тышкары Стамбулда курулган өзбек, Бухара, Кашгар теккелери (дервиштердин үйү, жайы) маданий катнашты бекемдөөдө роль ойногон [132.с.181]. Ошондой эле окшош тутумдаш пикирди Кыргызстандан изилдөөчү А.А. Салиев өзүнүн макаласында берет. Анда XIX кылымдын экинчи жарымы-XX кылымдын башында Борбордук Азияда Россия империясынын геополитикалык теңтайлашуусунун диний аспекттери тууралуу берген маалыматында Осмон мамлекетинин Орто Азияга саясатында дин негизги курал болгонун белгилейт [180.с. 128]. Анткени ошол учурдагы бүткүл мусулмандардын халифасы, мурасчысы Осмон мамлекети болгондуктан Орто Азия хандыктары аны диний жактан алда канча жогору коюшкандары маалым.

Жыйынтык. Эки мамлекеттин ортосундагы байланышты изилдеген эмгектер саналуу гана болгондуктан, аталган теманы изилдөө актуалдуулугун жаратып отурат. Революцияга чейинки доордо Кокон, Хива хандыктары жана Бухара эмирлигинин Осмон мамлекети менен болгон байланыштарын чагылдырган эмгектер жетиштүү көрсөтүлгөн эмес. Көбүнесе Россия-Англия теңтайлашуусунда Орто Азия же Россия-Кытай теңтайлашуусунда Орто Азия маселесине маани берилип келгенине карабастан спецификалык түрдө гана Осмон-Орто Азия байланышынан саясий, диний же маданий алакалар туурасында маалыматтарды табууга болот. Натыйжада Осмон империясы менен Орто Азиянын ортосундагы дипломатиялык байланыштарды кеңири сүрөттөгөн эмгектер жарык көргөн эмес. Буга карабастан революцияга чейинки доордогу эмгектерди булакнаамалык, тарыхнаамалык таризде кароого болот.

Советтик тарыхнаамада идеологиялык багыттан улам Осмон империясы менен Орто Азиянын ортосундагы дипломатиялык байланыштарды өз алдынча изилдөө объекти катары изилдеген изилдөөчүлөр саналуу гана болгон.

Көбүнесе Орто Азиянын XIX-XX кылымдын башындагы абалына жүргүзүлгөн изилдөөлөр Россия менен Англиянын саясатына ыкталып, калган объекттер көз жаздымда калып кеткен. Буга карабастан Россия менен Англиянын Орто Азия саясатына байланышкан тарыхнаамалардын ичинен Анжиян көтөрүлүшү, Хижаз темир жолу жана 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылга байланышкан султандык бийлик сымал кээ бир спецификалык темаларга жана окуяларга тиешелүү маалыматтарды алууга болот. Ал эми постсоветтик мезгилде Осмон мамлекети менен Орто Азиянын байланыштары тууралуу изилдөөлөр уланып, жаңы аспектте, жаңыча көз караштар менен изилденип келинүүдө.

1.2. Түрк тарыхнаамасы

Түрк тарыхнаамасын эки бөлүккө бөлүп кароого болот. Осмон мамлекетинин доорундагы тарыхнаама жана Түркия Республикасы мезгилиндеги илимий иштин тарыхнаамасы. **Осмон мамлекети доорунда** түрк түшүнүгүнөн дагы көп осмончулук идеологиясы негизги орунда турган. Мындай көрүнүш ал доорлордогу илимий изилдөөлөрдө даана байкалат. Ошентсе да аталган доордо Осмон мамлекети менен Орто Азиянын байланыштары тууралуу маалымат берген эмгектердин катарына Lütfi Efendi “Tarih-i Lütfi” (1900) аталышындагы эмгеги кирет. Анда осмончулук идеологиясынан айырмаланып, түркчүлүктү негиз катары карманышканы туурасында маалымат кездешет. Lütfi Efendi нин эмгегинде Орто Азия мусулмандарынын (автор эмгегинде Орто Азия калкын ушунлай атаган) Россия империясына каршы ийгиликсиз болушунун себептерин алардын ошол мезгилдеги заманбап курал-жарактарынын жоктугу, душманга каршы даярдыксыздыгы менен ачыктайт [41. с. 321].

Осмон мамлекетинин доорунда жазылган, хронологиялык жактан революцияга чейинки мезгилге таандык эмгек Хива хандыгынын Россия империясына каратылышы туурасында жазылган Ali Suavi тарабынан жазылган “Hive” аталышындагы эмгеги. Аталган эмгек алгач Парижде 1873-жылы “Le Khiva en Mars 1873” аталышы менен жарыяланган.

Кийинчерээк Торонтодон кайрадан 1906-жылы басылып чыккан. Ал эми 1977-жылы Түркиядан “Hive Hanlığı Ve Türkistan’da Rus Yayılması” деген ат менен жарыяланган. Эмгекте Хива хандыгы Россия империясына каратылган мезгилде хандыктын Осмон мамлекети менен саясий байланышы болгонуну карабастан султандын бул маселеде жетиштүү өлчөмдө бекем болбогонун билдирет [39. с. 24].

Осмон мамлекетинин дооруна таандык (1299-1923) үчүнчү эмгек Mehmet Emin Efendi тарабынан “İstanbul’dan Orta Asya’ya Seyahat” деп аталат. Аталган эмгек Орто Азия менен Осмон мамлекетинин өз ара байланыштарын чагылдырат. Эмгек бир нече жылдан соң араб арибинен латын арибине өткөрүлүп, басылып чыккан. Автор өзү түркстандык болгонуна карабастан билим алуу үчүн Стамбулга барганын булактардан алынган маалыматтар тастыктап турат. Ал эмгегинде XIX кылымдагы Орто Азияны түндүктөн Россия империясы, чыгыштан Кытай жана түштүктөн Англиянын ортосунда кысылып калган аймак катары берет [85. с. 8-10]. Автор түркмөн Мухаммед Курбан Махдум атындагы сексен жашка чамалаган адамдын оюн эмгегинде көрсөтөт. Ал боюнча Россия империясынан Хива хандыгын куткара турган пайгамбардын өкүлү-Осмон султаны болуп, анын саясий абалдан кабары болгондо жардам берерин үмүттөнүп жатканын билдирген [85. с. 23]. Орто азиялыктардын, асыресе хивалыктардын диний жактан Осмон мамлекетин алда канча жогору коюу менен өздөрүнүн саясий маселесинде пайдалануу үмүтү болгону көрүнүп турат.

Түркия Республикасында Орто Азия аймагын да камтыган түрк дүйнөсүнүн тарыхына болгон кызыгуу жана изилдөө иштери Ататүрктүн мезгилинде башталып, 1931-жылы Анкара шаарында Түрк тарых коому түптөлгөн. Анда түрк элдеринин тарыхын изилдөөгө басым жасалган. Анын *Bulleten* (Бюллетень) аталышындагы илимий журналында темага байланышкан макалалар кездешет. Буга эң жакшы мисал түрк тарыхчысы Halil İnalçık тарабынан жазылган “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)” аттуу илимий макаласында Осмон-Россия

тентайлашуусунун келип чыгышы жана Осмон мамлекетинин Россия империясынын экспансия саясатына каршы Дон-Волга каналын куруу проекти тууралуу маалыматтар камтылат [79]. Автор макаласында XVI кылымдан тарта Россия империясы өзүнө душман катары Осмон мамлекетин жана түрк элдерин көрө баштаганын белгилейт [79. 398-б.].

Осмон мамлекети менен Орто Азиянын ортосундагы байланыштарга тарыхчылар тарабынан жеткиликтүү көңүл бурулбай, айрым изилдөөлөр ар бир өлкөнүн алкагында чектелген мүнөздө жана совет идеологиясынын негизинде жүргүзүлгөндүгү жогоруда баяндалды. Түркияда болсо бул маселеге байланыштуу изилдөө жүргүзгөндөрдүн эң алдыңкыларына орток түрк тарыхын изилдеген Зеки Велиди Тоган (Валидов), Баймырза Хайит, Акдес Нимет Курат жана Мехмет Сарайлар кирет.

Түркия республикасы мезгилинде Осмон мамлекети менен Орто Азиянын ортосундагы байланыштар тууралуу изилдөөчүлөрдүн катарына Баймырза Хайитти (Baymırza Hayit) кошууга болот. Ал совет доорунда батышта жашаган Өзбекстандын да тарыхчысы катары таанылып келет. “Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi” (1995) аталышындагы эмгеги XIX-XX кылымдын башындагы Түркстандагы саясий окуялар, айрыкча Россия падышачылыгынын Түркстанды басып алуу саясаты, ага каршы күрөштөр жана көтөрүлүштөргө арналган [65]. Түркстан чөлкөмүнүн саясий тагдыры татаал болгон жылдар тууралуу маалыматтарды камтыйт. Баймырза Хайит (толук аты ал мезгилде Баймырза Махмудов Хайитович) (1917-2006) түбү намангандык, өз мезгилинде жадид мектебинде билим алган илимпоздордон. Улуу Ата Мекендик согушка катышкандан кийин Германияда жашап калып, Түркстан калкынын саясий тарыхына байланышкан изилдөөлөрдү жүргүзүп, эмгектерди жазган. Анын Түркстан мамлекеттеринин улуттук боштондук күрөштөрү аталышындагы эмгегинен сырткары Түркстан аймагы тууралуу “Türkistan, Rusya ile Çin Arasında” (1975) аталышында да илимий эмгеги бар. Анда Кытай менен Россиянын Түркстанга экспансия саясатын жүргүзгөн мезгилиндеги саясий абал туурасында маалыматтар

камтылган. Жогоруда аты аталган эмгегинде Кокондун ханы Омор Россия империясына каршы Акмечит чебин курдуруп, калк арасында зоболосу көтөрүлгөн хан болуу менен бирге мусулмандардын эмири (эмирул муслимин) аталганын берет [66. с. 35]. Аталган эмгек немец тилинен түрк тилине которулган жана мазмуну Эмир Тимур мезгилинен баштап 1924-жылга чейинки мезгилди камтыйт.

Түркчө булактарда көбүнесе Кокон хандыгынын экинчи аталышы катары “Фергана хандыгы” колдонулуп келет. Хайиттин эмгегинде да аталган хандык Фергана хандыгы аталышы менен кездешет [66.с. 32]. Мындай аталыш 1992-жылы табылган “Фергана хандарынын тарыхы” аттуу Магзуниге таандык кол жазманын аталышынан да байкалгандай Кокон хандыгынын аталышы катары Фергана хандыгы сөзү колдонулат [160]. Бул эмгектен Орто Азия элдеринин улуттук боштондук кыймылы туурасында маалыматтарды алууга болот. “Орус падышачылыгына каршы улуттук кыймылдын башталышы” аталышындагы жетинчи бөлүмүндө Анжиян көтөрүлүшү тууралуу маалыматтарды камтыганы менен анда Осмон мамлекетине байланышкан эч бир маалыматты кездештирүүгө болбойт [66.с.191]. Дал ушул сыяктуу эле 1916-жылдагы улуттук боштондук кыймылы туурасында да башкалардан айырмаланып, түрк аскерлери менен байланыштырган бир да маалымат кездешпейт [66.с. 32].

Зеки Велиди Тоган Түркияда жалпы Түркстан аймагынын тарыхын изилдеген тарыхчылардын сап башында турат. Ал (1890-1970) түбү башкыриялык болгонуна карабастан Түркиядагы таанымал илимпоздордон. Тоган 1913-жылы Ферганада, 1914-жылы Бухарада илимий изилдөөлөр жүргүзгөн. 1925-ж. баштап илимий изилдөө иштерин Түркияда, 1932-ж. баштап Венада уланткан. 1935-1938-жылдары Германиядагы университеттерде Түркстан тарыхына байланышкан сабактарын окуган.

1939-ж. Стамбул университетинде Орток түрк тарыхы кафедрасын ачып, 1970-ж. чейин эмгектенген. Анын Түркстан тарыхына тиешелүү “Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi” (Күнүбүздөгү түрк аймагы-Түркстан жана

анын жакынкы тарыхы) [105], “Umumi Türk Tarihine Giriş” (Орток түрк тарыхына киришүү) [107] аталышындагы эмгектери бар. Анын “Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi” [105] аталышындагы эмгегинде Түркстан аймагынын географиялык, административдик түзүлүшү, XVI кылымга чейинки жана XVI кылымдан кийинки Түркстан, Россия империясы мезгилиндеги Түркстан менен бирге анын маданият тарыхына токтолот. Тагыраак айтканда жалпысынан Түркстандын эң байыркы мезгилинен баштап 1920-жылга чейинки тарыхын кучагына алат. Мындан улам Түркстан тарыхын изилдөөдө, айрыкча түркчө илимий эмгектердин ичинде анын эмгектеринин ээлеген орду чоң.

Эмгекте изилдөө ишке байланышкан Түркстандын тарыхындагы изилденип жаткан убакыт чегинде, XIX кылымда Түркстан хандыктарынын саясий абалы туурасында маалыматтар кездешет [105]. Андан Дукчи ишан көтөрүлүшү менен 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылы тууралуу маалыматтарды алууга болот. Анын эмгегинде көтөрүлүштү жетектеген Дукчи ишан Одесса-Стамбул багыты менен ажылыкка барып, эки жыл Хижаз аймагында калып, 1871-жылы кайтып келгени айтылат. Дукчи ишан алдыда эки жүз элүүдөй окуучусун Стамбулдан билим алуулары үчүн жиберүүнү самап жүргөн сопу болгон. Буга чейин Стамбулга кеткен жана ал жерде узак убакыттан бери жашап жүргөн анжияндык Садык уулу Абдужалилдин да Дукчи ишан Мадалиге таасири күчтүү болгон [105. с. 332-333]. Эң кызыгы бардык изилдөөлөрдө асыресе совет жана постсовет дооруна таандык тарыхнаамаларда Абдужалил стамбулдук деп берилет. Бирок анын түбү анжияндык экени Тогандын гана эмгегинде кездешет. Экинчи бир көңүлдү бура турган жагдай Анжиян көтөрүлүшүнө ишандын мюриддеринен дагы көп ачкачылыкта калган калк көтөрүлүп чыккан. Анткени автордун ою боюнча жердин тартыштыгы калктын жакырдыгына алып барган [105. с. 332-333].

Эмгекте илимий ишке байланышкан экинчи маселе 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылда Капалдан Кулжага келген беш осмон түркүнүн Шабдан баатырдын уулдары менен жолугушуусу тууралуу маалыматты берет.

Автор маалыматты 1924-жылы Түркия республикасында алгачкы чыккан Жумурият гезитинин сандарына жарыяланган Орто Азияга келген осмон беш аскеринин бири болгон Адил Хикмет бейдин эскерүүлөрүнөн алган. Анда алар кыргыздарга кошулуп, чогуу күрөшкөндөрү тууралуу маалыматтар кездешет [105. с. 341].

Zeki Velidi Togan дын “Umumi Türk Tarihine Giriş” аттуу эмгеги болсо эки томдон туруп, түрк элдеринин тарыхын исламды кабыл алганга чейинки жана кабыл алгандан кийинки тарыхы аталышы менен эки доорго бөлүп караган. Бул эмгегинде биздин изилдөө темабызга байланышкан айрым гана маалыматтар экинчи томунда жайгашкан [107]. Анда ислам дининин түрк элдеринде жайылышында тарикаттардын ролу тууралуу маалыматтар камтылган.

Түркияда Россиянын тарыхы боюнча дасыккан адис катары Akdes Nimet Kurat таанылат. Анын ‘Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917ye kadar’ аталышындагы эмгеги бар. Анда изилдөө ишке байланышкан маалымат онунчу бөлүмүндө Түркстандагы көтөрүлүш аталышында кездешет. Эмгекте Гаспринский, Акчуралардын жайган түркчүлүк, панисламизм агымынан улам Орто Азия калкынын арасында Түркияга карата симпатия артканын белгилейт [62. с. 428].

Түркиянын республикалык доорундагы Түркстан тарыхын изилөөчүлөрүнүн катарына Mehmet Saray ды кошууга болот. Анын “Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)” [87] аталышындагы эмгегинин атынан байкалгандай хронологиялык жактан 1775-1875-жылдарды өз ичине камтыйт. Андагы изилдөөбүзгө байланышкан жыйырма беш жылга таандык маалыматтар гана кездешет. Мындан сырткары жалпы Түркстан аймагынын саясий абалынан маалымат берип, темабызга байланыштуу кээ бир архив документтерден да кабар берет. Автор өзүнүн эмгегинде бир эле Осмон мамлекетинин өкмөттүк архивиндеги материалдардан эмес, Англиядагы архив документтерин да пайдаланган. Ал эмгегинин алгачкы бөлүмүндө Түркстандын географиялык

жана саясий абалы, Россия империясынын Орто Азияда жайылуу маселесине токтолгон. Экинчи бөлүмүндө XVIII-XIX кылымдын акыркы чейрегине чейинки мезгилде Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын дипломатиялык байланыштары боюнча маалымат берген. Анда Россия империясынын Түркстанды каратып алуу процессинде Осмон мамлекети менен Орто Азиянын байланыштары тууралуу маселелерди камтыган. Автор Орто Азиядагы хандыктар туурасында берген пикиринде Түркстан аймагынын үч хандыкка бөлүнүп кетиши алардын күчтүү болушуна тоскоол болгонун, өз ара теңтайлашууларынан улам 1800-жылдардан тарта алардан Осмон мамлекетине келген элчилер жана каттардын саны артканы тууралуу маалымат берет [87.с.13].

Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы дипломатиялык байланыштарда дагы көбүрөөк Бухара эмирлиги менен тыгыз байланыш болгонун, анын себептери катары кийинки тарых сахнасына чыккан эки хандыктын Бухара эмирлигинен бөлүнүп чыкканын (Кокон жана Кашгар тууралуу сөз болуп жатат) жана байланыштын башаты XVI кылымда башталып, Бухара хандыгы өзбек хандыгынын уландысы катары каралып келгендигинде жатканын көрсөтөт. [87. с.17]. Осмон мамлекетиндеги мындай түшүнүк анын Орто Азия хандыктары менен кийинки байланыштарына өз таасирин тийгизип келген.

Кокон хандыгынан Осмон мамлекетине эң алгачкы элчи Омор хандын мезгилинде барган. Элчи расмий катсыз оозеки түрдө хандын тапшырмасын аткарган. Осмон мамлекетинин султанын ислам дүйнөсүнүн мураскору катары көрүүсү менен биргеликте өзүнүн душмандарына каршы султандан туу жана кылыч сураган. Автордун оюна караганда Кокон хандыгынын султандык бийлик менен байланышы тыгыз болгонуна карабастан Осмон мамлекети өз ара байланышында Бухарага маани берип, Хива жана Кокон хандыгын анын карамагынан чыккан хандыктар катары карап келген [87.с.37].

Мехмет Сарайдын берген маалыматына караганда Омордун уулу Мадали хан (1822-1842) бийликке келген соң Осмон мамлекети жана Чыгыш

Түркстан менен байланышын күчөткөн [87.с.45]. Осмон мамлекетине Орто Азиядан барган элчилер ич ара болуп жаткан маселелерин эмнегедир баяндашкан эмес. Дагы көбүрөөк Россия жана Кытай менен болгон маселелерин айтышкан [87.с.46]. Мехмет Сарайдын эмгегинен Осмон мамлекетине Мадали хандын тушунда 1837-жылы элчи барганынан кабарлайт [87.с.46]. Кудаяр хан (1846-1858) мезгилинде Ажы Рузи аталышындагы элчи Осмон мамлекетине хандан перс тилинде жазылган катты алып барганы тууралуу маалымат берилет. Эмгекте хан Фергана аймагындагы асыл таштарды алуу үчүн (алтын, күмүш, якут, бирюза, калай) эки же үч адистин жиберилишин суранган. Аталган элчи Стамбулда бир жылдай калып, андан кийин ажылык сапарын карыткан соң Кокон хандыгына кайра тартканын билдирет [87.с.52].

Кокон ханы Сейид Султан хан төрө Осмон мамлекетинен жардам сурап, Сейид Якуп аттуу элчисин 1865-жылы жиберген. Анда Россия менен Бухаранын Коконго жасаган саясатынан улам жардам сурап кайрылган. Бирок Осмон мамлекетинин алыстыгы жана өзүнүн абалынын оордугунан улам жардам берүүнүн мүмкүн эместиги, хандыктардын бири-бири менен өз ара чыр-чатактарынын ордуна биригүүгө чакырганы тууралуу баяндалат [87.с.68]. Дал ушул сыяктуу саясий байланышка Бухара-Осмон алакаларынан мисал келтирүүгө болот. Россия империясы Бухара эмирлигин карамагына каратып алган соң 1871-жылы Осмон мамлекетине элчисин саясий жардам сурап жиберген. Анда империяга каршы жардам суроонун спецификалык мазмуну төмөнкүчө болгон. Султандан аскердик билимди окуткан жана замбирек сымал курал-жарактарды үйрөткөн мугалимдерди жиберүүсү; асыл таштарды чыгаруу үчүн адистерди жиберүүсү; кээ бир учурда чектешкен мамлекеттердин Бухарага жардам берүүсүнө үгүттөгөн бир расмий жазуу жиберүүсү; Бухарага султандан келе турган элчилердин Бухарадагы адамдарга багыт бере ала турган жана аларды биримдикке чакыра турган адам болуусу [87.с.89]. Россия империясынын экспансия саясаты учурундагы абалды хандыктардын биригип, бир мамлекет болуунун ордуна үч-төрт чакан

мамлекет абалында болушу аталган аймактарды басып алууну алда канча жеңилдеткен [87.с.112].

Осмон мамлекетинин архивиндеги аталган мамлекет менен Орто Азиянын байланышы тууралуу архив документтери 1992-жылы жана 2004-жылы транскрипциялары менен кошо китеп [68, 99] болуп жарыяланып чыккандан кийин Түркия илим дүйнөсүндө архив документтердин тегерегинде илимий изилдөөлөр арбын жүргүзүлүп келет. Abdülkadir Macit тарабынан жазылган “Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı Münasebetleri” аталышындагы [58.с.67-81] макаласында эки мамлекеттин ортосундагы байланыштар тууралуу маалыматтарды берет. Анда Кокон хандыгы түркчө булактардагы экинчи аталышы Фергана хандыгы деген ат менен берилген. Мындай аталыш изилдөөчү Б. Хайиттин эмгегинде жана Магзуниге таандык кол жазмада да кездешет.

Abdülkadir Macit “Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri Işığında XIX. Yüzyıl Osmanlı-Hokand Hanlığı Münasebetleri” аталышында магистратурада илимий ишин жактаган. Ал өзүнүн эмгегинде Орто Азия-Осмон байланышы боюнча изилдеген түркиялык илимпоздорго төртөөнү-Тоган, Хайит, Курат жана Сарайды кошот [192]. Бул авторлор жана алардын эмгектери туурасында тарыхнаама боюнча адис Ж. Жакыпбековдун эмгегинде маалыматтар камтылган [141].

Түркияда эки миңинчи жылдардан бери карай илимий иште жүргүзүлгөн изилдөөлөр жана илимий макалалардын катарына Erhan Yoskанын эмгектери кирет. Анын “Muhammed Ali Han Dönemi (1822-1842) Hokand Hanlığı-Osmanlı Devlet İlişkileri” [73] аталышындагы макаласында жогоруда Macit тин пикирине шайкеш келген көрүнүштү байкоого болот.

Орто Азия менен Осмон мамлекетинин ортосундагы диний байланыштар туурасында маалымат берген илимий макалаларга Mustafa Tanrıverdi ни кошууга болот. Анын “Buhara’dan Hicaz’a Hac Yolculuğunda Hacıların Kültürel Temaları (XIX. Yüzyıl)” [96] аталышындагы макаласы кирет. Анын берген маалыматы боюнча 1880-жылдан баштап Россия империясынан

болжол менен он миң адам Кара-Денизден Стамбулга ажылык сапарга чыккан [96.с. 72] жана ажылык сапарлар Осмон мамлекетинин коомчулугу менен аз убакыт болсо да байланышуусуна шарт түзүлгөн [96.с. 78].

Анжиян көтөрүлүшү тууралуу түрк тилинде жарыяланган илимий макалалардын катарына Ebubekir Güngör кирет. Анын “1898 Fergana Olayları ve II. Abdulhamid Han” аталышындагы макаласында Анжиян көтөрүлүшүн жетектеген Дукчи ишан Накшибенди тарикатынын ишаны болгонунан кабарлайт [70.с.499]. Көтөрүлүш тууралуу Россия империясынын көз карашын берип, көтөрүлүштүн себеби панисламизм болгонун жазат [70.с.499]. Көтөрүлүштүн жетекчилери тууралуу К. Усенбаевдин эмгегинде Миң Төбөдөн Анжиянга карай эки топ, бирин Дукчи Ишан, экинчисин анын ишенимдүү адамы Зиябидин Максум жетектегенин жазат [185.с.117]. Көтөрүлүшчүлөр жазалоо отряды тарабынан кармалып, жазаланган соң, Миң-Төбө аймагындагы калк кыйроого учураган. Атүгүл аймактын аты да толугу менен тарых сахнасынан чыгып, Мархамат аталышы менен өзгөртүлгөнү туурасында Atabek uulu Fazılбек тин эмгегинде маалыматтар кездешет [63.с.12].

Орто Азия менен Осмон мамлекетинин маданий алакаларында султандык бийликтен Орто Азияга китептер келгени туурасында маалыматтар Fatma Özaba нын “Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Devleti ve Buhara Emirliği Arasındaki Hediyeleşme” аталышындагы Осмон мамлекетинен Бухарага жиберилген 35 даана китеп негизинен ислам динине байланышкан китептер болгон [76.с.206].

Орто Азиядан Мекеге ажылык сапарга аттангандардын жол багыты туурасында маалыматты Mustafa Güler дин “XIX. Asırdan Günümüze Kırgızistan’da Hac Olgusu ve Osmanlı Devleti’nin Bölge Hacılarına Yaklaşımı” аттуу илимий макаласынан алууга болот. Анда XIX кылымдан баштап кокондук элчилер, илим адамдары жана калктын ичинен ажылык сапарга аттангандар Кавказдын түндүгүнөн Кара-Деңиз порттору аркылуу Трабзонго андан Стамбулга келишкен. Андан ары кербен аркылуу Меккеге аттанышкан

[95.с.11].

Анжиян көтөрүлүшү тууралуу маалымат берген түрк тилинде жазылган эмгек дагы бир китеп Sebahattin Şimşir ге таандык. Анын “Dünden Bugüne Türkistan’da Türkler” аталышындагы эмгегинде 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүндө Осмон мамлекетинен жазуу алганын төгүнгө чыгарып, ошол мезгилде көтөрүлүштү жетектеген Дукчи ишанга жергиликтүү төбөлдөр жазуунун чыныгы султандан келген жазуу экенин айтып, ишендире алышканынан кабарлайт. Бирок орус булактарында Абдужалил атындагы Стамбулдан келген киши Кашгардан келип, түрк султанынан кат менен чапан бергени тууралуу маалымат кездешет [101.с. 220].

Жыйынтык. Осмон мамлекети мезгилиндеги тарыхнаамаларда Орто Азия аймагы түндүктөн Россия, чыгыштан Кытай, түштүктөн Англиянын кысымында калган аймак катары сүрөттөлөт. Россия империясы Орто Азия аймагын караткан мезгилде Осмон мамлекети аларга жетиштүү байланыш түзө албаган эң оор мезгил, кулап бара жаткан жана батыш дүйнөсүндөгү изилдөөлөрдө “оорукчан адам” (Sick man of Europe) сымал сыпатталган өлкө болгон. Түрк тарыхнаамасында болсо мамлекеттик архивдер илимий изилдөөлөр үчүн пайдаланууга берилип, көптөгөн илимий эмгек жана илимий макалалар жарыяланып келет. Аларда негизинен Осмон мамлекетинин өкмөттүк архивиндеги материалдар негизги булактык базаны түзгөн.

1.3. Батыш тилдериндеги изилдөөлөр

Түркстанда Россия, Кытай жана Англиянын саясатынан улам изилдөө ишке байланышкан **англис тилинде жазылган** эмгектер да кездешпей койбойт. Буга мисал катары Arminius Vambergy нин “Очерки Средней Азии” (Travels in Central Asia) (1864) аталышындагы эмгеги кирет. Ал венгр тектүү турколог катары таанылуу менен биргеликте Орто Азияга саякатын жасап, аймактын революцияга чейинки мезгили тууралуу бир катар маалыматтарды берет. Анын берген маалыматы боюнча Орто Азиядан ажылык сапарга аттангандардын көбүнчөсү Бухара, Хива, Кокондон Персия аркылуу

Түркияга-Стамбулга барып, апталап туруп калгандарынан жана султандан материалдык жардам алганынан кабарлайт [45. с. 14]. Ажылыкка барган орто азиялыктар Меккеден төрт жол аркылуу кайра тартышкан. Биринчиси, Астрахань, Оренбург, Бухара аркылуу; экинчиси, Мешхед, Герат, Бухара аркылуу; үчүнчүсү, Мешхед, Мерв, Бухара, ал эми төртүнчү жолу болсо түркмөн чөлдөрү аркылуу Хива жана Бухарага болгон. Автордун ою боюнча өз мезгилиндеги ар кандай саясий окуялардан улам жогоруда баяндалган жолдордун эч бири ишеничтүү жол саналган эмес [45. с. 18].

Арминий Вамбери (Arminius Vambery) эмгегинде Хива хандыгынын жашоочулары ажылык парздарын аткарууга өзгөчө ынтызар эл экендигин, Осмон мамлекетинин султанын бардык суннийлердин мурасчысы (халеф, орун басар) катары көргөнүн баяндайт [45. с. 35]. Жергиликтүү калктын арасында Хивадан Меккеге барууну каалаган, өзүнүн атына ажы сөзүнүн кошулушу негизги кыялдарынын бири катары каралып, жалпы эле орто азиялыктардын акыркы кыялы Аравияга, түрк мамлекетинин эң батышына баруу менен дүйнөнү көрүү, кезүү максатын көздөшкөн. Алардын дүйнө деген түшүнүгү Хивадан башталып, түрк державасы (Осмон мамлекети) менен бүткөн [46. с. 182]. Вамберинин берген маалыматы боюнча Орто Азия Түркия, Россия, Кытай жана Персия менен тышкы мамилелерин түзүп келген. Автор эмгегинде Осмон мамлекетин “константинополдук султан” аталышы менен берип, аны халиф (мусулман дүйнөсүнүн мурасчысы) катары кабылдагандарын белгилеп кетет.

Англис тилинде жазылган Boulger Demetrius Charles тин “England and Russia in Central Asia” (1879) эмгеги Лондондон басылып чыккан. Мында революцияга чейинки мезгилдеги тарыхнаамадагы мазмундай Орто Азияда Англия менен Россия аталышын алып, эки мамлекеттин аталган аймактагы теңтайлашуусу каралган [40].

Батыш тилинде жазылган эмгектердин катарына Adeeb Khalid дин “The Politics of Muslim Cultural Reform. Jadidism in Central Asia” аттуу эмгегин алууга болот. Анын эмгегинде Орто Азия аймагына XX кылымдын башында

Россия империясынан жана Осмон мамлекетинен китептер келгендигинен кабарлайт. Орто Азиянын окурмандары бүткүл Россия империясында басылып чыккан китептерди жана мезгилдүү басылмаларды, Осмон империясынан, Ирандан жана алыскы чет өлкөлөрдөн алынып келинген китептерди окуй алышканын билдирет [59.с.10].

Осмон мамлекетинин доорунда жазылган, хронологиялык жактан революцияга чейинки мезгилге таандык эмгек Хива хандыгынын Россия империясына каратылышы туурасында жазылган Ali Suavi тарабынан жазылган “Hive” аталышындагы эмгеги. Аталган эмгек алгач Парижде 1873-жылы “Le Khiva en Mars 1873” (1873-жылы март айында Хива) аталышы менен жарыяланган. Кийинчерээк Торонтодон кайрадан 1906-жылы басылып чыккан. Ал эми 1977-жылы Түркиядан “Hive Hanlığı Ve Türkistan’da Rus Yaıılması” деген ат менен жарыяланган. Эмгекте Хива хандыгы Россия империясына каратылган мезгилде хандыктын Осмон мамлекети менен саясий байланышы болгонуну карабастан султандын бул маселеде жетиштүү өлчөмдө бекем болбогонунан кабар берет [39. с. 24].

Халидден тышкары батыш дүйнөсүндө Осмон мамлекетинин дипломатиялык байланыштары менен биргеликте анын тарыхы боюнча адистешкен изилдөөчүлөрдүн катарына француз Jean-Louis Bacqué-Grammont ту кошууга болот. Анын “La Première Histoire de France Turc Ottoman” аттуу эмгегинде 1909-1914-жылдары орто азиялык Фитрат (1886-1938) Стамбулда окуганы тууралуу маалыматтар кездешет [82].

Автордун берген маалыматы боюнча Фитраттын Стамбулдагы жылдарында анын ишмердүүлүгү белгисиз бойдон калууда. Бул убакыттын ичинде ал өзүнүн алгачкы үч китебин басып чыгарган, алардын жок дегенде экөөсү (Бухаралык мударрис менен европалыктын дебаты жана индиялык саякатчынын жомоктору) Борбордук Азияда өз мезгилинде чоң популярдуулукка ээ болгон [82.с. 111].

Батыштагы изилдөөчүлөрдөн Орто Азиядагы империялардын күрөшүн чоң оюн катары карагандарга Peter Hopkirk кирет. Ал тарабынан жазылган

“The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia» (1990) аталышындагы эмгекте бир кылымга жакын убакыт бою жер жүзүндөгү эң күчтүү эки мамлекет –Британия менен Россия империясынын Орто Азияда тымызын согушу баяндалат. Бул көмүскө күрөшкө катышкандар аны "Улуу оюн" деп аташканынан маалымат берет.

Julia Obertreis тин редакторлугунда “Imperial Desert Dreams: Cotton Growing and Irrigation in Central Asia, 1860–1991 (Kultur- und Sozialgeschichte Osteuropas / Cultural and Social History of Eastern Europe” (2017) аталышындагы эмгек англис тилинде жарыяланган. Россия империясынын Орто Азияда ирригациялык системаларды жана пахта өстүрүүнү кеңейтүүнү жана жаңылоону пландаштырышканы тууралуу маалымат берилет. Пахта өстүрүүнүн Орто Азияны батыш дүйнөсүнө таанытууда ролун ачып берген. Эмгек “чоң оюндун» тарыхын, өз өмүрүн тобокелге салган британиялык жана орусиялык жаш офицерлердин эрдиктеринен маалымат берет. Алар дин адамдарынын же жергиликтүү атчандардын кейпин кийип, жашыруун ашууларды картага түшүрүп, чалгындоо маалыматтарын жүргүзүшкөнүнөн кабарлайт.

Eileen Kane “Russian Hajj: Empire and the Pilgrimage to Mecca” (2015) аттуу эмгекте он тогузунчу кылымдын аягында-жыйынманчы кылымдын башында Россия империясындагы ажылык сапарлардын ишке ашуу жолдору тууралуу маалымат берген. Анда аталган доорлордо ажылыкка Осмон мамлекети аркылуу барылганы айтылат.

Орус тилине да которулган Арминий Вамберинин саякатнаамасынын англис тилиндеги варианты кездешет. Arminius Vambery “Travels in Central Asia” (2019) аталышында кайрадан окурмандарга жарыяланган. Аталган эмгекте орто азиялыктардын ажылыкка баруу сапарларынын багыттары тууралуу маалыматтар орун алган.

Жогорудагы эмгектерден алынган маалыматтарга караганда батыш тилдеринде жазылган илимий ишке байланышкан изилдөөлөр көбүнесе Англиянын саясатына арналып, теңтайлашуучу катары Россия империясы

баяндалганы байкалып турат. Экөөнүн теңтайлашуусунда чордон катары Орто Азиянын ээлеген орду да камтыла кеткен. Мындай эмгектердин катарын D. Boulger, J.A. MacGahan, V. Potto, H.C.Rawlinson, E. Schuyler S.H. Singh, M.S. Anderson, S. Becker, M. Edwardes, L.E. Frectling жана S. Seton-Watson дун эмгектери илим дүйнөсүндө маалыматтарды толуктап турат.

Жыйынтык. Батыш тилдеринде жазылган эмгектер ошол мезгилдеги Орто Азия аймагы үчүн Россия империясы менен Англия империясынын теңтайлашуусуна арналганы маалым. Мындан сырткары кээ бир илимий эмгектер спецификалык түрдө жадидизм идеологиясына байланышкан. Франция мамлекетиндеги Осмон мамлекетин изилдөө институтунан улам француз тилиндеги изилдөөлөр англис тилиндеги эмгектер сымал арбын кездешет.

1.4. Борбордук азиялык изилдөөлөр

Илимий ишке байланышкан изилдөөлөр Орто Азия мамлекеттери эгемендүүлүгүн алган соң ар бир мамлекеттин алкагында жүргүзүлүп келет. Өзбекстан, Кыргызстан, Түркменистан жана Тажикстанда XIX кылымдын экинчи жарымы - XX кылымдын башындагы Орто Азиянын Осмон мамлекети менен байланыштары архив документтеринин, илимий булактардын негизинде изилденип келе жатат. Муну менен катар Россия Федерациясында да жогоруда көрсөтүлгөн хронологиялык алкакта дипломатиялык байланыштар изилдөөлөрдө колго алына баштады.

Кыргызстандан Б. Д. Джамгерчиновдун “Важный этап из истории киргизского народа” (1957) аталышындагы эмгегинде азыркы Кыргызстан аймагын да кучагына алган Кокон хандыгы ислам динин катуу карманып, мечиттер куруп, ишан жана дервиштердин иш-чаралары жайылганы айтылат [136. с. 11]. Ушул эле эмгекте Орто Азиядагы хандыктардын өз ара согуштары аталган аймактын элдеринин экономикасынын жана маданиятынын өнүгүшүнө тоскоол болгон [136. с. 26].

Б. Д. Джамгерчиновдун “Очерки политической истории Киргизии XIX века” (1966) аталышындагы эмгегинде эски феодалдык абалды кайрадан алып келүүгө аракет кылгандар элди “газават” (казат) лозунгу менен өздөрүнүн максаттарына жетүүдө пайдаланышканы боюнча маалыматтар кездешет. Алар өздөрүнүн тышкы байланыштарында мусулман дүйнөсүнө багыт алышып, Кокон хандыгынын мурунку башкаруучулары исламисттик жана түркчүлүк-улутчулдук идеологияны жактагандар болгону айтылат. Автор мындай идеологиянын башында Осмон мамлекети турганын баса белгилеп кетет [137.с. 346].

Ата мекендеги изилдөөчүлөрдүн арасынан Ташын Кенесариевдин “Кыргызстандын Орусияга каратылышы” (1997) аталышындагы эмгегинде Дукчи Ишан Кокондо 1873-жылы көтөрүлүш башталар алдында Меккеге барып, ажы болуп, андан Стамбул аркылуу Коконго кайтканын баяндайт [154.с. 191]. Дал ушул маалымат тууралуу Ю. А. Россельдин “Среднеазиатская культура и наша политика на Востоке” эмгегинде маалымат кездешет. Ал боюнча түрк султаны Абдулазизден Орусиядан Кокон шаарларын кайтарып алууга жардам берүүсүн суранганынан кабар берет [52. с. 29].

Алынган маалыматтарга ылайык XIX кылымдын биринчи жарымында Орто Азиядагы хандыктар Осмон менен да Россия империясы менен да дипломатиялык байланышын жүргүзүп келишкен. В. Плоскихтин “Киргизы во внешней политике Коканда (первая половина XIX века)” (1991) аттуу эмгегинде 1839-жылы Стамбулда Россия империясынын элчиси А. Бутеновго Кокон хандыгын элчиси жолугуп, кийинки жылы хандын атынан Петербургга да элчи бара тургандыгын маалымдаган [177. с. 74-75]. Ушул эле макаласында Омор хан 1819-ж. же 1820-ж. Константинополго Хажы Мир Курбан аттуу адамдын жетекчилигинде элчилигин жибергени боюнча маалымат бар [177.с.45]. Аталган элчилик Кокон-Осмон дипломатиялык байланышынын башаты.

Орто Азия мамлекеттери совет доору кулагандан кийин өздөрүнүн

мамлекетинин соңку жаңы доордогу башка өлкөлөр менен байланыштарын изилдөөгө басым жасай башташты. Алардын бири-Кыргызстан эгемендүүлүгүн алгандан кийин аталган мамлекеттин башка өлкөлөр менен байланыштары тууралуу изилдөөлөр жүргүзүл баштады. Алардын арасында Осмон мамлекетинин мураскору, республикалык түүзүлүштө өнүгүп келе жаткан Түркия менен байланыштарды изилдөө боюнча илимий макалалар, эмгектер жарыялана баштады. Буга Түркия-Кыргызстан диаломатиялык байланыштары тууралуу эмгекти мисал келтирүүгө болот. Асан Ормушевдин “Кыргыз-түрк кызматташтыгы” (2012) аттуу эмгеги 1951-2012-жылдардагы эки мамлекеттин алакаларынын калыптанышы, өнүгүшү жана экономикалык, соода байланыштарындагы жаңы багыттар, билимде ортоктошо иш алып баруу, ааламдашуу процессинде маданий кызматташуулар боюнча маалыматтарды камтыйт [173].

Жогорудагы ата мекендеги изилдөөчүлөрдөн тышкары бүгүнкү күнгө чейин XIX-XX кылымдын башындагы кыргыздардын тарыхынын жана Кокон хандыгынын тарыхнаамасындагы маселелер боюнча өзүнүн изилдөөлөрүн жүргүзгөндөрдүн катарына Ж. Жакыпбековду кошууга болот [141, 142]. Автордун “Социально-экономическое и политическое развитие Кыргызстана во второй половине XIX - начале XX веков: Историография проблемы” аталышындагы эмгегинин 169-185-беттеринде темага байланышкан түрк изилдөөчүлөрдөн Баймырза Хайит, Мехмет Сарайдын эмгектерин анализдеген [141, 142]. Изилдөөбүздүн доорлоруна таандык мезгилдеги кыргыздардын жана өз учурунда карап турган Кокон хандыгынын орус тарыхнаамасындагы проблемалары алкагында өзүнүн илимий макалаларын жана илимий эмгектерин жазып, жарыялап келгендердин сап башында Ж. Алымбаев турат [120, 121]. Орто Азиянын тарыхынын изилденишиндеги тарыхнаама маселесинде бир эле осмон тилиндеги архив даректери, түрк тилиндеги илимий изилдөөлөрдө гана эмес орус тарыхнаамасында да али ачыла элек, талдоого алына элек маселелер жаткандыгын Алымбаевдин эмгектеринен байкоого болот. Анын эмгектеринде кыргыз тарыхынын жогоруда белгиленген

хронологиялык алкакта изилденишиндеги тарыхнаамаларды илимий айлампасына алууда өзгөчө ролду ээлейт.

Эгемендүүлүк доорунда Анжиян көтөрүлүшү жана андагы түрк султанынын салымы маселеси тууралуу маалымат берген эмгек Т. Кененсариев менен Ж. Авазовго таандык. Алардын “Анжиян көтөрүлүшү жана кыргыздар” аталышындагы эмгеги 2002-жылы басылып чыккан. Аталган эмгекте авторлор көтөрүлүшкө түрк султанынын тиешеси жоктугун айтышкан [153.с.50]. Эмгекте бир эле Дукчи ишан менен чектелбестен көтөрүлүштө чоң роль ойногондордун катарына Магзунини да кошушат. Анда Максым (Магзуни) жасалма мөөрлөрдү жасагандыгы [153.с.51], натыйжада Дукчиден табылган грамотадагы мөөр Зиябидинге таандык экени аныкталган. Авторлор көтөрүлүштө Дукчи ишан менен кошо Зиябидиндин да ролу өзгөчө болгонун баса белгилешкен [153.с.52].

Ата мекендеги изилдөөчүлөрдүн катарында кыргыздардын коңшу элдер менен байланышы туурасында илимий изилдөөлөрдү Д. Сапаралиев жүргүзүп келет. Анын Шабдан баатырдын Осмон мамлекетиндеги темир жолдун курулушуна кошкон салымы тууралуу маалыматтарды камтыган “Шабдан баатыр” аталышындагы коллективдин түзүүсү менен жарыяланган эмгекте Орто Азия элдеринин бири болгон кыргыздар менен Осмон мамлекетинин ортосундагы диний алакага тиешелүү маалыматтар берилген [191].

Өзбекстанда акыркы жылдары илимий маселеге байланышкан эмгектердин сап башында изилдөөчү Sherzodhon Mahmudov турат. Анын “Hokand Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu: 1865 Yılındaki Seyid Yakub Han Töre'nin Başkanlığındaki Diplomatik Misyon”(Кокон хандыгы жана Осмон императорлугу: 1865-жылдагы Сейид Якуб хан төрөнүн жетекчилигиндеги миссия) аталышындагы илимий макаласы XIX кылымда Кокон хандыгы мамлекеттик системасы калыптанган, саясий жана экономикалык жактан айланасындагы мамлекеттер менен тең келе алган өлкөгө айланганын билдирет [83.с.1413]. Кокон-Осмон элчилик байланыштары тууралуу маалыматта Омор хандын мезгилиндеги Мир Курбан аттуу элчи Осмон

мамлекетинен Коконго кайра тарткан кезде жолдон Хива хандыгынын эки элчиси менен жолукканын жана чогуу келишкенин баяндайт. Автордун ою боюнча элчилик кызматын кылгандар диний аалым жана диний кызматтагы адамдар болгон [83.с.1416].

Орус тарыхнаамасында баяндалгандай совет доору мезгилинде Өзбек Советтик Социалисттик республикасынан илимий ишке байланышкан эмгектер жазылганын айтууга болот. Алар орус тилинде жарыяланганына карабастан жогоруда аталган аймактан чыккан илимпоздор экени баарыбызга маалым. Аларга Атабек уулу Фазылбек, Х. З. Зияев, Х. Н. Бабабековдор [63, 143, 122] мисал боло алат. Мисал келтириле турган болсо Өзбекстандык изилдөөчүлөрдөн Хамид Зияев өзүнүн эмгегинде 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүндө султан тарабынан жиберилген Абдужалил тууралуу өзгөчөлөнгөн маалыматты берет. Анын пикирине караганда жогоруда аты аталган адам Кашгарга такыр барбаган [143.с.387-390]. Ал эми Х.Н. Бабабеков эмгегинде Англия өкмөтү Кокон, Бухара, Хива хандыктыктарын бириктирип, Россияга каршы союз түзүүнү максат кылгандыгы боюнча маалымат берилет. Муну менен катар Орто Азия соодасына жалгыз ээлик кылууну пландаган [122. стр. 42].

Тажикстанда изилдөө ишке байланышкан М. Давлатов менен Б. Турсуновдун “Дипломатические отношения Кокандского ханства с Османской империей” аталышындагы макаласын кошууга болот. Анда Омор, Мадали жана Кудаяр хан учурундагы Осмон мамлекети менен болгон элчилик алакалар камтылган [135]. Айрыкча Осмон мамлекетине Кокон хандыгынан барган элчилер жана элчилик байланыштар тууралуу маалыматтардан көбүрөөк баяндалат. Мадали хандын мезгилинде эки жолу элчи Константинополго барганы жана саясий максаттарын ишке ашыруу үчүн аскердик өнөрдү үйрөткөн инструкторлордон берүүсү боюнча маалыматтар бар [135. с. 24]. Кокон хандыгында Кудаяр хандын мезгилинде жазылган кол жазма тууралуу (Фергана хандарынын тарыхы) алгачкы маалыматты А. Мокеевдин макаласынан алууга болот. Ал чагатай тилинде, арап алфавитинде

жазылган кол жазма болгон жана аталган эмгек тууралуу жогоруда маалымат берилди [163].

Осмон-Орто Азия билим берүү маселесине байланышкан архив документтеринде көбүнесе мектеп, медреселерге китептерди алып туруу үчүн элчиликтер хандыктардан Константинополго барып турган. XIX кылымдын экинчи жарымы-XX кылымдын башында Орто Азияда үч билим берүүчү жайды көрүүгө болот. Алар хандыктардан бери келе жаткан мектеп, медреселер, Россия империясы тарабынан ачылган тузем мектептери жана Исмаил Гаспринский тарабынан ачылган жадид мектептери. Кыргызстанда ачылган жадид мектептери жана алардагы билим маселесинде алгылыктуу эмгек А. Кубатовага таандык. Анын эмгегинде азыркы Кыргызстандын территориясында доордун заманына туура келген жадид мектептери тууралуу маалыматтар камтылган [158].

Жыйынтык:

Орто Азия мамлекеттеринин эгемендүүлүгүн алгандан кийинки мезгилде каралып жаткан илимий маселени изилдөө жаңы этапка багыт алгандыгын белгилеп кетүү керек. Түркия мамлекети Орто Азия мамлекеттеринин эгемендүүлүгүн алгачкылардан болуп таануу менен катар, илимий чөйрөдө түрк тектүү элдердин тарыхын жана тарыхый байланыштарын изилдөөгө кеңири жол ачылды. Ар бир Орто Азия мамлекети XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башындагы дипломатиялык мамилелери маселесинде совет жана революцияга чейинки доордун тарыхнаамасына салыштырмалуу абдан актуалдуу тарыхый маселенин бирине айланганы, акыркы отуз жылдын ичинде илимий макалалар, эмгектер жарыяланганы мунун бир далили катары көрүнүп турат. Алар көбүнчө күнүбүздөгү өздөрүнүн мамлекети изилдөө доорубузда кайсы хандыктын карамагында болуп келсе, ошол хандыктын дипломатиялык байланыштарына ыкташышканы көрүнүп турат. Алсак Өзбекстанда Бухара эмирлиги же Кокон хандыгынын, Тажикстанда Хива же Кокон хандыгынын дипломатиялык байланыштарына басым жасалып келет.

II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН БУЛАКТЫК БАЗАСЫ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Илимий иштин булактык базасы

Тарыхый даректерди изилдөөдө, талдоодо жана тыянак чыгарууда өз мезгилинде жазылган жазма булактар чоң роль ойноору шексиз. Мындай жазма булактардын ичинде архивография өзгөчө орунду ээлейт. Илимий изилдөөнүн булактык базасын архив документтери түздү жана алар диссертацияда экиге бөлүнүп каралды. Негизги булактык базанын көпчүлүгүн Стамбул шаарында жайгашкан Осмон мамлекетинин өкмөттүк архивиндеги материалдар [1-18, 24-37], азыраак бөлүгүн Кыргыз Республикасынын Борбордук Мамлекеттик архивинен алынган материалдар [19, 20, 22, 23, 24] түздү.

Осмон мамлекетинде өз кезинде архив ишине өтө кылдат мамиле жасалып, ар бир документ иретке салынып, сакталып келинген. Анын мамлекеттер менен болгон дипломатиялык байланыштарын камтыган материалдар абдан көп кездешет [99]. Анда архив документтер хронологиялык жактан үч топтон турат. Биринчи топто мамлекеттик архивдин түптөлүшүнөн Мешрутийетке (парламенттик түзүлүш) (1846-1908, экинчи топто Мешрутийеттен Осмон мамлекетинин кулашына чейинки мезгилге таандык документтер (1908-1923), ал эми үчүнчү топто болсо Түркия республикасына таандык документтер сакталып турат. Бүгүнкү күндө Стамбул шаарындагы Түркиянын мамлекеттик архивинде орун алган жана андагы архив документтеринин жалпы саны алынган маалыматтар боюнча жүз элүү миллионго жетет [65.с. 7]. Биринчи, экинчи жана үчүнчү топтордогу документтерде Орто Азиянын XIX-XX кылымдын башталыш тарыхы үчүн маанилүү булак боло турган архив материалдары орун алган. Мында негизинен Осмон мамлекети менен Түркстандын, анын ичинде Орто Азиянын ортосундагы дипломатиялык байланышты маалымдаган архив материалдары жайгашкан. Алардын бир бөлүгү 1992-жылы “Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri

(1687-1908 Yıllar Arası)” (Осмон мамлекети менен Кавказ, Түркстан жана Крым хандыктарынын ортосундагы мамилелерге байланышкан архив документтер) аталышында Түркия Республикасынын (Осмон мамлекетинин) өкмөттүк архивинен китеп болуп басылып чыккан [99].

Он эки жылдын аралыгы ичинде экинчи китеп 2004-ж. архив материалдар транскрипциялары менен биргеликте “Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. yüzyıllar)” (Архив документтерде Осмон мамлекети менен Түркстан байланыштары) аталышында чыккан [68]. 1992-жылдагы жарыяланган архив материалдары жалпы Кавказ, Түркстан, Крымдын Осмон мамлекети менен дипломатиялык байланыштары тууралуу архив документтерди камтыса, 2004-жылда жарыяланган китепте Осмон-Түркстан алакалары камтылып, XVI кылымдан XX кылымдын башына чейинки дипломатиялык байланыштарды чагылдырган материалдар кездешет.

Орто Азия менен Осмон мамлекетинин дипломатиялык байланышына тиешелүү архив материалдары мазмундарына жараша жогоруда аты аталган мамлекеттин (Осмон мамлекети) ар кайсы мекемесинен чыккан чечимдер болуп саналат. Мындан сырткары Осмон мамлекетинин султандарынын жана Орто Азия хандарынын расмий каттары да орун алган. Натыйжада архив материалдары жогорудагыдай расмий кат алышуулар менен гана чектелбестен ошол мезгилдердеги саясий окуяларга, экономикалык, маданий жана диний маселелерге байланыштуу чыккан ар кандай чечимдер менен кабарлар да кеңири кездешет.

Изилдөөдө пайдаланылган Осмон мамлекетинин өкмөттүк архивине таандык архив материалдарды анын мазмунуна, кайсы жерден чыккан чечим экенине жана кайсы токтомдун негизинде кабыл алынган чечим болгонуна жараша төрт бөлүмгө бөлүнгөн. Биринчи Осмон мамлекетинин султандарына тиешелүү жазуулар жайгашкан *Hatt-ı Hümayun* (*Хатт-ы хумайун*) [1,2] атындагы бөлүм, экинчи Осмон мамлекетинин султандарынын башка мамлекеттин өкүмдарларына жазган каттар сакталган *Name-i Hümayun* (*Наме-и хумайун*) [7] аталышындагы бөлүм, үчүнчүсө болсо он тогузунчу

кылымда курулган Йылдыз архивиндеги сакталган документтер [5, 6], төртүнчү бөлүмдө Тышкы иштер министрлигинин чечимдери [8] жайгашкан.

Ар бир архив материалынан чыккан чечимине ылайык кайсы мекемеден токтом кабыл алынганын байкоого болот. Саясий байланышты камтыган архив документтери Осмон мамлекетинин *Dış İşleri Bakanlığı* Т (ышкы иштер министрлиги), *Büyük Millet Meclisi* (Улуу мажлис) тарабынан каралып, чечим чыкканын байкоого болот [3, 4]. Экономикага байланышкан маселелерди камтыган архив материалдарын Осмон мамлекетинин *Maliye Bakanlığı* (каржы министрлиги) менен *Dış ve İç İşleri Bakanlıkları* (Ички жана Тышкы иштер министрликтери) карап, чечим чыгарышкан [8, 7]. Осмон-Орто Азия маданий мамилелерге байланышкан архив документтердин басымдуу бөлүгүндө *Maliye Bakanlığı* тарабынан (Каржы министрлиги) чечим чыкканы байкалат [9].

Осмон мамлекетинин Орто Азия менен байланыштарына тиешелүү архив документтеринин көпчүлүгү хандыктар мезгилине туура келип, алардын ортосунда саясий, экономикалык, маданий жана диний байланыштарды чагылдырат. Мындан сырткары Россия империясы Түркстандын батыш бөлүгү-Орто Азияны, чыгыш бөлүгүн болсо Кытай караткандан кийинки мезгил кучагына таандык саясий окуяларга байланышкан архив материалдары да кездешет. Аларга бир мисал катары 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнө байланышкан документ көңүлдү бурат [5].

Саясий байланышты камтыган архив материалдарына [2] Кокон ханы Мухаммед Алинин элчисинин Стамбулга баргандагы маселе боюнча материалы мисал боло алат. 1839-жылы Мадали хандын элчиси менен баш вазирдин маегинде Кокондун Бухара, Кытай жана Россия менен коңшу болушу, Россия империясынын Дешти Кыпчакты ээлешине тоскоолдук кылуу үчүн аскердик жардам сурап кайрылганы жана дал ушул маселе тууралуу экинчи архив документи Тышкы иштер министрлигинен чыккан чечим да бар. Анда Кокон хандыгындагы баш аламандык мезгилинде Бухара өкүмдары

абалдан пайдаланып, Фергана мамлекети тарапка кол салганы жөнүндө баяндалат. Ошол эле катта экономикалык жардам сурап кайрылганын көрүүгө болот. Анда Кокон шаары «леккан» (асыл таштардын кени) аталышы менен таанылганын, күмүш, бирюза сыяктуу таштарды чыгарып алуу үчүн эки-үч металл иштетүүчү адис усталарды дайындап жөнөтүүсүн суранган [8]. Булактардан алынган маалыматка ылайык, Кокон хандыгы Фергана хандыгы, Леккан аймагы жана кийинчерээк Россия мусулмандары деп аталган аймактын бир бөлүгү катары саналып, жогорудагыдай аталыштарга ээ болуп келген. Ал эми Кокон сөзүнүн этимологиялык мааниси сүйкүмдүү (очеровательный) түшүнүгүн берип келет.

Россия империясына каршы Бухара жана Хорезм түркмөндөрү Осмон мамлекетинен жардам сурап кайрылганы жөнүндө архив материалы кездешет. Алардын катында Бухара жана Хива тараптагы абал тууралуу Россиянын басып алуу саясатын билдирген, мындан улам султандан жардам сурап жиберген катына баш вазирдин 1870-жылы жазган жообунда географиялык чөлкөмдүн алыстыгы, эки өлкө ортосунда тоскоол болчу мамлекеттердин жайгашышынан улам жардам берүү мүмкүн эместигин билдирген жоопту алышкан [4].

Россия империясына каршы 1898-жылы чыккан көтөрүлүшкө байланыштуу саясий мамилелерге мисал боло ала турган бир кийинки архив материалы *Исхак Мехмет Али башчылыгында Фергана мусулмандарынын орус аскерлери менен болгон согушу тууралуу кабар* аталышында тарыхый булак кездешет. Исхак Мехмет Али башчылыгындагы Фергана аймагында мусулмандар менен орус аскерлеринин ортосундагы согушта Дукчи ишандын Осмон мамлекетине кайрылгандыгын төгүндөгөн жазуу. Бул жазуу 1898-жылдын 9-июлунда Осмон мамлекетинин Тышкы иштер министрлиги тарабынан жазылган расмий жазуу болуп эсептелет [5]. Мындай кабарды Осмон мамлекетине Петербург элчилигиндеги дипломат Энвер эфендинин жөнөткөн расмий катында баяндаган. Дал ушул жагдайдан кийин Россия империясы жалпы Түркстан аймагында жаңы эки армия курууга белсенгени

тууралуу архив материалынан кабар алууга болот. 1899-жылдын 14-августунда аскерлердин санын бара-бара көбөйтүп, императордун буйругу менен Түркстанда эки чоң армия түзүү маселеси тууралуу маалымат берилет [6].

Осмон мамлекети менен Орто Азиянын экономикалык байланыштары туурасында 1868-жылга таандык Кокон элчисине белектер, курал-жарак жана аскер кийимдеринен берилиши тууралуу материал кездешет. Анда Кокондон келген элчи Сейит Якуб мырзага жетимиш беш миң куруш (Осмон мамлекетиндеги акча бирими) берүү жана эки түр мылтыктан сырткары жоокер жана аскер башчыларынын кийе турган кийимдерин берүү боюнча чыккан чечим болуп саналат. Натыйжада эки мылтык жана ар кыл аскер чинине ылайык кийимдерден, элчиге болсо беш миң куруш (Осмон мамлекетинин акча бирдиги) падышанын белегин берүү чечими чыккан [7].

Экономикалык байланышка тиешелүү экинчи документ тескерисинче Орто Азиядан Осмон мамлекетине жасалган жардам-Хижаз (Аравия) темир жолун куруу үчүн орто азиялыктардын материалдык кошкон салымы тууралуу болуп саналат. Анда Бухарадагы Исардын акими темир жолдун курулушуна материалдык жардамын көрсөткөнү маалым. Ал жардамы үчүн султан Абдулхамид II тарабынан курулган атайын темир жол боюнча комиссиядан сыйлык алган. Чечим 1899-жылдын 17-февралында чыгып, ага Хижаз темир жолун куруу боюнча комиссиянын төрагасы жана Финансы министри кол койгон [9]. Экинчи документ Шабдан баатырдын өздүк архивинен алынган маселеге байланышкан архив материалы болуп эсептелет [10].

Экономикалык алакада мамлекеттердин ортосундагы өз ара жардамдардан тышкары жеке адамдарга, мамлекеттик кызматчыларга өкмөттүн чечими менен жардамдар берилип турган. Архив документинде Мекеге барууга аттанган кокондук элчи Хажы Мир Курбанга, буга чейин да Кокондон Осмон мамлекетине элчи болуп келип, бул жолку Стамбулга келишинде үй-бүлөсү менен бирге Мекеге сапар тартканы, алардын күнүмдүк чыгымдарын каржылоого куруш акча берилиши тууралуу жазуу жазылган.

Бул боюнча Осмон мамлекетинин мажлисинин токтому чыгып, күнүнө жүз элүү куруштан төлөө маселеси Осмон мамлекетинин Финансы Министрлигине билдирилгени баяндалат [25]. Дал ушундай жардам хивалык элчиге да берилгени архив материалдарынан тастыкталууда. Анда Стамбулдагы Мехмед Паша Теккесинде жашап жаткан Хорезм (Хива) элчиси Кутбеддин ибадат кылуу максатында Мекеге бара тургандыктан аты аталган адамга расмий жардам берилиши (акчалай жардам) туурасында маалымат кездешет [26].

Жыйырманчы кылымдын башында Орто Азиянын бир аймагы катары Бухарадагы пахта өстүрүүчүлүк Осмон мамлекетинин көңүлүн бурган. Ага чейин Америкадан бажыдан бошотулган форматта алып келинген пахтанын уругу (чигит) менен Бухаранын пахтасын салыштырганда сапаты жагынан жогору экени тастыкталган. 1912-жылы султандык бийлик өзүнүн экономикасын чыңдоо максатында Бухарадан пахтанын чигитин алдыртып турушканын архив материалдары айгинелейт [14]. Орто Азияда пахта өстүрүүнүн негизги локализациялары Бухара, Фергана, Шахрисабз жана Каттакурган болгон [149.с. 165]. Он тогузунчу кылымдын аягында Россия империясына караган Орто Азия калктарын султандык архив даректеринде *Россия мусулмандары* (Ю. А. Петросян) деген аталыш менен жазып келишкен. Жогорудагы архив материалында берилген акчалай жардам туурасында баяндалганда ушундай аталышты кездештирүүгө болот. Аталган мезгилде султандын бийлиги начардап, тынымсыз согуштар жана өлкөдөгү азчылыкты түзгөн калктардын көтөрүлүшү чөгүп бара жаткан мамлекетти андан ары алсыраткан мезгил болгон.

Осмон мамлекети менен Орто Азиянын маданий байланыштары боюнча архив материалында Россиядагы мусулмандарга билим берүү максатында Осмон мамлекетинин басма тамгаларын жөнөтүү боюнча маалымат кездешет. Анда Россиядагы мусулмандардын билимин жогорулатуу, аларга билим берүүнү жаюу максатында мусулман мектептерге тиешелүү китеп жана брошюраларды басып чыгаруу үчүн тышкы иштер министрлигинин жазуусу

жазылган [18]. э

Кийинки документ Орто Азиядан Осмон мамлекетине барып, перс тилинен мугалим болуп иштеген кокондук Рахмет тууралуу архив материалы кездешет. Анда Осмон мамлекетиндеги медициналык окуу жайда перс тилинен сабак берип жүргөн Рахметтин мамлекетине барып келүү үчүн уруксат алып жатканын баяндаган материал кездешет [17]. Жогоруда аты аталган мугалим Ферганадан Осмон мамлекетинин медициналык окуу жайына чакырылып, Ибн Синанын перс тилиндеги китептерин окуп, түшүнүүдө мыкты адис катарында кызмат кылганын көрүүгө болот.

Осмон-Орто Азия дипломатиялык мамилелеринде элчилер аркылуу бири-бирине белек-бечкек берип келишкени байкалат. Аларга кылыч, Куран китеп, Бухаранын маталары, Алишер Навоинин ырлар жыйнагы, пайгамбардын чачынын же сакалынын бир талы, грамота жана чапан кирет. Буга Хива элчисинин алып келген белектеринин кабыл алынышы боюнча тышкы иштер министрлигинин жазуусу мисал боло алат [35].

Илимий иштин хронологиялык алкагында көптөгөн саякатчылардын эмгеги бар экени маалым. Алар көбүнесе П. П. Семенов-Тян-Шанский, Ч.Ч. Валиханов жана Н.А. Северцов сыяктуу орус саякатчылары болуп, алардын изилдөөлөрү тууралуу маалыматтар алынып келинген [150. с. 488]. Бирок илимий ишке байланышкан маалыматты камтыган XX кылымдын башында осмон-түрктөрү жазган “Asya’da Beş Türk” аталышындагы саякатнаама кыргыздарды да ичине камтыган Орто Азиянын тарыхында изилдөө маселелери катары колго алына элек [30].

Азияда беш түрк саякатнаамасынын автору Adil Hikmet Bey 1914-жылы Осмон мамлекетинен Орто Азияга сапар тарткан беш осмон-түрктүн бири болгон. Аталган эмгектен XX кылымдын башындагы кыргыздардын социо-экономикалык тарыхы, маданий турмушу жана үркүн мезгилиндеги абалы туурасында маалыматтарды алууга болот. Аты аталган автор Орто Азиядан сапарын карыткан соң башынан өткөргөндөрүн эң алгач 1928-жылы Түркия Республикасынын ‘Cumhuriyet’ (Жумурият) аталашындагы расмий

гезитине арап алфавитинде мезгил мезгили менен (113 күн) жарыялап турган. Аталган эмгек кийинчерээк 1999-жылы Yusuf Gedikli тарабынан арап алфавитинен латын алфавитине өткөрүлүп, китеп болуп Өтүкөн басмаканасынан басылып чыккан [60].

Баарыбызга маалым болгондой 1916-жылы Орто Азияны да камтыган жалпы Түркстан аймагында улуттук боштондук көтөрүлүш болгон. Бул көтөрүлүшкө Осмон мамлекетинен Орто Азияга аттанган беш осмон-түркү да капысынан катышып (автордун айтымына караганда) калган. Натыйжада эмгектен (же болбосо саякатнаамадан) Кыргызстандын аймагындагы көтөрүлүштүн жүрүшү жана кыргыздардын саясий, экономикалык абалы тууралуу маалыматтарды алууга болот. Эмгек улуттук боштондук кыймылында осмон-кыргыз байланыштарынын болгонуна кабар берет.

Автор эмне үчүн узун сапарга чыгып калгандыгы тууралуу өзүнүн эмгегинде баяндагандай Осмон мамлекетинде аскердик окуу жайда (училищада) курсант болуп окуп жүргөн кезинде сүрөт сабагынан берген мугалими-İsmail Nakki Bey дин Түркстан чөлкөмү тууралуу сөздөрү ага таасир берген. Бир нече жылдан кийин чогуу окуган курсташы-Selim Sami менен жолугуп калып, студент кездеги Россия Түркстаны (Орто Азия аймагы) менен Кытай Түркстаны (Кашгар хандыгынын территориясы) тууралуу сөздөрүн, баарлашуусун улантышат. 1914-жылы аларга үч осмон-түркү кошулуп, узун сапарга Азияга (Орто Азия) жолго аттанышат. Автордун айтымында Орто Азия аймагына келип, бул жердеги бир тектеги калктарды бир желектин астына бириктирүү, улуттук аң-сезимди ойготуу болгон, бирок мындай таттуу ойлордун артында татаал, кыйынчылыктар жатаарын түк ойлобогонун билдирет [60.с. 49].

Автор Орто Азияга сапарга аттанган кезде жүзбашы аскердик наамын алган мезгили болгон. Бул маалыматтарда аны менен Орто Азияга кошо келген Selim Sami Bey дин эскерүүлөрүнөн алып Yusuf Gedikli жазган. Gedikli нин берген маалыматына караганда Adil Hikmet Стамбулда аскердик окуу жайдан француз, англис жана орус тилдерин үйрөнгөн. 1914-1920-жылдар аралыгында

Орто Азия жана Кытай аймактарында болуп, сапарын 1921-жылы карыткан.

Орто Азияга келген беш түрк-Adil Hikmet Bey, Kuşçubaşı Selim Sami Bey, Huseyin Emrullah Barkan Bey, Huseyin Bey жана İbrahim Hakler Bey болгон. Булардын арасынан Selim Sami Bey тууралуу 1916-жылкы улуттук боштондук күрөшкө катышкандардын баяндамаларынан жана Хусаин Карасаевдин эскерүүлөрүнөн да кездештирүүгө болот. Кыргызстандагы улуттук-боштондук кыймылга катышкандардын эскерүүлөрүндө беш осмон түркүнүн бири болгон Selim Sami Bey кыргыз эскерүүлөрүндө Самыйбек деп эскерилген учурлар болгон. Көтөрүлүшкө катышкан кыргыз Абдыраим Серкебаевдин эскерүүсүндө төмөнкүчө баяндалат. *“Самыйбек деген түрк үч кишиси менен кыргыздарды мал бергиле, Кытайдан курал сатып алалы, орустарга каршы чыгалы дептир. Текесте кыргыздарды орустар артынан жетип, кырып баратканда Самыйбек жети киши менен орустарды атышып, кыргыздарга жардам кылыптыр. Кыргыздардан мал жыйнай албай, шаарына кеткен экен. Шабдандын балдарына жолуга албай калып, ошолорго бир жолуксам деп кетиптир. Кийин арасы жыйырма күнчөлүк жол экенине карабастан Кемел, Кашымбек (караколдук) барышыптыр. Эмне сүйлөшкөнүн билген жокмун. Шабдандын балдарына бир тору ат, отуз зээр бериптир. Кийин Кытай өкмөтү кармап айдап бара жатканын (Самыйбекти) өз көзүм менен көрдүм”* [151. с. 55-56].

Эмгектин мазмунуна караганда, алардын сапарга аттануулары, Индияда калган кездери, Чыгыш Түркстандагы күндөрү, Россия империясына туткунга түшкөндөрү, кыргыздар менен жолугушуулары, Чыгыш Түркстандан Такламакандан Хотенге баруулары, Кытайга баруу, Шанхайдагы күндөр, Шанхайдан Гамбургга болгон сапарды камтыйт. Натыйжада алгач беш осмон-түркү кеме менен Порт Саид, Жидде, Худейдеден Бабулменде кысыгы арылуу Инд океаны аркылуу Бомбейге барышкан. Ал жерден Памирди басып өтүп, Чыгыш Түркстанга келишкен. Чыгыш Түркстанга чейин келиши толук эки ай убакытты алганын жазат. Кашгар, андан ары Афганистанга карай сапар тартышат. Кашгарда Россия империясынын аскерлеринин колуна түшүшүп, ал

жерден Ташкентке алып барылат. Автор ар бир басып өткөн жолун жана кыйынчылыктар менен биргеликте таң калтырган көрүнүштөрдү да эмгегинде камтып кетет.

Эмгекти автордун эскерүүсү, башынан өткөргөндөрү, саякатнаама же болбосо тарыхый чындыктарды автордун көз карашында берген эмгек катары кароого болот. Орто Азиянын жакынкы дооруна таандык бир жазма булак катары Адил Хикмет Бейдин “Азияда беш түрк” аталышындагы эмгегин ХХ кылымдын башындагы кыргыздардын саясий, экономикалык жана социалдык тарыхынын илим айлампасына бир булак катары кошууга болот. Эмгекте 1916-жылкы улуттук боштондук кыймылдагы кыргыздардын Кытайга карай көчү, кыргыздардын кеңеш жыйыны тууралуу маалыматтар кездешет [60].

Илимий ишке байланышкан маселе 1916-жылкы улуттук-боштондук кыймылга кыргыздар менен кошо катышкан беш осмон-түркүн кармоо туурасында генерал Куропаткиндин указы чыкканын кабарлайт. Ал указ 1916-жылы декабрь айында чыгып, осмон-түрктөрүн колго түшүрүп бер турган адамга ар бир түрктүн башы үчүн он миң рубль берилери баяндалат [60.с.241-242]. Автор бул указы төмөнкүчө баяндайт: *“Жети-Суу облусундагы беш түрк ар кандай ушак-айың таратты. Россия падышачылыгы менен калкынын тынчтыгы маанилүү. Калкынын кайгысы-мамлекеттин кайгысы. Азыр баш аламандыктан калк кордук көрүшү мүмкүн. Мындай абал биздин бүтүндүгүбүзгө жат келген көрүнүш. Падышалык бийлик бизге буйрук берет. Падышалыкка каршы чыгып жаткан беш түрктү кармап, өкмөткө-управлениеге алып келген адамга ар бир түрк үчүн он миң сом берилерин туура көрдүк. 15-декабрь, 1916-жыл. Генерал Куропаткин”* [60.с. 218].

Кытайга барган кыргыздар менен алардын жолугушуусу жана ал жерде Шабдан баатырдын уулу Хисамүдүн менен жолугушкандары, кыргыздардагы кеңеш өткөрүү маселеси тууралуу маалыматтар кездешет [60.с.327]. Эмгектеги эң кызык маалыматтардын бири Кытайга качкан кыргыздардын аргасыз калышынан улам Шабдан баатырдын уулу Хисамүдүн Осмон мамлекетине,

Анатолияга көчүү маселесин аларга сунуштаганын билдирет. Автордун ою боюнча көч оңой олтоң болбостугу, ортодо Иран бар экени, көчүү татаал маселе болгонун жазат. Автор Осмон мамлекетиндеги азчылыкты түзгөн калктардан маселе жаратып келе жаткан армяндардын кыштактарына алып барып, кыргыздарды аралаштырып жайгаштыруу туура боло турганын билдирет [60.с.327-328]. Бул көч проекти ишке ашуусу бир жагынан геостратегиялык абалга жооп берген эмес. Экинчи жагынан болсо ал учурда Осмон мамлекети кулап бара жаткан империя болгону жалпыбызга маалым.

Беш осмон-түркүнүн бири болгон Sami Bey тууралуу кыргыз филологу Хусеин Карасаевдин макаласында да кездешет. Анын айтымы боюнча Кытайга бараткан кезде Самыйбек (Sami Bey) аттуу осмон-түркү менен жолугушкандарын, кыргыздар Самыйбек аттуу түрктөн таасирленгенин, ошол жылы дүйнөгө келген эркек балдардын атынын Самыйбек болгонун жазып өтөт [151.с.211]. Ушул маалыматка улай кыргыз тарыхчысы Белек Солтоноев өз эмгегинде Самыйбек аттуу жетекчилери менен үч-төрт түрк Кулжада Мусабаев аттуу уйгур менен жолугушканын, алар кыргыздар менен чогуу көтөрүлүшкө катышууну каалагандарын билдирет [181.с.181].

Кыргыз мамлекеттик архивинде осмон түрктөрүнө, асыресе Орто Азияга келгендер тууралуу маалыматтар кездешет. “Семиреченская жизнь” аталышындагы гезитте көтөрүлүшчүлөрдүн колуна түшүп, кайрадан куткарылгандардын билдирүүсү боюнча көтөрүлүшчүлөрдү түрк генерал жана эки европалык жетектеген [20] деген маалымат кездешет. Бирок бул маалыматты тастыктаган же кошумчалаган эч бир булак кездешпейт.

XIX кылымдын экинчи жарымында чагатай тилинде жазылган Кокон хандыгынын Кудаяр хан мезгилине таандык “Фергана хандарынын тарыхы” [160] аталышындагы кол жазма бүгүнкү күндөгү Стамбул университетинин кол жазмалар фондунан табылган. Аны 1992-жылы аталган университеттин кол жазмалар фондунан тарыхчы Анварбек Мокеев таап [165], кыргыз илим дүйнөсүнө сунган. Бирок аталган эмгектин автору көп мезгилге чейин такталбай, аноним катары таанылып жүрүп, кийинчерээк тарыхчы Кыяс

Молдокасымов тарабынан өз мезгилинин кыргыз тарыхчысы Зиябидин Максым экендиги аныкталган. Изилдөөчү Молдокасымовдун берген маалыматы боюнча Магзуни кыргыз болгон [165. с. 291]. Ушул маалыматты, Магзунинин кыргыз болгонун тастыктаган экинчи бир эмгек В.П. Сальковдун эмгеги [55. с. 10].

Фергана хандарынын тарыхы аталышындагы кол жазма Кокон хандыгында Кудаяр хандын доорунда жазылган. Мында кайрадан тактыга келүүнү пландаган Кудаярдын башкаруу мезгили туурасында маалыматтар кездешет. Кудаяр хан Меккеге аттанып, ал жактан осмон түрктөрүнөн ажылыкка барган Абдурахим эфенди аттуу адамга жолугуп, бийликке келүү үчүн султандан жардам сурап кайрылган. Бирок сапар карытып келе жатып, Афганистандагы Корук аталышындагы аймакта каза тапканы маалым. Кудаяр кайтыш болгон соң Орто Азияга келген осмон түркү кол жазманы Кудаярдын жакындарынан алып, Стамбулга алып кеткени тууралуу маалыматтар кездешет [160. с. 288].

Фергана хандарынын тарыхы кол жазмасынын автору Магзуни эмгекте Кудаяр хандын буйругу менен жазылганын, анын артымда бир шахнаама калсын деген тилеги болгонун жана кол жазмадагы кээ бир окуяларды Кудаяр өзү айтып берип жаздырганын баяндайт. Аталган кол жазмадагы маалыматка караганда Кудаяр тактыга үчүнчү жолу чыккан кезде кол жазманын автору-Магзуни анын катчысы болгон [160. с. 7].

Жыйынтык: Алынган маалыматтарга ылайык Осмон мамлекетинин архив системасынын абдан бекем пайдубалы болгонун жана андагы Орто Азияга тиешелүү архив материалдарынан көптөгөн маалыматтарды алууга болорун айтууга болот. Аталган өлкөнүн архив системасы XIX кылымда бекемделген жана архив материалдарын жайгаштыруу үчүн атайын Йылдыз аталышындагы архив имараты курулган. Ар бир архив материалы, документ айга, күнүнө жараша иретке келтирилип, таңгакталып, тиешелүү мекемеден архив сарайына жиберилип турган. Йылдыз сарайында архивдерди иреттөөдөн тарта ага жоопкерге чейин бир нече иштерди аткарган архив

кызматчылары болгон.

Осмон мамлекетинин архивинен батыштан тарта чыгыш өлкөлөрү менен дипломатиялык байланыштарын түзүп келгенин документтер, материалдар тастыктап турат. Мындай байланыштарды Орто Азия менен да беш жүз жылдай убакыт ченеминде үзгүлтүктүү түрдө болсо да жүргүзүп келгени байкалат. Алардын ортосундагы алакалар саясий, экономикалык, маданий жана диний маселелерде болгон жана мындай мамилелерден кабар берген тиешелүү документтер Осмон мамлекетинин ар кайсы мекемелеринен чыккан чечим болгон. Султандык архив документтери Орто Азиянын саясий, экономикалык, маданий тарыхынан жана диний абалынан маалыматтарды берип, илим айлампасына жаңылык киргизеринде шек жок.

2.2.Изилдөөнүн методологиясы жана методдору

Бүгүнкү күндөгү изилдөөлөр совет мезгилиндегидей бир идеологияга гана таянбастан, тарых илиминдеги принциптердин негизинде темага байланышкан четтик жана ата мекендик изилдөөчүлөрдүн илимий эмгектерине жана учурда заманга бап келген илимий методдордун негизинде жүргүзүлүп келет.

Изилдөөнүн методологиялык базасы жана принциптери изилдөөнүн объектисине, коюлган максаттарына жана милдеттерине жараша аныкталат. Мындан улам илимий изилдөөдө колдонулган методдорду бир канча бөлүктөргө бөлүп кароого болот. Анда алгач талдоо процедуралары, артынан *индукция, дедукция, анализ жана синтез, структуралык жана эпистолярдык жанрды талдоо* жана башка методдор пайдаланылды. Артынан илимий изилдөө ишке түз жана кыйыр байланыштары болгон тарыхнаамалардагы маалыматтар тематикалык жактан классификацияланды. Алар хронологиялык жактан жана тематикалык жактан иреттелишинде системалаштыруу методу пайдаланылды.

Изилдөөнүн объектиси. Осмон мамлекети менен Орто Азия ортосундагы саясий, экономикалык, маданий жана диний байланыштар изилдөөнүн объектиси саналат.

Изилдөөнүн предмети. Изилдөөнүн предмети катары – Осмон мамлекети менен Орто Азия аймагы жана алардын байланыштары архив документтеринде орун алыш маселеси; Осмон мамлекетинин архив документтериндеги байланыштардын түрлөрү жана мүнөзүнүн чагылдырылышы; эки тараптуу мамилелердин көздөгөн максат, милдеттери; экономикалык жана саясий байланыштардын жүзөгө ашырылышы; Орто Азиянын Россия имепиясына каратылган убагындагы Осмон саясаты жана анын түрлөрү эсептелинет.

Архив документтери менен иштөө жана аларды талдоо үчүн тарыхты изилдөөнүн методдорун пайдалануу максаты көздөлдү. Мында изилдөө ишке байланышкан маселелер туурасындагы көз караштар анализделип, объективдүү жыйынтыктарды чыгарууда сыпаттама методу колдонулду. Архив документтеринен алынган маалыматтар темага байланышкан илимий эмгектердеги маалыматтар менен салыштырылды. Асыресе пайдаланылган архив документтери осмон тилинде жазылгандыктан аларды чечмелеп берүү менен бирге кошумча ачыктоолорду камтуу аркылуу интерпретациялоо усулу колдонулду. Архив материалдарын пайдаланууда аларды тематикалык жактан классификациялоо аркылуу структуралык метод пайдаланылды. Мындай методдорду илимий изилдөөдө пайдаланууда белгилүү тарых изилдөө методдоруна байланышкан эмгектерге сереп салынды. Аларга мисал катары төмөндөгү эмгектерди саноого болот.

1977-жылы Италияда Umberto Eco нун “How to Write a Thesis” (Диссертация кантип жазылат) аталышындагы англис тилине которулган эмгеги бар [110]. Анда заманбап технологиялардын өнүгүшү бүгүнкү күнгө жете элек мезгилде изилдөө ишинин методдору тууралуу деталдуу маалыматтарды берет. Андан кийинки мезгилдерге таандык тарых изилдөө методологиялары боюнча эмгек француз тарыхчысы Marc Bloch ко тиешелүү. Анын эмгегинде тарыхты изилдөөнүн жол-жоболору, усулдары камтылган [84]. Дал ушул тарых изилдөө методдоруна байланышкан Түркияда түрк тарыхчылардын арасында Mübahat S. Kütükoğlu нун “Osmanlı Belgelerinin

Dili”, “Tarih Araştırmalarında Usul” аттуу эки эмгеги кездешет [91, 92]. Анын эмгектеринде гуманитардык багыттагы изилдөө иштерин жүргүзүүнүн усулдары боюнча маалыматтар камтылган. Эмгектеги усулдар илимий иштин методологиясында пайдаланылды.

Изилдөөнүн методологиялык негизи катары булактык материалдарды талдоодо *талдоо жана тарыхый-салыштырма* ыкмасы колдонулду. Архивдик документтердеги тарыхый фактылар алгач өз мезгилинде жазылган тарыхый эмгектердеги, андан соң илимий эмгектердеги маалыматтар менен салыштырылып изилденди. Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы мамилелер жана алардын натыйжалары ошол мезгилдеги болгон саясий окуялар менен байланыштырылды.

Илимий ишке байланышкан Осмон мамлекетине таандык архив документтеринин дипломатиялык тили бүгүнкү күндөгү түрк тилине окшошпойт жана алда канча айырмаланып турат. Анткени анын сөз казынасында абдан көп арап жана перс тилинен келген сөздөр, сөз айкаштары кездешет. Натыйжада жогоруда баяндалган түрк изилдөөчүсү S. Kütükoğlu нун жогоруда белгиленген эмгектери Осмон мамлекетинин эпистолярдык жанрын талдоодо пайдаланылып, Осмон мамлекетинин дипломатиялык байланыштарындагы эпистолярдык жанры, документтин жазылуу эрежелери туурасында маалыматтар алынды. Мындан башка Tuncer Baykara нын “Tarih Metodu. Öğrenme Araştırma ve Yazım” (Тарых методу. Үйрөнүү, изилдөө жана жазуу) аталышындагы эмгеги изилдөө ишти жүргүзүүдө, методдорду пайдаланууда көмөк көрсөттү [108].

Бүгүнкү түрк тилинен айырмаланып, осмон тилинде абдан көп арап жана перс сөздөрү кездешкендиктен, анын дипломатиясындагы өзгөчөлүктөрдү түшүнүп, андоодо Таууиб Gökbişgin дин “Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlimi” (Осмон палеографиясы жана дипломатиялык тили) аталышындагы эмгеги пайдаланылды [103]. Аталган эмгек султандык бийликтин дипломатиялык тилин анализдөөдө көмөкчү болду.

Осмон мамлекетинин тилинде фразалар, терминдер арбын экенин архив

документтер тастыктап турат. Алардын семантикалык маанисин чыгарууда Mehmet Zeki Pakalın дын “Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü” (Осмондордо тарыхый фразалар жана терминдер) аталышындагы эмгеги колдонулуп, Осмон мамлекетинин XIX кылымдагы архив материалдарында кездешкен тарыхый фразаларын анализдөөдө пайдаланылды [88].

Түрк тарыхчыларынан тарыхты изилдөө усулдарына байланышкан эмгеги эң көп колдонулган Zeki Velidî Togan дын “Tarihte Usul” (Тарыхта усул) аталышындагы эмгеги. Автор эмгегинде тарых илиминин функцияларын, принциптерин, илимий изилдөөнүн структурасын жана методдорунун теориялык негиздерин сүрөттөйт [106]. Жогоруда аты аталган эмгектер жалпысынан эч бир идеологияга таянбаган, эркин тарыхты изилдөөнүн методдорун камтыган ар кайсы мамлекеттин адистери тарабынан даярдалган эмгектер.

Muharrem Ergin дин “Osmanlıca Dersleri” (Осмон сабактары) аталышындагы эмгеги тарыхый жазууларды талдоодо мисалдар менен ачыктоолорду камтыган эмгек катары илимий иштин методологиясында пайдаланылды [93].

Осмон мамлекетинде календар катары мусулман жыл сүрөсү колдонулгандыктан буга байланышкан эмгектер анализделип, маалыматтар алынды. Ага датаны конверсиялоо боюнча Faik Reşit Unat тын “Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu” (Хижра жыл эсебин григориан жыл эсебине айландыруу боюнча колдонмо) аталышындагы эмгектери пайдаланылды [74].

Бүгүнкү күндөгү түрк тилинен осмон тилинин алда канча айырмалуу экени жогоруда баяндалды. Мындан улам архив документтерин талдап, андоодо Ferit Devellioğlu нун “Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat” аталышындагы 1195 беттен турган чоң сөздүгү мисал боло алат [77]. Илимий иштин булактык базасы болгон архив материалдарынын мазмунун анализдөөдө ислам динине байланышкан сөздүктөрдөн “Ислам” аталышындагы энциклопедиялык сөздүк колдонулду [145].

Илимий изилдөөнүн башатында Осмон мамлекетинин өкмөттүк архивиндеги архив материалдарынын ичинен алгач XIX жана XX к. башына таандык, Орто Азияга тиешелүү болгондордун тизмеси такталды. Артынан илимий изилдөө темасына байланышкан жана анын хронологиялык чегине туура келген маалыматтар топтолду. Натыйжада илимий изилдөөдө хронологиялык ыкма колдонулду. Жогоруда баяндалган хронологиялык тартипте архив документтерин кароо негиз катары кабыл алынды. Андан соң топтолгон материалдар Орто Азиядагы ар бир хандыкка (Бухара, Хива жана Кокон) тиешелүүлөрдү өзүнчө бөлүп, хандыктардан кийинки мезгилге тиешелүүлөрү тематикалык жактан бир канча бөлүмгө бөлүндү. Архив документтеринин мазмунун *анализ методу* аркылуу карап чыккан соң, ар бир хандыктын Осмон мамлекети менен дипломатиялык алакасында саясий, экономикалык, диний жана маданий байланыштар болгону тастыкталды.

Изилдөөдө жалпысынан хандыктардын жана андан кийинки мезгилде Орто Азиянын Осмон мамлекети менен жогоруда аты аталган багыттагы байланыштары боюнча бөлүмдөргө бөлүүгө туура келип, тематикалык жактан *классификациялоо методу* колдонулду. Анткени ар бир хандыкты өз алдынча илимий изилдөөдө бөлүм катары кабыл алган учурда Орто Азия хандыктарынын саясий, экономикалык жана маданий абалын жалпы көз алдыбызга элестетүү татаалга турмак. Архив документтердеги чыгарылган чечимдер да Осмон мамлекетинин ар кайсы мекемесинен чыккандыктан изилдөөнү бөлүмдөргө ажыратууда документтин мазмуну негизги орунда турду. Ар бир архив документи Осмон мамлекетинин ар кайсы мекемеси тарабынан чыккан чечим болгондуктан, алардагы документация иши тууралуу маалыматтарды алуу зарылчылыгы да жаралды.

Осмон мамлекетинин эпистолярдык жанры, документация иштеринин өзгөчөлүктөрү туурасында илимий эмгектерден маалыматтар алынган соң, архив документтердеги тарыхый фактыларды тизмелеп, алардагы маселени өз мезгилинде жазылган тарыхый эмгектерден таап, бир натыйжа чыгаруудан мурун кийинки жазылган илимий эмгектердеги маалыматтар менен

салыштырып, толуктоо аркылуу жаңы илимий жыйынтыктар алууда *салыштыруу методу* пайдаланылды. Мындан улам негизги булактык материалды түзгөн “Başbakanlık Osmanlı Arşivi” деп аталган Осмон мамлекетинин өкмөттүк архивиндеги материалдар Орто Азиянын XIX кылымдын экинчи жарымы-XX кылымдын башындагы тарыхына толуктоолор киргизери шексиз.

Изилдөөдө колдонулган архив материалдар маселеге жараша ар кайсы мекемелерде каралып, чечим чыкканы буга чейин баяндалды. Ал мекемелерге «Хатт-ы хумайун» деп аталган өкүмдардын буйругу, «Наме-и хумайун» деп аталган өкүмдардын расмий каттары, Тышкы иштер министрлигинин чечими, Мажилистен алынган чечим, Йылдыз архивинен алынган чечим, Йылдыз баш вазирлигинен алынган чечим (XIX к. курулган Йылдыз аттуу архив ал доордун тарыхын изилдөөдө өзгөчө орунду ээлеп келет), фонддордун (вакыф) чечимдери (Осмон мамлекетинин тарыхында вакыфтардын ролу чоң болуп, атүгүл алар да көйгөйлүү мамлекеттик маселелерди чече алган), Тышкы саясий маселелер боюнча чечим, Ички иштер министрлигинин чечимдери мисал боло алат. Жогоруда аты аталган мекемелерден чыккан чечимдерди камтыган архив документтерин иреттөөдө *системалаштыруу методу* колдонулду.

Орто Азия хандыктары менен Осмон мамлекетинин ортосундагы дипломатиялык мамилелерге байланышкан архив документтердеги маселелер жогоруда баяндалгандай саясий, экономикалык, диний жана маданий алакаларга арналган. Саясий байланышка мисал катары Осмон мамлекетинин султанынын Кокон өкүмдарынын катына жазган жообу (1820-ж.), Кокон өкүмдары Мадали хандын Осмон мамлекетинин султанына жөнөткөн катынын осмон тилиндеги котормосу (1839-ж.), Кокон өкүмдары Кудаяр хандын Осмон мамлекетинин султанына жазган катынын осмон тилиндеги котормосу (1847-ж.), Бухара, Хива тараптан түркмөн уруулары Россия империясына каршы Осмон мамлекетинин султанынан жардам сурап, кат жибергенин баяндаган баш вазирдин султанга жазган жазуусу (1870-ж.),

Анжиян көтөрүлүшүндө Осмон мамлекетинин султанынын салымы тууралуу маалыматты төгүндөгөн Осмон мамлекетинин Тышкы иштер министрлигинин жазуусу (1898-ж.), Түркстан, Каспий жана Жети-Суу областтарынын аскер бөлүктөрү бириктирилип, жалпысынан ага Түркстан генерал-губернаторлугу делип, аскер санын көбөйтүү, эки чоң армия түзүү маселесине байланышкан документти (1899-ж.) кошууга болот.

Экономикалык алакаларга болсо Кокон хандыгына аскер кийим, курал-жарак жөнөтүү маселесине байланышкан документ (1868-ж.), кокондук элчинин Стамбулга кат, белек-бечкек менен келиши жана Осмон мамлекетинин султанынан металл иштетүүчү адистерден жөнөтүүсүн суранышы (1848-ж.), Исардын акиминин Хижаз темир жолун курууга жөнөткөн акчалай жардамы тууралуу документ (1899-ж.) жана пахта өндүрүүгө арналган архив материалы мисал боло алат.

Диний мамилелерге кокондук элчи Мир Курбандын Мекеге аттанышында кем-карчын толуктоо маселеси боюнча Осмон мамлекетинин катчысынын баш вазирликке жазган жазуусу, бул маселе тууралуу Осмон мамлекетинин мажлисинин чечими жана Кокон ханынын Осмон мамлекетинин султанына жазган катынын осмон тилиндеги котормосу (1852-ж.), Мекеге аттанып жаткан Хива хандыгынын элчиси Кутбеддинге Осмон мамлекетинин султанынын акчалай жардам бериши тууралуу документ (1841-ж.), Осмон мамлекетинен Кокон хандыгына Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талын кайрадан жиберүү боюнча чыккан буйрук, Кокон элчисинин кайрадан пайгамбардын сакалынан бир тал сурашы (1860-ж.), кокондук ажы Мейлибектин Осмон мамлекетинен Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талын (лихие-и саадет) сурашы (1851-ж.), кокондук шайхулислам Хажы Ахмет аттуу адамга өкүмдардын белегинин (Осмон мамлекетинин султанынын акчалай белегине өкүмдардын белеги деп аталган) берилиши (1850-ж.), Осмон мамлекетинен Бухара эмирине жөнөтүлө турган диний китептердин тизмеси (1820-ж.) мисал болот.

Билим берүүгө байланышкан алакаларга Осмон мамлекетинен араб

арибине таянган осмон тамгаларынын китеп басмасындагы түрүн бир канча бастырып, Орто Азияга жиберүү маселеси боюнча чыккан чечим (1906-ж.), орто азиялык (ферганалык) перс тили мугалиминин мамлекетине кайтуу үчүн суранган уруксатнаамасынын көчүрмөсү (1849-ж.) мисал болот. Булардан сырткары дамасктык, бирок түбү түркстандык Хажы Мухаммед Расул аттуу адамдын Осмон мамлекетинин жарандыгын алууну каалаганын билдирген арызы (1915-ж.) сыяктуу мазмундарда да архив материалдары кездешет. Буларды саясий окуя же бир маселеге байланыштырып, саясий, экономикалык же маданий темаларга жараша иреттеп, бөлүмдөргө бөлүүдө тарых изилдөө методдоруна *классификациялоо* жана *индукция методу* колдонулду.

Изилдөөдө XIX жана XX к. башында Осмон мамлекети менен Орто Азиянын дипломатиялык байланышында кайсы өкүмдарлардын мезгилинде байланыштын болгону архив документтеринин датасына каралып тактоодо *анализ* усулу пайдаланылды. Алар боюнча Осмон мамлекетинде Абдулмежид I (1839-1861), Абдулазиз хан (1861-1876), Абдулхамид II (1876-1909) мезгилдеринде, Бухара эмирлигинде Хайдар (1800-1826), Музаффер ад-Дин (1860-1885), Абдулахад (1885-911), Кокон хандыгында Алим хан (1798-1810), Омор хан (1810-1822), Мухаммед Али хан (1822-1842), Кудаяр хандын мезгилдери (1844-1858), (1865-1875), Хива хандыгында Мухаммед Рахим Кули-хан I (1842-1846), Мухаммед Рахим-хан II Бахадур (1845-1864) мезгилдеринде дипломатиялык байланыштын болгону маалым болду. Ал эми Орто Азия Россия империясына карагандан кийин султан Абдулхамид II нин мезгилинде байланыштар болуп келгени аныкталды.

Жыйынтыктай келгенде, тарыхта илимий изилдөө усулдары теманы объективдүү изилдөөгө шарт түзүп берди. Заманга бап технологиялардын натыйжасында алардын изилдөө ишти аткарууда жардамчы болушу, дүйнөлүк илимий изилдөө методдору тууралуу жазылган эмгектерди пайдалануу изилдөөнүн сапатын арттырып, мүмкүнчүлүктөрдү түзүп берип, илимий ишти аткарууда көмөк көрсөттү.

Изилдөө теманын негизги булактык базасын осмон тилинде, араб

алфавитинде жазылган архив булактары түзгөндүктөн алгач алардын мазмунун түшүнүп-аңдоодо аталган тилдин жана Осмон мамлекетинин эпистолярдык жанрынын өзгөчөлүктөрүн таанып-билүү зарылчылыгы жаралды. Архив даректерин түшүнүүдө осмон тилинин сөздүктөрү колдонулду. Султандык бийликтин расмий жазышмаларындагы өзгөчөлүктөрдү, андагы сөз айкаштарын, тарыхый фразаларды, тарыхый географиялык аталыштарды тактоодо осмон дипломатиялык тилине байланышкан эмгектер пайдаланылды. Атүгүл архив документтин кайсы тарыхка тиешелүү экенин тактоодо мусулман жыл сүрөсүн юлиан календарына өткөрүү боюнча маалыматтарды камтыган атайын жарыяланган усулдук эмгектер пайдаланылды.

Артынан архив материалдардын мазмунуна жараша тематикалык жактан классификациялаган соң андагы маселелерге байланышкан илимий эмгектердеги маалыматтар менен салыштырылып, бир бүтүмгө баруу үчүн аракет жасалды.

III БАП. ОСМОН МАМЛЕКЕТИ МЕНЕН ОРТО АЗИЯНЫН САЯСИЙ АБАЛЫ, ЭЛ АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕРИ

3.1 Осмон мамлекетинин саясий абалы, эл аралык мамилелеринде

Орто Азия

Болжол менен жети жүз жылдай жашаган Осмон мамлекетинин тарыхында (1299-1923) XIX кылым- өтө көп согуштарды башынан өткөргөн жана ички саясатында да тынымсыз көтөрүлүштөр болуп турган доор катары таанылат. Аларга сербдердин көтөрүлүшү (1804-ж.), орус-түрк согуштары (1806-1812), (1828-1829), (1877-1878), Египет акими Кавалалы Мехмет Али пашанын көтөрүлүшү, Крым согушу (1853-1856-ж.) сыяктуу окуялар мисал боло алат. Осмон мамлекетинин административдик башкаруу системасынан тарта, билим берүү маселеси, аскер системасы толугу менен начардай баштаган мезгил болгон жана мамлекеттин босогосунда Россия, Австрия жана Франция турган [61].

Ички жана тышкы факторлордун таасиринен улам кулап бараткан мамлекетти сактап калуу үчүн өлкөдө бир нече реформалар (*Танзимат*, *Ыслахат*, *I*, *Меируттийет* жана *II* *Меируттийет*) жүргүзүлгөн. Изилдөөчү А. Д. Новичевдун ою боюнча XIX к. 30-ж. Түркия экономикалык жана саясий кризиске дуушарланып, сепаратисттик кыймылдар күчөгөн [169.с.82]. Экономикалык кризис мамлекеттин акчасынын (куруш) девальвацияга учурашы менен коштолгон. Осмон мамлекетине караган өлкөлөр абалдан пайдаланып, өз алдынчалыгын жарыялай баштаган.

XIX к. башында француз революциясынын таасири, аймактагы согуш аракеттери жана Осмон мамлекетинин аскерлери-*йеничерилердин* терс мамилесинен улам 1804-жылы сербдердин көтөрүлүшү (1804-ж.) келип чыккан. Андан соң 1806-1812-жылдагы орус-түрк согушунун башталышына Россиянын Румынияны (Эфлак-Богданды) ээлеши себеп болгон. Согуштун натыйжасында Бухарест келишимине кол коюлуп, эки өлкөнүн чек арасы

Дунай суусу аркылуу өткөн [102.с. 199]. Россия Бессарабиядан башка ээлеп алган аймактарын кайтарып бере турган болуп, Осмон өлкөсүндө сербдердин укугун таануу талабын койгон.

1828-1829-ж. орус-түрк согушунда Россия империясынын негизги максаты деңиздерге ээлик кылуу болгон. Ал кезде Осмон мамлекети *йеничери* аскердик түзүлүшү кулап (1826-ж.), гректердин көтөрүлүшүнөн алсырап согушка даярдыксыз болгон. Натыйжада Адрианополь (Эдирне) тынчтык келишимине кол коюлуп [80.с.411], Россиянын соода кемелери порттордон өтүү мүмкүнчүлүгүн алып, Прут суусу эки өлкөнүн ортосундагы чек ара болушу каралган.

Гректердин көтөрүлүшүнүн чыгышына француз революциясынын таасири менен Россия жана Европа мамлекеттеринин Осмон мамлекетине каршы агенттик иштерди жүргүзүүсү себеп болгон. Көтөрүлүштү басууда Махмут II Египеттин акими Мехмет Али пашадан жардам алып, ага жооп катары Мора, Крит аралдарын убада кылган, бирок сөзүндө турбагандыктан жаңы көтөрүлүш башталган. Мамлекет арка аркага болгон орус-түрк согушунан алсыздаган соң, Мехмет Али паша менен өкүмдар келишимге барууга аргасыз болгон. 1833-жылдын 14-майында Кутахья келишимине кол коюлуп, Египеттин акимине Сирия аймагын берүү каралган. Изилдөөчү Н. А. Дулинанын берген маалыматы боюнча султан менен Мехмед Алинин ортосундагы келишпестик Осмон мамлекетинин Европа менен дипломатиялык байланыш түзүүсүнө себепчи болгон [139.с.63].

Саясий толкундоолорго карабастан Махмуд II (1808-1839) мамлекет үчүн көптөгөн иш-чараларды жүргүзгөн. Ал 1826-ж. йеничерилердин ордуна Европа стандартындагы аскердик системаны киргизген. 1836-жылы анын мезгилинде Тышкы иштер министрлиги ачылган. 1831-жылы *Takvim-i Vekayi* (Окуялардын хронологиясы) аталыштагы алгачкы расмий гезит чыккан. Билим берүүгө маани берилип, 1834-жылы аскердик, медициналык окуу жайлар ачылып, ага Орто Азия хандыктарынан адистер жана окуучулар алынгандыгы архив документтеринде маалымдалат [17].

Султан Абдулмежид мезгилинде (1839-1861) Лондон конференциясы (15-июль 1840-ж.) болуп, ага Англия, Австрия, Пруссия, Россия жана Осмон мамлекети катышкан. Мында Египет маселеси каралып, бийлик монархиялык мүнөздө болуп, укуктук жактан Осмон мамлекетине багымдуу болоору каралган. Египеттен алынган салыктардын төрттөн бири Стамбулга жиберилип, Сирия, Адана, Крит Осмон мамлекетине кайтарылып бериле турган болгон. Натыйжада Египет ички иштеринде эркин, тышкы иштеринде Осмон мамлекетине баш ийген. Экинчи Лондон конференциясында (1841-ж.) деңиздер эл аралык маселеге айланган. Мында Россия деңиздерге ээлигин жоготуп, тескерисинче анда Франция менен Англиянын ээлиги көбөйгөн [81.с. 506].

Султан Абдулмежид (1839-1861) мезгилиндеги эң маанилүү окуя *Танзимат ферманы* (ондоо, системага салуу деген маанини берген реформанын аталышы) болгон. Ал 1839-ж. 3-ноябрда кабыл алынып, мамлекеттин саясатын демократиялык принциптердин негизинде жүргүзүү үчүн айрым кадамдар жасалган. Алсак мамлекеттеги азчылыкты түзгөн калктарга, алардын мал-мүлкүнө кол тийбестик, салык системасы кайрадан каралып, ар кимдин кирешесине жараша салыктын алынышы, аскердик системада “*ожак*” кызматынан “*мекен*” кызматына алмашуу (жаңылануу), мыйзамдын аткарылышын камсыздоо сыяктуу беренелер кабыл алынып, султандын укугу чектеле баштаган. Танзимат Абдулмежид мезгилинде 1839-ж. 3-ноябрда Гулханеде окулган, Решит Паша тарабынан жарыяланган өкүмдардын буйругу болуп эсептелет. Мунун тарыхта “Танзимат”, “Гулхане хатт-ы хумайун”, “Танзимат-ы хайрийе” жана “Хатт-ы шериф” сыяктуу бир канча аталыштары бар. Анын жарыяланышында башка өлкөлөрдүн элчилерине кабар берилген. Ферман адам укугу, мамлекеттер арасы байланыштарды өз ичине камтыйт. Султан Хатт-ы шериф окулган соң аны сарайдагы пайгамбардын чапанынын жанына өмүр бою сакталуусу үчүн койдурган жана бул жагдай мамлекеттин конституцияга өтүшү, демократия жана вестернизацияга жол алуу катары кабыл алынып келет [71.с. 267].

А. Д. Новичев өзүнүн эмгегинде ошол доордогу батыш массалык маалымат каражаттарында Осмон мамлекетиндеги өзгөрүүлөрдү кандай чагылдырганынан кабарлайт. Француз “La Presse” гезитиндеги маалыматтан шилтеме берип, анда *Гулхане хатт-ы шерифти* негизги конституция деп аташканын, экинчи бир француз гезитинде адам укугуна жана адилеттүүлүккө байланышкан декларация деп кабыл алганын, ал эми “The Times” аттуу англис гезити муну менен султан өзүнүн мамлекетин кайрадан түптөдү деп бергенин баяндайт [170.с. 385-386]. Европа өлкөлөрү реформа тууралуу позитивдүү көз карашын билдирүүсү аларга пайда алып келерин билишкен.

XIX к. биринчи жарымында Европадагы экономикалык, саясий жана аскердик жактан өнүгүүлөр Осмон мамлекетине таасир этпей койгон жок. Мамлекеттин бүтүндүгүн сактап калуу үчүн чечкиндүү чараларды көрүү керек болгон. Бул максатта узак жылдар бою Европада жашаган Париж, Лондон шаарларында элчилик кызматты аркалап келген Мустафа Решид паша 1837-ж. мамлекеттин Тышкы иштер министри болуп дайындалган. Танзиматка Европанын таасир тийгизгени тууралуу Н. А. Дулинанын эмгегинде баяндалат [139.с.81]. Ансыз деле реформанын текстин даярдаган Мустафа Решид паша Европада жылдар бою мамлекеттик кызматта иштеген жана Хатт-ы шерифтин шарттарын ишке ашырууда султанды көндүргөн адам болгон.

Мустафа Решид паша реформадан улам Осмон мамлекети батыш элдеринин симпатиясына ээ болуп, алардын ишенимине кирет деп ойлогон [169. с. 383]. А бирок мамлекеттин ичинде реформага кандай мамиле (жооп) болорун сезе алган эмес. Мындан улам консерваторлор, айрыкча радикал динчилер мусулман менен мусулман эместерди (кайырдиндегилер) теңеп жаткандай, реформаны исламдын догмаларына каршы келген кыймыл катары кабыл алышкан. А. Д. Новичевдин берген маалыматы боюнча күрөш Мустафа Решид паша менен баш вазир Хусрев пашанын ортосунда болгон. Натыйжада Решид паша Хусрев пашаны отставкага кетирүү үчүн султанды (1840-ж.) көндүргөн [169.с.90]. Консерваторлор өлкөнүн финансылык төмөндөөсүн

Решид пашадан көрүшкөн. Натыйжада консервативдик өкмөттүн саясаты Осмон мамлекетинин ички абалынын начардашына түрткү болгон.

1852-ж. баштап Россия империясында Осмон мамлекетине каршы согуш даярдыгы башталган. Буга Австрия, Пруссия каршы чыга албай Крым согушунун чыгышына Россиянын деңиздерге көз артуусу себеп болгон. Англия колонияга айланган жерлеринде соода жолдорун көзөмөлгө алууну пландаса, Франция Жер Ортолук Деңиздеги экономикалык кирешелеринен улам согушка кире албай калган.

XIX к. Осмон мамлекети үчүн эң чоң душмандардын бири Россия империясы болгон. Россиянын негизги максаты деңиздерге ээлик кылуу, Осмон мамлекетинин аймактарын Европа мамлекеттери менен бөлүшүү же автономиялуу өлкөлөрдү куруп, аларды көзөмөлгө алуу эле. Россия империясы пландары ишке ашпашына көзү жеткен соң, христиандардын кызыкчылыгын колдой баштаган. Россиянын Жер Ортолук деңизден Индияга кетүүчү жолго бөгөт болушун Англия да каалаган эмес. Россия империясынын Жер Ортолук Деңизге чейин келиши Франциянын ал аймактардагы соодасына зыян келтирмек. Мындан улам 1854-ж. орус-түрк согушунда Европа өлкөлөрү Осмон мамлекетин колдогон [100.с. 621].

1877-1878-жылдардагы осмон-орус согушу мезгилдеринде Британиянын бийлигинин Орто Азияга таасирин султандык бийлик тарабынан келген агенттер, өкүлчүлүктөр аталган аймакта антиорус жана панисламисттик кыймылдарды жүргүзүп келишкен [188. с. 341]. Мындай абал I Дүйнөлүк согуш башталганга чейин уланып келген.

Осмон мамлекетине Европа мамлекеттери биринчи жолу колдоосун Крым согушунда (1853-1856) көрсөткөн. Ошол эле мезгилде өлкө биринчи жолу тыштан карыз алган. Мамлекеттин аскердик күчү Синопто 1854-ж. орус армиясы тарабынан өрттөлгөн. Франция, Англия деңиз аскерлери Кара-Деңизге согушка кире башташкан. Натыйжада согуш талаасы Румыниядан Крымга өткөн да тарыхта Крым согушу деп аталып калган. Өлкө согуштан кийин 1856-жылы *ыслахат ферманын* (жакшыртуу, оңдоо,

жаңыландыруу дегенди түшүндүрөт) жарыялаган. Мында мамлекетте кайырдиндегилерге дагы көп укуктун берилиши каралган. Ал императордукта жаңы бир система жана принциптерди өз ичине камтыган.

Ыслахат тарыхта танзиматтын өкүмдөрүн ачыктоочу, кеңейтүүчү реформа катары таанылат [94.с. 219]. Реформаны Мустафа Решид пашанын окуучусу Али паша француз жана англис элчилери менен чогуу иштеп чыккан. Осмон мамлекетинин ички, тышкы саясатына чет элдиктердин, чет өлкөлөрдүн аралашуусуна жол ачылган. Айрыкча Осмон мамлекетин кулатуунун жолу катары мамлекеттин ички иштерине кийлигишип, Россия империясы Осмон мамлекетиндеги христиандардын укуктарын Европа көзөмөлгө алсын, Англия ар бир адам каалаган динин тутсун, бирдей укукка ээ болсун, Франция мусулман христиан ортосунда жамаат, укук, салык, мамлекеттик кызматка алуу тең укукта жүргүзүлсүн деген талаптарды койгон. Осмон мамлекети булардын ичинен француздардын сунушун кабыл алып, 1856-ж. 28-февралда отуз беш беренеден турган реформаны мамлекеттик кызматкерлердин астында жарыялаган. Ага ылайык динине, ыркына карабастан азчылыкты түзгөн калктар мектеп, чиркөө ачуу укугун ала алат; азчылыкты түзгөн калктарга жана чет элдиктерге терс мамиле кылынбайт; азчылыкты түзгөн калктардан да мамлекеттик кызматка алынат; аскердик түзүлүш жана салык саясаты кайрадан иштелип чыгат; сотто ар бир адам өзүнүн ишенимине, динине жараша ант иче алат сыяктуу беренелер орун алган. Мындан улам Ыслахат аталышындагы реформа мусулмандар менен христиандардын ортосунда чыгарылган келишим сыяктуу болуп калган. Анда чет мамлекеттер өздөрү үчүн пайда көздөлгөндүктөн ал тууралуу позитивдүү пикирлерин арбын билдиришкен. Эки реформа тең мамлекеттин кулашын токтото алган эмес. Султан чөгүп бара жаткан мамлекетти куткарууда реформалар жүргүзгөнү менен мындай аракеттен майнап чыккан эмес.

Султан Абдулазиз мезгилинде (1861-1876-ж.) Сербия, Босния, Герцек, Румыния (Эфлак-Богдан) жана Болгарияда панславизм идеясынан улам чыккан көтөрүлүштөр Осмон мамлекетин алсыздаткан. Крит калкы

көтөрүлүп, алар Грецияга кошулуу максатын коюшкан. Египеттин акими Исмаил пашанын аракети жана Франциянын колдоосу менен Суэц каналы ачылып (1869-ж.), географиялык ачылыштардан кийин ролун жоготкон Египет кайрадан күчкө ээ боло баштаган. Бул Европа өлкөлөрүнүн Египетке көз артуусуна жол ачкан. Осмон өлкөсүнүн бара-бара жерлеринен куру жалак калышы, ички абалында көтөрүлүштөрдүн биринин артынан бири болушунан улам султан Абдулазиз жаш осмончулар деп аталган топ тарабынан тактыдан түшүрүлгөн.

1876-ж. бийликке Мурат V келип, ден-соолугунан улам көпкө турбай, ордуна *мешрутийетти* (бийликте өкүмдардан сырткары бир мажлистин, парламенттин болушу) кабыл алаарына сөз берген Абдулхамид II келген. Натыйжада *I Мешрутийет* кабыл алынып, анда негизги ролду французча жаш түрктөр маанисин берген *джон-түрктөр* ойногон. Абдулхамид II негизги мыйзам маанисине келген *Кануни эсасини* жарыялаган. Тарыхый изилдөөлөрдүн жыйынтыгында *I Мешрутийеттин* эң негизги өзгөчөлүгү сөз жүзүндө болсо да бийликке калктын аралаша алгандыгында болгон. Анда Осмон мамлекетинин Улуу Мажилиси *айан* жана *мебусан* (Айан сөзү белгилүү, ачык маанисин берип, Осмон мамлекетинин парламентиндеги улуттук кеңештин чечимдерин караган палатанын аталышы болсо, мебусан да калк тарабынан шайланган депутаттар, алардын түзгөн палатасы-эл өкүлдөр палатасы аталган) *палаталарынан* турган [111.с. 262].

XIX кылымдын экинчи жарымы- XX кылымдын башында Орто Азия аймагын да кучагына алган Түркстанда билим жана маданиятта жаңы кыймыл жадиализм идеологиясы чыккан. Түркстанда мындай абал болгон кезде Осмон мамлекетинде жогорудагыдай өзгөрүүлөргө түрткөн жаш түрктөр деп аталган топ жадиличилер менен тыгыз байланышта болуп келген.

XIX к. Осмон мамлекетинин аймактык жактан чоң жоготуусу 1877-1878-жылдардагы орус-түрк (93 согушу) согушунда болгон. Мында Россиянын негизги максаты деңиздерге ээлик кылуу эле. Согуштан кийин Сан-Стефан тынчтык келишимине кол коюлуп, Сербия жана Румыния көз

каранды эместигин алып, Улуу Болгария королдугу курулган. Батуми, Карс, Ардахан, Чыгыш Бейазыт Россия империясына берилген. Крит жана армяндар жашаган аймактарда реформа жасалган. Босния, Герцекке автономдук укук берилип, Теселия Грецияга берилген [72.с. 40]. Осмон мамлекети Россия империясына согуштагы жоготуулары үчүн чыгымын төлөмөк болгон. Бирок мындагы беренелердин кээ бири ишке ашпагандыктан 1878-ж. Берлин келишими болуп [64.с.86], Сан-Стефан келишиминдеги ишке ашпай калган талаптар кайрадан каралган.

Сербия, Румыния көз карандысыздыгын алган. Бирок Босния-Герцек Осмон мамлекетинин аймагына таандык бойдон калган. Карс, Ардахан, Батуми Россияга, Чыгыш Бейазыт Осмон мамлекетине берилген. Армяндардын жашаган аймактарында жана Крит жарым аралында реформа жүргүзүлмөк болгон. Осмон мамлекети Россияга согуш чыгымы катары үч түрдөгү компенсация (согуш, туткундарды алмаштыруу жана жеке маселелер) төлөө мажбурдугунда калган [99.с. 2247].

Өлкөнү кулодон сактап калуу чаралары көрүлүп, анын бири элчилик аркылуу дипломатиялык байланыштарды куруу болгон. Натыйжада 1834-ж. Парижде, Лондондо жана 1835-ж. Венада элчиликтер ачылган. 1837-ж. Берлинде, 1840-ж. Афинада ачылып, XIX к. аягында Осмон мамлекетинин чет мамлекеттерде ачкан элчиликтеринин саны он бешке жеткен. Көптөгөн түрк жаштары чет өлкөлөргө (эң көп Францияга) аскер иштерин үйрөнгөнү же билим алганы барышкан. Мына ушулардын бири Мустафа Решид паша болгон [139.с.67].

Иш чаралар жүргүзүлгөнүнө карабай Осмон мамлекетинин кулоо процесси тездегенин көрүүгө болот. Бул мезгилде армяндар маселеси биринчи жолу эл аралык маселеге айлана баштаган. Абдулхамид II бийлигинин акыркы жылдарында 1908-жылы *II Мешруттийетти* кабыл алган. Мунун жарыяланышында эң чоң роль ойногон группа Биригүү жана өнүгүү (Иттихат жана Теракки) аталышындагы 1908-ж. мешруттийеттен соң мамлекетте курулган саясий партия болгон. *I Мешруттийетте* болсо негизинен

осмончулук агымына маани берилсе, *II Мешрутийетте* түркчүлүк негизги идеологиялык агым болгон. 1909-жылдын 13-апрелинде Стамбулда көтөрүлүш чыгып, ал Абдулхамид II тактыдан түшүүсү менен аяктаган. Анын ордуна бийликке султан Мехмет Решат V (1909-1918) келген.

I, II Мешрутийет мезгилдериндеги пикир агымдары осмончулук (Осмон мамлекетин сактап калуудагы идеология), исламчылык (панисламизм, мында ислам дүйнөсүндөгү мураскорлукка ээ болуу, императордукту коргоо), түркчүлүк (түрк улутунун негизги баалуулуктарын коргоо), вестернизация (батышты өрнөк тутуу) болгон. Вестернизация эң алгач аскердик түзүлүштө башталган.

Мехмет Решат V (1909-1918) мезгилинде 1911-ж. Ливия (Траблусгарп) согушу болгон. Италия өнөр жайы үчүн табигый байлыктарды издеп, Осмон мамлекетинин кол астындагы Траблусгарпка көз арткан [75.с. 282]. Натыйжада Уши келишими менен Траблусгарп Италияга берилген. Бул келишимдин натыйжасында Осмон мамлекети түндүк Африкадагы акыркы аймагын жоготкон.

Болжол менен жети жүз жылдай жашаган Осмон мамлекетинин архивдик системасы абдан дыкат иштелип чыккан жана андан аталган мамлекеттин карамагына карап турган өлкөлөр менен эл аралык мамиле түзүп келген мамлекеттердин тарыхына, асыресе дипломатиялык тарыхына байланышкан маалыматтар арбын кездешет. Архив материалдарынын басымдуу бөлүгү бүгүнкү күнгө чейин жеткен. Өз убагында Осмон мамлекетине кыркка жакын мамлекет баш ийип, алардын тарыхына тиешелүү маалыматтар да ошол архивде орун алган. Анда Орто Азия хандыктары жана Россия империясына аталган аймак каратылгандан кийин да дипломатиялык байланыштар болуп келгенин айгинелеген документтер да аз эмес.

XIX к. экинчи жарымындагы Танзимат реформасынан улам ири мекемелер ачылып, жаңы архивдер курула баштаган. Ички жана Тышкы иштер министрликтеринин, ал тургай ар кайсы фонддордун (вакыфтардын) жеке архивдери түзүлгөн. Абдулхамид II (1876-1909) мезгилинде *Йылдыз*

сарайында курулган «*Yıldız*» архиви ошол убакта ачылган архивдердин эн маанилүүлөрүнөн бири болгон. Анда Абдулхамид II (1876-1909) менен Орто Азия хандарынын, жалпы эле Орто Азия менен дипломатиялык байланыштарын камтыган документтер сакталган.

Мамлекеттик архивде Осмон мамлекетинин султандарына тиешелүү жазуулар (*хатт-ы хумайун*) маанилүү орунду ээлейт. Осмон мамлекетинде султандын жазуу түрүндө берген буйруктары “*хатт-ы хумайун*” же “*хатт-ы шериф*” деп аталган. Султандын кайсыдыр маселе боюнча берген буйругуна “*эмир*” же буйрукту түшүндүргөн “*ираде*”, ал эми маанилүү” буйрук үчүн “*ираде-и сенийе*” аталышы колдонулуп, алардын оозеки жана жазылуу түрлөрү практикаланган. Осмон мамлекетинин өкүмдарларынын өзүлөрү жазган же баш катчыга жаздырткан документтердин бир түрү “*наме-и хумайун*” деп аталган. Анда Осмон мамлекетинин султандары менен Орто Азия жана башка өлкөлөрүнүн расмий каттары орун алган.

Султан кайсы мамлекеттин өкүмдарына расмий кат жиберсе ошол өкүмдарга жана анын мамлекетине карата өзгөчө сыпаттар колдонгон. Алсак, Түркстан хандарына “*али-женаб*” (улуу улуулук), “*салтанат-меаб*” (салтанаттуу жер), “*саадет-нисаб*” (чыныгы бакыттын жайы), “*шевкет-интисаб*” (шапкатка беленген), “*хами-и мезхеб-и ханифе-и Ханефийе*” (Ханефилик агымын коргоочу), “*саадет-и иктисаб*” (бактылуулук алып келген), “*баалаа-нишин бар-гах жах ве желалет ваала мекиин серир ве небалет ве бесалет меска пирайы хукумет Ферган земинг*” (жогорку макамдын, бийлик жана тактынын, баатырдыктын ээси-Фергана аймагынын башкаруучусу) сыяктуу сын-сыпат маанисин билдирген сөздөр колдонулган.

Орто Азия хандыктарынан келген каттардагы маселени чечүүдө алгач аны султанга билдирүүдөн мурун каттын мазмунуна жараша тиешелүү мекемелерге билдирилген. Буларга Ички, Тышкы иштер министрликтери, Улуу мажлис (Жогорку Кеңеш) жана Финансы министрлиги мисал боло алат.

Экономикалык жардам суралган расмий каттарды Финансы

министрлиги карап, андан сон султанга сунуштаган. Саясий, гуманитардык жана маданий байланыштарда болсо маселени Тышкы иштер министрлиги караган. Орто Азия хандыктарынан келген каттардагы маселени баш вазирге билдирүүдө *такрир* жазылып, ал “*ресиде-и дест*” ушул колуңуздагы сымал сылыктыкты билдирген сөздөр менен башталган.

Дипломатиялык каттардын мазмунунан эки өлкөнүн ортосундагы экономикалык, саясий, маданий, гуманитардык жана диний байланыш тууралуу маалыматтарды кезиктирүүгө болот. Диний жактан алсак-пайгамбардын сакалынын бир талынын Осмон мамлекетинин султанынан кокон жана кашгардыктардын суратышы, 1852-ж. кокондук Хажы Мир Курбан аттуу адамга Меккеге баруусунда Осмон мамлекетинин султаны тарабынан жардам көрсөтүлүүсү, 1860-ж. элчи Мырзажандын Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талын алуу үчүн жазган өтүнүч каты жана пайгамбардын сакалынан кайрадан жөнөтүлүшү тууралуу; Бухара эмирлигине Осмон мамлекетинен диний китептердин жөнөтүлүшү; саясий жактан-Кокондон Омор хандын Осмон мамлекетине баш ийгенин билдирген каты, Фергана мусулмандарынын Мухаммеддин жетекчилигинде орустарга каршы көтөрүлүшү тууралуу жазуунун 1899-ж. французчадан осмон тилине которулган жазуусу; гуманитардык жана маданий жактан - кокондук перс тили мугалиминин Осмон мамлекетинде эмгектениши; экономикалык жактан болсо курал-жарак, аскер кийимдеринен хандыктардын суратышы; Осмон мамлекетинин өкүмдарынын белегинин кокондук кадырлуу адамдарга берилиши, кокондук элчиге Меккеге баруусуна материалдык жактан жардамдын Осмон мамлекети тарабынан берилиши, Кокондон келген элчилерге белектин берилиши жана алар аркылуу ханга белектин жөнөтүлүшү, элчиге кайра кайтуусуна уруксаттын берилиши мисал боло алат.

Орто Азия менен Осмон мамлекетинин байланышы тууралуу маалымат берген архив материалдарында мамлекет, шаар жана чөлкөмдөрдүн аттары кездешет. Алсак, *Дерсаадет*, *Дарул хилафе*, *Дарус салтанат* аттары менен Стамбул, андан сырткары Кокон, Кашгар, Искендерийе (Египеттеги шаар),

Хидив-и Мысыр (Египет), *Бомбей*, *Девлет-и Алиййе*, *Йуژه Салтанат* жана *Салтанат-ы сениййе* аталыштары менен Осмон мамлекети, *Мекке-и Мукерреме* (Меке шаары), Крым, *Хазар* (Каспий деңизи), *Мавера-йы Бахр-и Хазар* (Каспий деңизинин аркы өйүзү), Семиречинский, Ираниййе, Россия, Афганистан, Европа, Каир, Түркстан, Фергана аймагы, Лондон, Хотен, Турпан, Кытай, Индия, *Асйа-йы Вуста (Орто Азия)* ж. б. Бул аталыштардын көбүнчөсү саясий бир маселени ачыктоодо же болбосо элчилердин маршруттары тууралуу баяндоолордо кезигет. Алсак, Кокондон Осмон мамлекетине барган элчилер Иран, Каир аркылуу сапарын карытышкан. Орто Азия аймагынан Мекеге баруучу ажылар Стамбул аркылуу өтүшкөн.

Архивде Орто Азия мамлекеттеринин султанга жазган расмий каттарынын котормолору гана кездешет. Мындан улам алардын эпистолярдык жанрына терең кирүү мүмкүн эмес. Өкүнүчтүү тарабы алардын саны да көп эмес. Көбүнчөсү Осмон мамлекетинин баш вазир Орто Азиядан барган элчинин оозунан оозеки түрдө келишинин максаты, негизги маселе тууралуу кеп козгоп, маек куруп, андан соң маселени жазылуу түрдө султанга сунганы көрүнүп турат. Буга мисал 1839-ж. Мадалинин султанга жиберген элчиси Захид Хаже -и гилан менен баш вазир маек куруу аркылуу маалыматты оозеки түрдө алганын көрүүгө болот. Андан соң маселени баш вазир кандай суроолорду берип, алардын жообун кандай түрдө алса, дал ошондой жазылуу түрдө баяндап султанга сунган.

Стамбулдагы Түркиянын мамлекеттик архивинде хандын катынын котормосуна бир мисал, 1847-ж. таандык Кудаяр хандын катынын котормосу, 2206-2 номердеги архивдик документ кездешет. Каттын да түп нускасы же көчүрмөсү архив документтердин арасында кездешпейт. Ал каттын келгенин султанга кабарлаган расмий документ, каттын котормосу жана катка жазылган жооп гана кездешет. Мындай маалыматтардын дагы бири 1852-ж. таандык Кудаяр хандын жиберген катынын котормосу. Анда да Араб халифатынын мураскорлугуна кулдугу барын билдирүү менен артынан негизги маселеге токтолгон.

Бухара жана Хорезмден түркмөн уруу башчысы ал жердеги саясий абал тууралуу кабарлап кат жиберген. Анда Россиянын баскынчыл саясатынан ислам дининин мураскору Осмон мамлекетинин коргоосун суранып атайын Мурад аттуу адамды жиберешкен. Натыйжада канчалык султан менен байланышы бекем болгонуна карабастан аларга жардам берүүнүн мүмкүн эместигин билдиришкен. Анткени, географиялык чөлкөмдүн алыстыгы буга мүмкүнчүлүк бербей турганы көрүнүп турат. Катты алып келген адамдын кайра жол тарта тургандыгынан улам аты аталган кишиге жыйырма беш миң куруш акча “падышанын белегин” берүү маселеси боюнча султандын буйругу чыгат.

Буга чейин Кокондон Осмон мамлекетине элчи болуп келген Ажы Курбан аттуу адам экинчи жолу келишинде Мекеге сапар тартып баратып, Кокон өкүмдарынын Осмон мамлекетинин султанына жазган катын ала келген. Каттын контекстин алып караганда, хан султандык бийликти Араб халифатынын мураскору катары караган.

Жогорудагы контекстке шайкеш келген элчинин катынын котормосу да кездешет. Анда султанды жоомарт, берешен сыяктуу сын-сыпатты билдирген сөздөр менен мактаган соң, маселенин ток этээр жерине токтолот. Алсак, берешен, жоомарт, улуу урматтуу падышага маселесин билдиргенин, бирок бул маселенин дале болсо жообун ала электигин, ишке ашышын күтүп жатканын, мамлекетине кайта турган мезгил келгенин билдирген арызы кездешет.

Жыйынтык: XIX к. аягында жети жүз жылдай жашап турган Осмон империясы Африка, Азия жана Европага чейин кучагына алган аймактарын жоготуп, XX к. башында азыркы Түркия Республикасынын территориясы менен чектелип калган. Анын кулашына ички жана тышкы факторлор себеп болгон. Мамлекеттеги ички факторлорго азчылыкты түзгөн калктардын тынымсыз көтөрүлүштөрү, тышкы факторлорго болсо тынымсыз жүргөн согуштар жана I Дүйнөлүк согуш кирген.

I Дүйнөлүк согушта (1914-1918) Осмон мамлекети Германия тарапта

болуп, Балкан жарым аралында жоготкон аймактарын кайра алууну көздөгөн. Натыйжада Кавказ, Дарданелл (Чанаккале), Ирак, Йемен-Хижаз, Македония, Сирия-Палестина фронтторунда Осмон мамлекети согушка катышкан. Бардык империялар сыяктуу эле тышкы фактор катары I Дүйнөлүк согуш анын кулоосун дагы да тездеткен.

Болжол менен жети жүз жылдай жашаган Осмон мамлекетинин архив системасында Орто Азия хандыктары менен дипломатиялык байланышты айгинелеген документтер да аз эмес. Алардын көпчүлүгү султан Абдулхамид II мезгилинде *Йылдыз* сарайында курулган «*Yıldız*» архивинде жайгашкан.

Анда Осмон мамлекетинин султандары менен Орто Азия жана башка өлкөлөрүнүн расмий каттары да орун алган. Андагы дипломатиялык каттардын мазмунунан экөөнүн ортосундагы экономикалык, саясий, маданий жана диний байланыш тууралуу маалыматтарды кезиктирүүгө болот. Мындай байланыштар ички жана тышкы факторлордун таасиринин натыйжасында кээ бир учурларда үзгүлтүккө учурап келгени байкалат.

3.2. XIX-XX кылымдын башында Орто Азиянын абалы жана анын Осмон мамлекети менен байланышы

Тарыхта Түркстан хандыктарынын (түркчө жазма булактарда ушундай аталып, Кашгар хандыгын да кучагына алат) географиялык алкагын изилдөөчү Z. V. Togan аймакты географиялык, этнографиялык жана тарыхый жактан алып караганда түштүгү Гурган суусу, Хорасан тоолору, Купет тоосу, Каратоо, Актоолор, Гиндукуш, Мустаг-Куенлун керме тоолору менен, чыгышы Чыгыш Түркстандын чыгыш чеги, түндүгү Жунгария, Казакстандын түндүгүн түзгөн Иртышка чейин, Арал-Иртыш сууларынын түндүгүнө чейин, батышы болсо түштүк Урал тоолору, Йайык суусу, Волганын деңизге куйган жерине чейинки аймак, Каспий деңизине чейин созулат. Натыйжада аянты беш миллион үч жүз кырк миң алтымыш алты километр квадрат [105.с.1]. Бул хандыктар ээлеп турган аймактарга учурда Орто Азия жана Казакстан,

мындан сырткары турк калктары жашаган Борбордук Азия аймагынын бир бөлүгү да кирет. Мындан тышкары автор көрсөткөн аймактын кучагына Чыгыш Түркстан аймагын да алат. Тарыхта Түркстан деп аталган аймак мезгил мезгили менен тарыхый ситуациялардан улам кээде кичирейип кээ бир учурларда кеңейип турган.

Орус жазма булактарда Түркстан тарыхый-географиялык аталыш катары каралып, батыш же орус Түркстаны (Казакстандын түштүгү менен Орто Азия), Чыгыш же Кытай Түркстаны (азыркы Кытайдагы Синзян провинциясы) жана Афган Түркстаны (Афганистандын түндүгү) болуп үчкө бөлүнөт. Ушул эле аталыштар түркчө жазма булактарда да кездешет. Мындан сырткары батыш жана чыгыш түрктөрү сымал жалпы аталыш да колдонулуп келет.

XIX к. европалык изилдөөчүлөр Түркстанды чоң жана кичине Бухара деп аташкан. Чоң Бухара Батыш Түркстан, кичине Бухара Чыгыш Түркстан (Синзян) аталган. Түркстан тарыхый-географиялык аталыштын ордуна Орто Азия аты колдонулуп, бара-бара Орто Азия хандыктары деген аталыш илим дүйнөсүнө кеңири тарай баштаган. Түркстан атынын Орто Азия термини менен алмашышында этнографиялык себеп негизги болгонун В. В. Бартольд өз эмгегинде белгилейт [126.с.420].

Орто Азияда XVI к. аягынан баштап Аштарханийлердин бийлиги өкүм сүргөн. Алардан кийин саясий бүтүндүк жоголуп, кийинки кылымдарда түндүк-батышта Хива, түштүк-батышта Бухара, чыгышта Кокон хандыгы жана азыркы Синзянь провинциясында Кашгар хандыгы түптөлгөн. Булардын ичинен Кокон хандыгы XVIII к. башында Бухара эмирлигинен бөлүнүп чыгып, өз алдынча хандык болгон да бара-бара Орто Азия тарыхында белгилүү роль ойноп, жарым кылымдай убакытта өз аймагын алда канча кеңейткен.

Бухара эмирдиги Зеравшан бассейнин ээлеп, демографиялык жактан өз кезинде үч миллионго жакын санды (өзбек, тажик, түркмөн) түзсө, Хива хандыгы Аму-Дарыянын төмөнкү агымындагы локализацияны ээлеп,

калкынын саны жарым миллионго (өзбек, түркмөн, казак, каракалпак) жеткен. Ал эми Кокон хандыгы болсо негизинен Фергана өрөөнүн ичине камтып, калкы бир миллионду (өзбек, кыргыз, тажик жана казак) түзгөнү тууралуу маалымат алабыз [188.с.11].

Түркстанды демографиялык жактан алып караганда өзбек, тажик, түркмөн, казак, кыргыз жана каракалпак калктары жашаган аймак болуп, хандыктардын башында алгач өзбек сулалелери (Бухарада мангыттар, Хивада коңураттар, Кокондо миң династиясы) турганын көрүүгө болот. В. В. Бартольд бул тууралуу эмгегинде эки Түркстанда да (Чыгыш жана Батыш Түркстан тууралуу сөз болуп жатат) бир тектеги, бир маданияттагы элдер жашашат деп берет [127.с.521].

XIX. к. орус падышачылыгынын Түркстанга кол салуусуна чейин Бухара эмирдиги Зеравшан, Кашка, Каратегин, Андижан, Самарканд, Бухара, Карши, Гисар (Исар), Керки жана Жизак вилайттарын, Хива хандыгы Хорезм өрөөнү, Арал көлүнүн түштүгүнөн Мервке чейинки аймакты жана Хива, Конград, Ургенч, Газават, Хазерасп шаарларын жана Кокон хандыгы Фергана өрөөнү менен чыгыштан Ысык-Көлдөн батыштагы Сыр-Дарыяга чейин, Ташкент, Маргалан, Олуя-Ата, Пишпек, Наманган, Түркстан, Акмечит шаарларын ээлеп келген. Кашгар хандыгынын болсо Кашгар, Яркенд, Аксу, Хотен, Турфан, Урумчи шаарлары негизги аймактары болуп саналган.

XIX кылым Орто Азия мамлекеттеринин аймак талашуудан улам келип чыккан ич ара согуштары жүргөн мезгил болгон. Эң башта 1800-ж. Бухаранын эмири болгон Хайдар шах бийлик талашуу коркунучуна туш келүүдөн коркуп, бир туугандарын жана жакын туугандарын өлтүрө баштаган. Булардан бир бөлүгү Хивага, бир бөлүгү Коконго көздөй качкан. Натыйжада Хайдар шах бир нече жолу Хива, Коконго кол салып, Хива менен болгон согушта жеңишке жетишсе да, Кокондон бир нече жолу жеңилип калган жана көздөгөн жери Ташкентти толугу менен ала алган эмес. Мындан улам аларды баш ийдирүүдө Осмон мамлекетинен бир расмий кат күткөн.

XIX к. Бухарага каршы Кокон менен Хива союз түзүп келишкен. А.

Вамберинин пикирине караганда алысты көрө албаган саясатчылар Бухара эмири Насрулланын Хивага, Коконго кол салышын Россия империясына каршы тынчтык жолу менен бириге албаса, аларды согуш жолу менен өзүнө бириктирүүнү ойлогон деген корутундуга барышы мүмкүн. Бирок Бухаранын эч качан андай ою болбогонун ошол эле автор өзүнүн эмгегинде баяндайт. Алар эгер Россия империясы кол салса, биригүүнүн ордуна өз ара чыр-чатактан улам орток душмандарына жакшы өбөлгө түзүп беришээрин билдирет. Хива, Кокон Бухаранын элдешпес душмандары болгонуна карабай Бухара үчүн чоң коркунуч туудурган эмес. Хива хандыгын ички факторлор (чаудар, кайсактардын ич ара согушу) жүдөтсө, Кокон хандыгында кыпчак, кыргыз жана өзбектердин чыр-чатактарынан хандыктын ички абалы начардаган учурлары көп болгон.

1839-ж. аскер башчы генерал Перовский он үч миң кишиден турган аскер тобу менен Хива хандыгына кол салып, жеңилүүгө учураган. Так ушул жылдары Кокон хандыгында ич ара келишпестиктерден улам (Хаккулунун Мадали тарабынан өлтүртүлүшү) кокондук Хаккулунун жандаштары жана башка төрөлөр Бухара эмири Насруллага Коконду басып алуусун суранып кайрылышкан. Натыйжада Насрулла Коконго кол салып каратып алган соң Мадилени өлтүрткөн.

XIX к. экинчи жарымы Орто Азия мамлекеттери үчүн Россия империясынын Батыш Түркстанды басып алуу саясатынын күч алган мезгилинде Түркстандын чыгышында жаңы хандык (Кашгар хандыгы) түптөлгөн. XIX к. Чыгыш Түркстан үчүн бийлик алмашуулардын жылы болгон [45.с.360].

Алсак, элүү эки жылдын ичинде (1825-1877) он төрт жолу бийлик башындагы адамдын алмашканынан кабар алабыз [157.с.101]. Мындан улам ар бир бийлик башына келген адам өзүнүн административдик түзүлүшүн орноткон. Мындан сырткары XIX к. Кашгардагы эң кандуу жылдарга 1825-ж. Жихангир кожонун көтөрүлүшүн, 1830-ж. Кокон аскерлеринин жортуулун, 1847-ж. Катта Төре, 1857-ж. Валихан төрөнүн, 1862-1863-ж.

кашгардыктардын Кытайга каршы көтөрүлүштөрүн, 1864-1868-ж. Якуб бектин Кашгарды ээлешин, 1869-ж. Якуб бектин Сарыкөлдөгү көтөрүлүшкө каршы жортуулун, 1872-ж. дунгандардын Якуб бекке каршы көтөрүлүшүн, 1876-1877-ж. Якуб бектин кытайлыктарга каршы согушун кошууга болот.

Кучарда Рашид ад-Дин кожо, Кашгарда алгач кыргыз Садык бек, 1865-ж. баштап Бузурук хан, Урумчиде дунгандар, Иледе таранчиндер бийлик кылып турган. Мындай абалдын ичинен Якуб бек жеңиш менен чыккан. Якуб бек алгач Бузурук ханды Мекеге ажылыкка жиберип, жогорку бийликти ээлеп, өзүн “*аталык*” деп жарыялаган. Якуб бек ички саясатында феодалдардын кызыкчылыгын көздөп, тышкы саясатында Осмон мамлекетинин султанынан пайдаланып, аны менен дипломатиялык байланышын күчөткөн. Ал эми Англия, Россия менен болсо соода байланыштарын бекемдөөгө аракеттенген.

XIX к. ар бир хандык өз алдынча Осмон мамлекети менен байланышында бири-бирин жамандап султанга расмий кат жиберген күндөрү болгон. Бухара эмирлиги болсо Хива, Кокон хандыктарын өзүнө душман катары санап, алар тууралуу Осмон мамлекети менен байланышында эч бир маалымат бербегенге (амалкөйлүк менен) аракет кылган. Балким Осмон мамлекети ага баштан бери башка хандыктарга салыштырмалуу маани берип байланышып келгендигинде жатса керек. Эмирлик Осмон мамлекетинин колдоосу менен хандыктардын үстүнөн бийлик жүргүзүүнү пландап келген.

Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы эң алгачкы байланыш маселесине келсек, 1514-ж. Шах Исмаил (шии Иран) Явуз Султан Селимден жеңилген (Чалдыран согушу 1514-ж.). Ушул жеңишти билдирип, Явуз Султан Селим өзбек өкүмдары Көчкүнчү ханга расмий кат жибергени архив материалы катары кездешет. Ал кезде Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосунда тоскоолдук кылган өлкө Иран болгон.

1556-ж. Россиянын Астраханды ээлеши Орто Азия мусулмандарынын Каспий аркылуу ажылыкка баруусуна тоскоол болгон. Алар Осмон мамлекетине маселени чечип берүүсү үчүн жардам суроо менен

кайрылышкан. Ошол мезгилде Осмон мамлекети (1569-ж.) Крым, Кавказ жана Орто Азияга көздөй Россия империясынын бет албашы үчүн Дон-Волга сууларын бир канал аркылуу бириктирүү чечимин кабыл алышкан, бирок ошол мезгилдеги саясий абалдан улам ишке ашпай калган [79.с.349-402].

Эмне үчүн Орто Азия хандыктарынын ичинен Бухара менен Осмон мамлекетинин ортосунда байланыш башкаларга салыштырмалуу бекем болгонун изилдөөчү Mehmet Saray Хива, Кокон хандыктарынын Бухаранын кол астынан бөлүнүп чыкканы жана Бухара ага чейинки өзбек хандыгынын түздөн түз мураскору болгону менен байланыштырат [87.с.17]. Эмирдин өзбек хандыгынын мураскору катары жана эмир титулун алышы, түбүн Тимурга чейин таяшынан да болушу ыктымал деген тыянакты чыгарууга болот. XIX к. хандыктардагы өз ара мамилелерден да байкалгандай Хива, Кашгар жана Коконго караганда Бухара эмирлигинин саясий жактан алда канча жогору турганын баамдоого болот. Алсак, Бухара эмири тарабынан Кокондогу жогорку мансап ээлерине “датка” наамынын жана Кашгар эмири Якуб бекке “аталык гази” наамынын берилиши буга бир далил боло алат.

Персия Орто Азия мамлекеттерине коңшу болгону менен элчилик байланыштары өтө эле сейрек болгон. Мунун бир себеби алардын шии сектасына киришинде жатат. Ал эми Бухаранын кайсы бир маселеден улам Кытай менен жүз жылда бир жолу байланышы болбосо, жарытылуу байланыш болбогонун А. Вамбери өзүнүн эмгегинде баяндап кетет [45.с.364].

Осмон мамлекети Россия империясы менен күрөштө Орто Азия хандыктарын жардамга чакырса, Россия империясы Орто Азияга саясатын баштаган кезде Орто Азия хандыктары Осмон мамлекетинен жардам сурап кайрылып турган. Эки тараптын географиялык аймагы бири-биринен өтө алыс жайгашкандыктан өз ара жардамдарды убагында бере алышкан эмес. Осмон мамлекети Бухара, Хива, Кокон жана Кашгарды өздөрүнүн таянычы катары көргөн, бирок хандыктар андай даражага жете алган эмес. Анткени, 1865-ж. Россия империясынын Ташкентти алышынан кийин Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы байланыш начардаган.

Анткени, Ташкент жалпы Түркстан аймагынын негизги чордону болгон.

Түркстан хандыктары Осмон мамлекетинен курал-жарак, аскер жана мылтык сурашкан. Осмон мамлекети ислам дүйнөсүнүн халифаты болгондуктан Түркстан хандыктары диний жактан да жардам сурап турушкан. Ажылыкка баруу үчүн сапарда коопсуздук жана материалдык жардамдарды Осмон мамлекети берип турган. Түркстан хандыктарындагы шайхулисламдар медреселер үчүн дарс китептерди сурашкан, көпчүлүк учурда алардын мындай талаптары орундалган. Саясий жактан байланышта болсо XVI к. Осмон мамлекети менен өзбек хандыгынын ортосунда дипломатиялык байланыш ший Иранга каршы башталса, XIX к. жана XX к. башында Россия империясына каршы (кээде хандыктар бири-бирине каршы) болуп келген. Россияга каршы Осмон мамлекети өз кезинде Түркстан хандыктарын жардамга, биригүүгө чакырса, Россиянын Орто Азия хандарына каршы баскынчыл саясатында алар Осмон мамлекетинен жардам сурап кайрылышкан. Бирок Орто Азия мамлекеттеринде эл аралык мамилени жөнгө сала турган мекеме болгон эмес. Дипломатиялык максаттар менен Россияга чиновниктерден (кээде соодагерлерден) жиберилип турганын изилдөөчү Н. А. Халфин белгилейт [188.с.16].

Осмон мамлекетине болсо элчи катары ажылар, мамлекеттик кызматтагы адамдардан барып турган. Орто Азияда орус чалгынчыларынын аракеттери күч алып, алар акырындык менен кеңири маалыматтарды чогултушуп, стратегиялык максаттарды ишке ашыра башташкан. Орто Азия хандыктарынын Россияга каршы күрөшө албагандыгынын бирден бир себеби алардагы биримдиктин жоктугунда жатат. С. Финдлейдин берген маалыматы боюнча Россия императордугу Азияны эки баскычта ээлеген. Биринчиси 1730-1848-ж. азыркы Казакстандын аймагынын көпчүлүгүн ээлеген. Экинчиси 1864-1884-ж. түштүккө карай бет алып, азыркы Түркменистан, Кыргызстан, Өзбекстан жана Тажикстандын аймактарын ээлешкен [69.с.182].

Осмон мамлекетинен жардамдын келбегендигинин бир себебин изилдөөчү Mehmet Saray хандыктардын ортосундагы биримдиктин ишке

ашпашына байланыштырат [87.с.142]. Бирок орус падышачылыгынын Түркстанды басып алуу процесси башталган кезде Осмон мамлекети да алсыз абалда экенин унутпоо керек.

XX к. башында Түркстан политониминин ордуна жалпысынан Орто Азия калктары аталышын колдонуу туура болчудай. Ал мезгилде Осмон мамлекети менен байланыш эң көп маданий жана экономикалык жактан болгонун белгилей кетүү керек. Анткени, ал мезгилдеги эң маанилүү окуя Түркстандын калкы татарлардын лидерлигинде сабатсыздыкты жоюу процессин башташкан. Буларга “жадидчи”, кыймылына “жадидизм” деп аташкан. Крымдык Исмаил Гаспринский “*жаңы усул*” маанисиндеги “*усул-и жадид*” атында билим берүүдө жаңылык киргизип, калкка жайган система жогоруда баяндалгандай “*жадидизм*” деп аталган. Бул система мусулман түрк калкынын улуптук аң-сезимин ойготууда чоң роль ойногон. 1883-ж. “Тержүман” гезитин чыгарып, отуз бир жыл өзүнүн ой-пикирин түрк дүйнөсүнө жайган. 1893-ж. Түркстанга, 1907-1908-ж. Түркияга барып бул маселеде өзүнүн конференцияларын берип келген. Ал жогоруда аты аталган “Тержүман” аттуу гезитинде “дилде, пикирде жана иште биримдүүлүк” ураанын максат кылып коюп, түрк дүйнөсүнүн өнүгүүсүндө роль ойногон. 1912-ж. Стамбулдагы “жаш түрктөр” Осмон мамлекетиндеги “Межлис-и айанга” (парламенттеги эл өкүлдөр палатасы) мүчө болуусун суранышканда, Бакчасарайдагы типографиясында ишин улантуу үчүн сунуштан баш тарткан.

Жадидчилер мугалим, дин адамы, жазуучу, гезитчилерден болгон. Буларга өзбекстандык Муневвер Кари аттуу адам мисал боло алат. Ал жаңы метод менен билим берүүнүн уюткусу болгон Исмаил Гаспринскийден пайдаланып, өз кезинде “Тержүман” (Котормочу) гезитин алып турган. Мындай методдо мектеп Ташкентте 1901-ж. ачылган. Ал Түркиядан келген “Сарф-ы Османи” же “Нахв-и Османи” (*сарф-ы османи* китеби осмон тилинин грамматикасын үйрөтүүчү китеп, *нахв-и османи* болсо осмон тилинин синтаксисин үйрөтүүчү китеп) атындагы китептерди жашыруун окуткан. Демек, XX к. башында Осмон мамлекетинин саясий-экономикалык

абалы начардаганынан карабастан Орто Азияга таасири күч алганын көрүүгө болот. “Жаш түрктөр” деп аталган уюм өздөрүнүн “*Стамбул жаңылыктары*” аттуу гезитин жөнөтүп турушканын, аны Токмоктогу медресе, мектептер колдонгонун илимий эмгектер тастыктап турат.

1906-ж. Верныйда мусулмандардын биринчи съезди болгон. Суфизм, ишан жана мюриддер түрк халифатынын алдында Түркстанда бирдиктүү мусулман мамлекетин куруу оюн ага чейин эле улантып келишкен. Муну изилдөөчү А. Чукубаев панисламисттик көз караш катары карайт [190.с.59]. Ал мезгилге чейин эле диний адабияттар Түркстанда кеңири жайылган. Ага Рагузинин “Пайгамбарлардын өтмүшү”, Ахмет Ясевичинин “Хикмет” аттуу эмгеги, Сулайман Бакыргандын “Акыр заман” аттуу адабий эмгектери мисал боло алат. Динге байланышкан маалыматтарды алуу менен ислам дининен тышкаркы ишенимде болгондорго каршы ураандарды таратышкан. Мына ушундай ураандардын ишке ашканына мисал 1898-ж. Андижан көтөрүлүшү болуп эсептелет.

Илимий ишке байланышкан архив материалдары бир эле Стамбул шаарындагы мамлекеттик архивде эмес Кыргыз Республикасынын Борбордук Мамлекеттик архивинде да кездешет. Анда Россиядагы жаш мусулмандардын кыймылы аталышындагы жазуу жана панисламизм, пантуркизмдин таасири боюнча маалыматтар кездешет [19, 20]. Мындагы маалыматтардан кулап бара жаткан Осмон мамлекетиндеги жаш түрктөрдүн кыймыл-аракеттери Орто Азияда да жүргүзүлгөндүгүнүн бир далили катары кароого болот.

Жыйынтык. XIX к. жана XX к. башында Орто Азияда оор тарыхый кырдаал жаралган. Саясий жактан Орто Азиянын орус падышачылыгына каратылышы, көптөгөн саясий окуялардын өтүшү, ири мамлекеттерден Россия, Англиянын аталган аймакта жеке кызыкчылыгын көздөгөн саясаты көңүлдү бурат. Булардын арасында Осмон мамлекети да Орто Азия менен беш кылымдай үзгүлтүктүү түрдө өзүнүн байланышын бир нече багытта сүрдүрүп келгенин көрүүгө болот.

3.3. Осмон мамлекети менен Орто Азиянын саясий мамилелери

Орто Азия мамлекеттери эл аралык аренада өзүн таанытуу, колдоого ээ болуу максатында союздаштарды издөө менен саясий жана экономикалык байланышын жөнгө салууга аракеттенишкен. Ал кезде Осмон мамлекети ислам дүйнөсүндө жана Европада Араб халифатынын мураскору катары таанылгандыктан аброю чоң болгон. Мындан улам султандан хандыктардын колдоо издөөсү закон ченемдүү көрүнүш болгон. Анткени алардын да ислам дүйнөсүндө өз ордун алуусу маанилүү эле. Ушул максатта хандыктардан Кокон да Осмон мамлекети менен дипломатиялык байланыш түзүүгө кызыктар болгон.

XIX к. Осмон мамлекети менен Кокон хандыгынын ортосунда дипломатиялык байланыш Омор хандын (1809-1822) мезгилинде башталган. Анын убагында Осмон империясына жиберилген элчилик эки мамлекеттин ортосундагы эң алгачкы байланышты түзгөн [99. с. 28, 122]. Бул тууралуу В. М. Плоскихтин берген маалыматы боюнча Омор хан 1819-ж. же 1820-ж. Константинополго Хажы Мир Курбан аттуу адамдын жетекчилигинде элчилигин жиберген. Ал элчилик Осмон мамлекетинин өкүмдары Махмуд II ге ыр түрүндөгү куллиятты (хандын поэтикалык жыйнагын камтыган чагатайча жазылган эмгектердин жыйындысын) [77.с. 534] жана Алишер Навоинин бир канча чыгармаларын тартуулаган. Жогоруда аты аталган изилдөөчүнүн берген маалыматы боюнча Махмуд II Кокон хандыгына аскер инструкторун жана башка адистерди жиберген [178.с.45]. Мир Курбандын Осмон империясына алып барган каты Түркиянын мамлекеттик архивиндеги дипломатиялык каттардын арасында кездешпейт. Бул элчилик тууралуу биринчилерден болуп француз окумуштуусу Jean-Louis Vacqué-Grammont жана анын эмгегине шилтеме берген В. М. Плоскихтин маалыматы менен гана чектелебиз. Мындан сырткары жогоруда баяндалган, архив булагында кездешпеген кат тууралуу түрк изилдөөчү Mehmet Saray өзүнүн эмгегинде [87.с. 37] баяндап келип, анда Кокон ханы султанга урмат кылып, ага баш ийгенин билдирип, жихад жана газа менен алектенип жатканын, Кытайдагы мусулмандарга да жардам бергенин, халифа менен (Осмон мамлекети) дайыма

ымалаш болууга кызыктар экенин, султандан кылыч жана асаба берүүсүн суранганынан кабар берет. Бирок каттын түп нускасы жогоруда аты аталган изилдөөчүнүн эмгегинде да кездешпейт. Бул маалыматтан белгилүү болгондой Осмон мамлекети менен Кокон хандыгынын саясий байланышы Омор хандын тушунда башталып, алгачкы кадамдар ташталган.

Архивде султандын 1820-ж. катка жазган жообу гана сакталып калган. Ал Түркиянын мамлекеттик архивинде *Hatt-ı Hümayun* (Осмон мамлекетинин султанынын башка өлкөнүн өкүмдарына жазган каттары сакталган бөлүмдө) бөлүмүндө жайгашкан [1]. Анын мазмунуна караганда катта Осмон мамлекетинин Кокон хандыгына болгон урмат-сыйы, достук мамилеси, биримдикке үндөөсү жана мактоо сөздөрү баяндалат. Эпистолярдык жанрында “*бактылуу, каарман, ээлегич, күчтүү хан*” маанисиндеги “*саадетлү, желадетлү, мурувветлү хан-и футуввет*” сыяктуу сөздөр кездешет.

Архив материалында султандын Кокон өкүмдарына Дешти кыпчак жана Фергана акими деп кайрылуусу-Омор хан 1819-ж. Дешти кыпчакты каратып алуу аракетинде болгонунан кабар берет. Натыйжада айдың-талаанын бир бөлүгүн хандыкка баш ийдирип, шайыктарга Азирети султан мечитинде сыйын көрсөткөнү маалым [51.с.111]. Андан соң Сыр-Дарыянын боюндагы Түркстан шаарын ээлөө үчүн сапарга чыгып, аким Токай төрөнү баш ийдирип, Хожентке көздөй жол тарткан. Хоженттен Хажы Мир Курбан менен Хива хандыгынын элчисин расмий түрдө кабыл алат да, Бухара хандыгына каршы Хива ханы менен союз түзүү максатында анын элчисине алтын, күмүш, кездеме сыяктуу белек-бечкектерди жана катты колуна карматып, элчини атайын узатуу ишин Абдул Халык Караулбек аттуу адамга тапшырат [51.с.114]. Бул окуя 1820-ж. Кокон элчиси Хажы Мир Курбандын Стамбулдан Коконго карай жол тарткан мезгилине туура келет [74.с. 85].

1828-ж. Кокон элчилеринен Хажы Мир Курбан менен Садр Гамальдар Турсунходжа Найзаходжиндер Омскиге барып, Кокон өкүмдары Мадали хандын (1822-1842-ж.) атынан Николай I грамота тапшырганы Н. А. Халфиндин

эмгегинде баяндалат [187.с.229]. Хажы Мир Курбан аттуу дипломат Осмон мамлекетине гана барбастан башка өлкөлөргө да элчи катарында жөнөтүлүп турган. Анын Кокон хандыгында Омор хандын эле мезгилинде эмес, анын уулу Мадали хандын мезгилинде да элчилик кызматын аткаргандыгы ачык көрүнүп турат. Аты аталган эмгекте 1831-ж. Мадали хан тарабынан Петербургга элчи жиберилгендиги жазылат. Бирок Россия империясындагы Тышкы иштер министри аймактын генерал-губернаторуна мындай элчиликтерди кабыл алуу чоң чыгашаларды алып келе турганын билдирген. Чынында Омскиге, андан соң Петербургга келген элчилер Турсунходжа Найзаходжин жана Хажы Мир Курбандарга кеткен чыгаша он миң рублду түзгөн. Натыйжада 1831-ж. Кокондон келген элчилик Тобольскиден кайра тарткан [187.с.233].

Осмон мамлекети менен дипломатиялык байланышты Кокондогу Омор хандан кийинки хандар да улантып келгенин көрүүгө болот. Алсак саясий байланышынан кабар берген дагы бир архив документ Кокон ханы Мухаммед Алинин (Мадали) каты [2]. Каттын мазмуну султанга анын баш вазири тарабынан сунулган. Элчинин аты Захид Хаже Гилан болгон. Мындагы *хаже гилан* хандыктагы “хожа калян” деп аталган шайхулисламдан кийинки диний кызмат болуп эсептелгендиктен, Захид Мадали хандын мезгилинде диний кызматкер болгонун болжоого болот. А. Л. Троицкаянын эмгегинде хандыктарда атайын кожо каляндарды кабыл ала турган жер дайындалгандыгы тууралуу айтылат [184.с.418]. Катта Кокон хандыгынын Бухара эмирлиги, Россия империясы жана Кытай менен коңшулаш экендиги баяндалып, Бухара менен тынчтык мамиледе жана ошондой эле Кытай менен да себепсиз эле согушпай тургандыктары тууралуу айтылат. Жада калса Кашгар, Хотен жалпысынан жети шаар Кытайга баш ийип тургандыгына карабастан, коогалаң чыгып кетпөөсү үчүн акимдердин ал жакка Кокон тараптан дайындалганы, Кытайдын өкүмдары жылына ханга белгилүү өлчөмдө акча төлөй тургандыгы жөнүндө айтылат. Ал эми Россия болсо көптөн бери Дешти кыпчактын көчмөндөрүнүн уруу башчыларын жана хандарын акча жана башка амалдар менен өздөрүнө жакындатса, кээ бирлери

ханга баш ийип зекет төлөп турушкан. Калган уруулар эч кимге баш ийбей өз алдынча күн көргөнү тууралуу кабар берилет [68.с. 41-42].

Катта баяндалган маалыматтар ошол убактагы окуялар менен шайкеш келет. Алсак Мадали бийликке келери менен Хаким хан төрөнү бийликтен четке каккан. Ал эми кээ бирлери тескерисинче Мадалини тоготпой (Жихангир төрө жана Төрө хан төрө) качып кетишсе да, хан аларды Ош менен Анжияндын ортосунан карматып келген [51.с.126]. Булар жогоруда баяндалган ханга баш ийбей, өз алдынча жүрүшкөндөрдүн катарына кирет. Мындайларга 1834-ж. Алим хандын уулдары Ибраимбек, Муратбектер да кирген. Алар Каратегинден Шахрисябзга келип, Ферганадагы абалдын курчтугунан пайдаланып (Мадалинин өзүнүн өгөй энесин сүйүп калышы, кумарпоздугу элдин кыжырын кайнаткан мезгил), Мадалини тактыдан түшүрүүнүн ыңгайлуу жолун күтүп турушкандары да мисал боло алат [51.с.134].

1834-жылы Мадали Каратегин аймагын ээлегенде хандыкка баш ийгиси келбеген кыргыздын тейит уруусу Памирге көздөй өтүп кетишет. Лашкар Кушбеги бугу уруусун талкалап, алардын чегинген отрядын Иле округуна чейин көзөмөлгө алуу менен Чыгыш Түркстандагы цинь аскерлерине да коркунуч туудурган [178.с.44]. Ханга баш ийүүнү каалабагандар Бухара жана Шахрисябзга барып, Ташкент төрөлөрү менен бирге Бухара эмири Насрулладан жардам сурап кайрылышкан. Натыйжада 1842-ж. жазында Бухара эмирлиги Коконду каратып, Мадалини өлүм жазасына тарткан [128.с.20]. А. Вамберинин берген маалыматы боюнча эмир Мадалини Маргаландан карматып келип, аны Кокондо бир тууганы жана эки баласы менен кошо өлтүрткөн. Андан соң Коконго эки миң аскер менен Ибрагим бийди аким кылып дайындаган [45.с.325]. Бирок алардын бийлиги көпкө созулган эмес. Бир жылдан кийин Кокон хандыгы Ташкент, Курама, Хожентти Бухара эмирлигинен кайра алган.

Мадали султанга жазган катында андан ары Фергана, Дешти кыпчак казак жана Дешти Алай кыргыздарын башкаруусу үчүн ага «*хандардын ханы*»

наамынын берилишин, мындан улам эч кимге баш ийбеген хандарга насаат айтып, ханга баш ийүүсүнө чакырып, мусулман калкынын көңүл бирдиги тилегине жетүү маселесин козгоп, он эки жаштагы уулу, мураскору Мухаммед Эмин ханга (Мадамин хан) да «*иллер ханы*» наамы берилсе, сүйүнөөрүн, максатына жетээрин билдирген. Бул титулдар эки чоң маселени жаратат. Биринчиси түркчө аталыштагы иллер ханы- аймактын ханы деген маанини берет, бирок мындай титул түрк тарыхында буга чейин берилгенби, тартышмалуу маселе. Анткени мындай титул Орто Азия тарыхында кездешпейт. Экинчиси Мадали хан мезгилинде Түндүк Кыргызстанга жана Чыгыш Түркстанга жортуулдар болгон. Мындан улам хан Иле дарыясынын аймагын башкарууну мураскор баласы Мадаминге берүүнү чечип, мындай титулду сурап жатабы, өзүнчө бир маселе, эгер андай болсо «иллер ханы» эмес, «Илилер ханы» деп жазылмак деген тыянакты чыгарууга болот. Бул маселе боюнча М. Saray эмгегинде «иллер ханы» терминин «аймактын ханы» маанисинде караган [87.с.49]. Бир хандыктын ичинде экинчи бир хандыктын болушу күмөн жаратат. Мадали өзүнө «хандардын ханы» титулун суранып жаткандыгы кол астындагы аймактардын хандарын башкаруу үчүн пландаган сыяктанат. Мындан улам «иллер ханы» титулу да бир нече аймактын ханы, башкаруучусу маанисинде колдонуу аракети болгону байкалат.

Мадалинин (1822-1842) «*хандар ханы*» титулун суранып жатышынын себеби, анын мезгилинде хандыктын аймагы бир топ кеңейип, Орто Азиядагы чоң мамлекетке айланган. Ал кезде Чүй өрөөнү толугу менен хандыкка кирген. 1825-ж. Лашкер Кушбеги баштаган төрт миң адамдан турган кошуун барып, Бишкек чеби курулуп, гарнизон коюлган. Андан соң Ысык-Көлдүн тегерегиндеги кыргыздарга бет алган. 1831-ж. биринчи топ Лашкер Кушбегинин жетекчилигинде Чүй өрөөнү аркылуу Ысык-Көлгө көздөй бет алса, экинчи топ Хаккулу миңбашынын башчылыгында Ферганадан чыгып, Көк-Арт ашуусун ашып, Борбордук Тянь-Шанды басып алуу үчүн жөнөйт. Эки аскердик топ Ысык-Көлдөн жолугушмакчы болот. Натыйжада хандык өз максатына жетип, Тогуз-Торо, Куртка, Жумгал, Барскоон, Коңур-Өлөң жана

Каракол чептерин курушкан. 1832-ж. Куртка чеби Нарында, Ташкурган чеби Памирде курулуп, Цинь империясынын чек арасы Музарт ашуусуна чейин артка жылган. Бирок аймагы кеңейгени менен хандыкта ички абал начардап, сарайда бир канча чакан саясий топтор пайда болгон. Алар XIX к. 20-40-ж. күч алганы маалым [129.с.20].

Кээ бир булактарда 1831-ж. Кокон аскерлери Иле аймагына чейин кирип келишкени маалымдалат [168.с.105]. Ошол жылы Цинь провинциясы (Шаньсидеги көтөрүлүштөн улам) Кокон менен келишимге кол койгон, ал боюнча хан кожолордун Кашгарга качышына тоскоолдук кылып, аларды көзөмөлгө алмай болгон. Буга жооп кылып Цинь провинциясы Чыгыш Түркстандын шаарларына келген чет элдик соодагерлердин товарынан салык төлөп турмай болгон. Салыкты топтоочу болуп Кашгар шаарынын аксакалы шайланган. Ал Мадали хан тарабынан дайындалган Алим паша аттуу соодагер экенин Б. Боотаева өз эмгегинде атап кетет [130.с.49]. Анткени Хотан, Үч-Турпан, Аксу, Яркенд жана Кашгарга келген чет элдик соодагерлер Кокон хандыгынын өкүлүнүн көзөмөлүнөн өтүп турушкан. Бул келишим Кокон хандыгынын авторитетин көтөрүү менен он жылдай өкүм сүргөн. Мадалинин султанга жазган катында баяндалган Кытай өкүмдары жылына белгилүү суммада акча төлөп турушу ушул келишимден кийинки төлөмдөрү болгону маалым. Мадали бийлик кылган акыркы жылдары Кокон хандыгы начардай баштагандыктан, абалдан пайдаланып, кожолор хандыкты таштап, Кашгардагы мусулмандарга кошулуп Цинь империясына каршы күрөшүшкөн.

В. Наливкиндин берген маалыматы боюнча Мадали хан он эки жашында тактыга отурса [51.с.122], 1839-ж. Осмон мамлекетине жогорудагы катты жиберген кезде ал болгону жыйырма тогуз жашта болгон. В. Плоских макаласында 1833-ж. Мадалиден султанга элчи кат менен барып, хандыктын аскер санынын жылдан жылга көбөйүп жатканын билдирүү менен жөө аскерлеринин жоктугунан сөз болгондугу баяндалат [177.с.46]. 1839-ж. чейин да Мадали хандан султанга элчи барганы жана жөө аскерлеринин жоктугу тууралуу баяндайт. Ал эми 1839-ж. барган элчилик тууралуу ушул эле

макалада маалымат кездешет. Анда Кокон элчилери Россиянын өкүлү А. Бутенев менен Стамбулдан кездешип, жакында Россияга да Кокондон элчилик барарын билдирген [178.с.46].

Кийинки архив документ жогорудагы маалыматка толуктоолор киргизе турган, ал тууралуу маалымат берген Кудаяр ханга таандык кат. 1847-ж. Кудаяр хандын Бухара ханы тарабынан алынган аймактарды кайра тартып алгандарын билдирген жана ал аймактагы баалуу таштарды алуу үчүн Осмон мамлекетинен адистерди суранган расмий каты архивде орун алган [3]. Катта Кудаяр тууганы Мухаммед Али хан менен султандын ымалаш болуп келгенин эскертип өтөт. Алсак Фергана вилаяты менен Дешти кыпчакты Мадали хан башкарып турганда бир канча адам ага каршы топ курап, кээ бир уруулар менен келишим түзүп, мамлекетте баш аламандык алып келгендери тууралуу баяндайт. Бухара Фергана тарапка кол салып, натыйжада Мадали хан өлтүрүлүп жана коомдогу агартуучулар, сыйлуу адамдардын укуктары тебеленип, аларга акаарат келтирилген. Өзү ислам динине таандык эрежелерди көнүмүш адатка айландыргандыгы тууралуу маалымат берет. Андан соң жараткандын жардамы, кыпчак тобунун аракети менен душманга кол салып, өч алынганын кабарлайт. Анда Ташкент, Исфижаб, Осрад жана Дешти Кыпчак, Түркстанга чейинки аймак кайрадан Бухарадан тартып алынганынан, аты аталган аймактардагы калк жаратканга күндүр-түндүр шүгүрчүлүк келтиргенинен кабар берет. Тарыхый окуяларга сереп салсак, 1842-ж. Шераалы хан Ферганага көз карандысыздыкты кайрадан келтирип, 1843-ж. Ташкентти Бухарадан тартып алган. Бул мезгилден баштап Бухара менен Кокондун ортосундагы теңтайлашуу күч алып, 1865-жылга чейин созулган.

Кудаяр жакыр жана алсыздарга адилеттүүлүк орнотконун, айланада кээ бир мусулманга тийишкен Хыта (Кытай тууралуу сөз болуп жатат) каапыры (мусулман болбогондордун баарына каапыр же кайырдиндегилер деп аташкан) менен да согушуп *жихад жана газадан* (ишеним үчүн согуш, мусулмандардын кайырдиндерге каршы ыйык согушу, казат) улам ийгиликке

жеткенин кабарлайт. Ал мамлекетиндеги тоолордо алтын, күмүш, якут, фируза, жез, калай жана башка байлыктар көптүгүнө карабай кен иштетүүчүлөрдүн жоктугунан улам султандан хандыкка мындай адистерден жөнөтүлүшүн суранган. Атүгүл Кокон шаары да «леккан» (лек-перс тилинде кызыл боёк алууда колдонулган металдын аты болсо, кан-бир нерсенин мол чыккан жери, жайы маанисин берет) аталышы менен таанылып келген. Ал эми изилдөөчү М. Saray өзүнүн эмгегинде Делкан бир жердин аталышы деп берет [87.с.50]. Бул маалыматты толуктай турган экинчи эмгек А. Вамбериге таандык. Анын эмгегинде Бадахшан жана Кокон аймагы бирюзалар (жашыл бирюза) менен таанымал экенин белгилеп кетет [45.с. 238]. Шаңдын ээси, бейиштин жайында отурган султан Махмуд Мухаммед Алиге өз убагында колдон келгенин аябаганын, мындан улам ага да ошондой жардам берилерин үмүт эткенин билдирет. Натыйжада эки-үч металл иштетүүчү адис усталарды дайындап жөнөтүүсүн суранат [68.с. 46]. Бирок бул сурануулардын натыйжасы тууралуу архив документ кездешпейт. Жогоруда баяндалып өткөн архив документи Осмон-Кокон ортосундагы бир эле саясий байланышты эмес экономикалык алаканы да камтыйт.

Орто Азия хандыктарынын ичинен айрыкча Бухара менен Кокондун ортосундагы согуштардын себебин чек ара аймактарын талашуулар түзгөн. Алар өз ара чыр-чатактарын султанга кабарлап, бири-бирин жамандаган мезгилдер да болуп турган. Буларга жогорудагы Кудаяр хандын каты мисал боло алат. Кокон хандыгынын аймагы кеңейип, саясий күчкө айланган мезгилден баштап Бухара эмирлиги менен аймак талашуу маселеси күч алган. Булардын ортосунда Оро-Төбө стратегиялык аймак болуп, ал үчүн экөөнүн ортосунда он беш жолу согуш болгону маалым. Ал эми XIX к. экинчи жарымынан Россия империясынын Орто Азияны басып алуу саясаты башталып, хандыктар ээлеген аймактар орус падышачылыгына карай баштаган. Бул мезгилде алар Россияга каршы Осмон мамлекетинен жардам сурап кайрылышкан. Мына ушуга байланышкан документ 1870-ж. таандык Бухара жана Хорезм түркмөндөрүнүн Россияга империясына каршы Осмон

мамлекетинин жардамын сураган каты [4].

Бухара жана Хива тараптан Россиянын басып алуу саясатын билдирген, мындан улам султандан жардам сураган мазмундагы жазууга Осмон мамлекетинин өкүмдары жооп кылып географиялык чөлкөмдүн алыстыгынан, Орто Азияга чейинки аралыкта тоскоол болчу мамлекеттердин жайгашышынан улам жардам берүү мүмкүн эместигин билдирген кат жиберилгени маалым [99.с.136].

Россия империясынын Орто Азияны басып алуу процессинде Осмон мамлекети өз жардамын көрсөтө алган эмес. Анткени ал кезде Осмон өлкөсү кулап бараткан мамлекет болгон. А бирок буга карабай Орто Азияда Россияга каршы көтөрүлүшкө султан Орто Азия калкын үндөгөн деген маалыматтар илим дүйнөсүндө кездешпей койбойт. Мунун бири Анжиян көтөрүлүшү болуп саналат. Мындай пикирди төгүндөгөн жазуу архив материалдарынын арасында кездешет. Ал боюнча 1898-ж. Исхак Мехмет Али (Дукчи Ишан) башчылыгында Фергана мусулмандарынын орус аскерлери менен болгон согушу тууралуу маалымат архив документи катары сакталып калган. Анда Исхак Мехмет Алинин Осмон мамлекетине кайрылгандыгын төгүндөгөн жазуу кездешет [5]. Документте көптөн бери Түркстанда жашаган Борис Такеин аттуу адам жогоруда баяндалган окуянын себебин аймактагы башкаруу ишинин баш аламандыгынан келип чыккан калп деп берет. Атүгүл бул маселе боюнча англис тыңчылар жергиликтүү калкты төңкөрүшкө чакыргандыгына байланышкан маалыматтар французча которулуп, бир канча гезиттерге жарыя кылынгандыгынан улам Осмон мамлекетинин Тышкы иштер министрлигинин жазуусу чыгат [99.с. 44, 178].

Фергана аймагында Исхак Мухаммед Алинин башчылыгында көтөрүлүшчүлөрдүн орус аскерлери менен согушу тууралуу кээ бир маалыматтарды камтыган «Message Official" гезитинен алып, Санкт Петербург гезити билдирген. Анын Петербург элчилигинен алынган котормосу менен расмий кат 1898-ж. июнь айында султанга сунулган. Дукчи Мухаммед Алинин жардам үчүн Осмон мамлекетине кайрылгандыгы тууралуу баяндалат. Бул

жалган жалаа экенин далилдөө үчүн Осмон мамлекетинин Тышкы иштер министрлиги тарабынан атайын жазуу көтөрүлүш болгон жылы, август айында чыгат. 1898-жылы Осмон мамлекетинин Тышкы иштер министрлигинен Анжиян көтөрүлүшүн жетектөөчүлөр менен султандын байланышын жокко чыгарган жазуусу документ катары сакталып калган.

Анжиян көтөрүлүшү тууралуу изилдегендин баары Түркия менен көтөрүлүштү жетектөөчүлөрдүн байланышы тууралуу карап келет. Совет доорунда “Вопросы истории” журналынын 1951-жылдагы саны аталган көтөрүлүшкө арналып, бул туурасында маалыматтар камтылган. Дукчи Ишанга султан тарабынан моралдык жактан гана жардам көрсөтүлбөсө (желек, алтын шакек дегендей) ага башка жардам болбоору белгилүү. Көтөрүлүшкө аны султан халиф Абдулхамид II (1876-1909) дайындабаганы айдан ачык көрүнүп турат. Көтөрүлүштүн болгонуна бир кылымдан ашык убакыт өткөнүнө карабастан даде болсо толугу менен изилденип бүтө элек саясий окуялардын бири. Аталган көтөрүлүш бүгүнкү күнгө чейин объективдүү баасын илим дүйнөсүндө ала элек [152.с.21].

Болжол менен эки миңдей адам 1898-жылдын 18-майында Анжиян шаарындагы Россия империясынын аскер казармасына кол салышкан. Көтөрүлүштүн башында турган негизги алты киши даргага асылып, калгандары Сибирге айдалган. Көтөрүлүштүн жетекчиси Мухаммед Али (Ийикчи Ишан) ошол эле жылы 19-майда колго түшкөн.

Осмон мамлекети да Орто Азиядагы саясатка таасирин тийгизүү үчүн ар кандай белектерди, анын ичинде ислам динине тиешелүү белектерди жөнөтүп турган. Алсак, бул тууралуу К. Молдокасымовдун «Кокон ордосунда кызмат өтөгөн кыргыз аалымы» аттуу макаласында изилдөөчү Түркиядан Абдулжалил атындагы авантюрист келип, эшенге (Дукчи Ишан жөнүндө сөз болуп жатат) султан берип ийген чепкен, асаба жана Мухаммед пайгамбардын чачынын бир талын тапшырып, казатка (газават) чакырат делсе [165.с.259], экинчи бир маалымат Дукчи Ишан Ошко барганда кашгардык Абд Ал-Карим ибн Мир Содик-кори атындагы адам ага султан Абдулхамид II ага алтын шакек, казаттын

(газават) байрагын жана грамота бергени белгилүү [111.с.259]. Анжиян көтөрүлүшү тууралуу изилдегендердин дээрлик көпчүлүгү көтөрүлүштү жетектеген адамдардын Осмон мамлекети менен байланышта болгондорун белгилешет. Алардын пикиринде Дукчи Ишан Абдулхамид II жардамы аркылуу көтөрүлүштү Кашгарга чейин жайылтууну пландаганын боолгошот. К. Е. Бендриковдун берген маалыматы боюнча Дукчи Ишанды кармап, тинтиген учурда андан Осмон мамлекетинин султанынын каты табылган [129.с.75].

Көтөрүлүшкө султандын тиешеси болуп болбогонуна байланышкан маалыматты Кененсариев менен Авазовдун эмгегинен да алууга болот. Анда көтөрүлүштү жетектеген Дукчи ишандын түрк султанынан грамота алганы эмес, андагы көңүлдү бурган жагдай анын жасалма болсо да казатка чыгууга мындай грамотанын зарылдыгы болгондугун баса белгилейт [153.с.49-50]. Анжиян көтөрүлүшү Россиянын Түркстандагы административдик башкаруусун бекемдеп, мусулман мекеме, мектептери тууралуу маалымат топтоо иштерин күчтөндүргөн. Бул туурасында Кубатованын пикирине караганда Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин чочулаган Россия империясынын бийлиги татар агартуучуларына каршы ачыктан ачык куугунтуктоо иштерин баштаган [158.с.40].

К. Молдокасымовдун пикирине караганда «Фергана хандарынын тарыхы» аталышындагы кол жазманын автору Магзуми- кыргыз болгон. Ал Анжиян көтөрүлүшүндө Дукчи Ишандын кеңешчиси жана көтөрүлүштүн демилгечилеринин бири болгон [165.с. 259] жана өз кезинде Кудаяр хандын катчысы болуп да иштеген. Кудаярдын тапшырмасы менен жазылган жогоруда аты аталган кол жазманын ээси болгон. Анда (Фергана хандарынын тарыхы кол жазмасында) Кудаярдын Стамбулга барганы тууралуу маалымат кездешет: *Шахи Фергана (Кудаяр) өз шаарына чыгып, Стамбул шаарына барды. Ага Абдулазизидин уулу Абдурайим Баз эфенди Нух шаарынан чыгып, Стамбул шаарына келип, Шахи Фергана менен көпкө сүйлөштү* [165.с.244].

Аты аталган эмгекте Дукчи Ишан даргага асылса, Магзуми Абдужалил (Осмон мамлекетинен келген адам) жана аз сандагы адамдар менен Чыгыш

Түркстанга качканы белгилүү [165.с.261]. Изилдөөчү Nazif M. Shahrani өзүнүн эмгегинде кыргыздардан Памирге 1898-ж. Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин да көчүп келгендер болгонун билдирет [97.с. 38, 49].

Анжиян көтөрүлүшү дервишизм менен байланышкан болуп, Россияга анын Орто Азияны ээлөөсүндө коркунуч туудурган процесс сыяктуу сезилген. Көтөрүлүштү изилдөөчүлөр Дукчи Ишанды аскердик таланты жок адам болгондуктан, көтөрүлүш стихиялуу формада болгонун белгилешет. Аскердик тажрыйбасыз диний адам Дукчинин жетекчилигиндеги Анжиян көтөрүлүшү Россия империясы тарабынан кыска убакытта бастырылып, андан ары орус падышачылыгы өзүнүн саясатын бекемдөөнү көздөп, 1899-ж. Түркстанда жаңы армия курууга ашыккан. Бул тууралуу кабарлаган архив документи кездешет [6]. Анда Түркстан, Каспий, Жети-Суу областтарынын аскердик бөлүктөрү бириктирилип, жалпысынан ага “Түркстан Генерал Губернаторлугу” аты берилип, аскерлердин санын бара-бара көбөйтүп, императордун буйругу менен эки чоң армия түзүү жана алардын кайсы бөлүктөрдөн куралаары тууралуу баяндалат. Бул туурасында Петербург элчилигиндеги дипломат Энвердин жөнөткөн расмий катынын бир нускасы улуттук коргонуу мекемеси аркылуу султанга сунулган. Мындан Россия империясынын Анжиян көтөрүлүшү сымал саясий толкундоолорду болтурбоо үчүн Түркстандагы армиясын бекемдөөнү пландаганын байкоого болот. Бул жерден Түркстан географиялык аталыш бара-бара политонимге айлана баштаганы да көрүнүп турат.

К. Е. Бендриковдун берген маалыматы боюнча 1899-ж. баштап Түркстан генерал-губернаторлугу Жети-Суу, Сыр-Дарыя, Самарканд, Фергана жана Закаспий болуп беш областка бөлүнгөн. Ар бир област уезддерге бөлүнгөн. 1882-1889-ж. Жети-Суу Түркстандын составына кирбей, айдың-талаа (степь) генерал-губернаторлугуна кирген. Закаспий областы болсо 1897-ж. Түркстан крайына кирген [129.с.23] Бирок мындай областтарга бөлүү ага чейин эле ишке ашканы жалпыга маалым.

Тарыхта Түркстан аталышынын өзгөрүүгө дуушар болушу туурасында

В. В. Бартольддун эмгегинде советтик Россия мезгилинде Түркстан термини этникалык себептерден улам колдонуудан чыга баштаганы тууралуу маалымат кездешет. Октябрь революциясынан кийин бир нече жыл Түркстан республикасы аталышы сакталып, баштапкыга караганда аймагы кичирейген. 1924-ж. жалпы географиялык аталыштар улуттардын аталыштарынан улам өзгөргөн. Бирок дале болсо жалпы аймактагы чарбалык жана башка маселелер Ташкенттен чечилип турган. Ошол мезгилден тартып Түркстан аталышы унутулуп, ордуна Орто Азия термини колдонула баштаганынан кабар берет [125.с. 420]. Ал эми Кытай мамлекетине караган Түркстандын бир бөлүгү Чыгыш Түркстан аталышын Синзян аты менен кошо колдонуп келе жатат. Чыгыш Түркстандын Синзян атын алышы XIX. к. экинчи жарымына туш келет. Ушул мезгилдерден тарта Чыгыш Түркстандын саясий тарыхы өзгөрүүлөргө дуушар болгон.

XIX к. экинчи жарымында Кашгарда исламдын жактоочусу бийлик башында турса, Яркендде жергиликтүү калктын өкүлү, ал эми башка аймактарда дале болсо кытайлыктардын башкарып турган мезгилдери болгон [157.с. 101]. Дал ошол мезгилде Чыгыш Түркстанда таанылган тарыхый инсан Якуб бек табияты жана жөндөмдүүлүгүнөн улам бир канча кесипти аркалаган. Якуб бектин карындашы Ташкенттин акими Нур Мухаммед ханга турмушка чыккан соң, Якуб бек күйөө баласы аркылуу Кокон хандыгына аскер болуп кирип, көп өтпөй 1845-ж. кыска убакыттын ичинде Кокон ханы Кудаярдын жарчысы болуп шайланат. Алымкул 1865-ж. Кокон хандыгынын тактысына келүүнү саап, Якуб бекти Бузурук Ханга жардамчы болуусу үчүн алтымыш алты кишиден турган топ менен Ташкенттен Кашгарга жөнөтөт. 1867-ж. Якуб Чыгыш Түркстанда Жетишаар аттуу мусулман мамлекетин түптөйт. Ал өз кезинде Кытайдын кол салуусуна каршы Кокон аскер башчысы Алымкул тарабынан Жихангир төрөнүн уулу Бузурук хан менен чогуу алтымыш алты кишиден турган топ менен Кашгарга жөнөтүлгөн. Бузурук хан Кашгардагы бийликти алганда Якуб бек аскер топтоп, Бузуруктун бийликке кош көңүл мамилесинен пайдаланып, башкарууну өз колуна алган [144.с.21]. Алгач

1867-ж. Яркенд, Хотенди андан соң Кашгарды ээлеген. Анын мамлекетинин аймагы чыгыштан Урумчи, батыштан Памир, түндүктөн Балкаш, Алтай, түштүктөн Каракурум тоолоруна чейин жеткен. Натыйжада Түркстан аймагынын чыгышында түптөлгөн Кашгар хандыгы Кокондон барган топ тарабынан иш жүзөгө ашкан. Якуб хандын бийлиги жана анын Осмон мамлекети менен байланышы тууралуу көптөгөн маалыматтарды Куропаткиндин Кашгария аталышындагы эмгегинен алууга болот [49].

1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймыл 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн уландысы катарында каралып келет. 1916-жылдагы көтөрүлүшкө четтиктердин таасири болгону тууралуу илим дүйнөсүндө маалыматтар кездешет. Булардын бирине Осмон мамлекетин мисал келтирүүгө болот. 1914-жылы Орто Азияга көздөй беш осмон-түркү (алардын төртөө аскер адамы болгон) келип, 1916-жылы күнүбүз Кыргызстан аймагында көтөрүлүшкө катышкандары жана Кулжада Кытайга качкан кыргыздар менен жолуккандары боюнча маалымат берген эмгек бар [60]. Анда бул илимий ишке байланышкан бир маселе кездешет. Кытайга качкан кыргыздар менен бирге Шабдан баатырдын уулу Хисамүдүн Кучардан Хотенге келип, аларга Осмон мамлекетине кыргыздарды (Кытайга барган кыргыздарды) көчүрүү маселесин сунуштайт. Автор да ошол мезгилдеги мамлекеттин ичинде маселе жаратып келе жаткан армяндардын (азыркы Түркиянын чыгышындагы) кыштактарынын арасына көчүп барган кыргыздардын кыштактарын жайгаштырса, экономикага да саясий маселеге да пайдасы болорун эмгегинде ачык түрдө жазат [60.с. 327-328]. Бирок бул проект (эмгекте Хисамүдүн сунган проект деп аталат) ишке ашпайт. Анткени Осмон мамлекети бардык империяларга таасир берген тышкы фактор I Дүйнөлүк согуштан ыдырап, чөгүп бараткан мамлекет болгон.

XX кылымдын башында Осмон мамлекетинен Орто Азияга келгендердин саны арбын экени изилдөөлөрдөн билүүгө болот. Жогорудагыдай көрүнүштөрдөн улам, орус, батыш изилдөөлөрүндө көтөрүлүшкө сырттан таасир тийгени тууралуу маалыматтар кездешет. I

Дүйнөлүк согуш башталганга чейин жалпы Түркстанда Түркия (ошол мезгилде Осмон мамлекети), Германия жана башка мамлекеттердин агенттери активдүү роль ойношкон. Бул туурасында Г. И. Бройдонун берген маалыматына караганда революцияга чейинки Россиядагы изилдөөлөрдө 1916-жылкы көтөрүлүштү ачыктоодо Түркиянын (Осмон мамлекети) жана башкалардын айла амалдары менен жасалган улуттук-диний кыймыл катары карашкан [131.с.82]. Фундаменталдык булактан алынган маалыматтар боюнча Россиянын Орто Азияны караткан учурунда англиялык колонизаторлор ошондой эле Түркия (Осмон мамлекети) жана чыгыштын кээ бир артта калган мамлекеттери тарабынан Орто Азия аймагындагы калкты кул кылуу коркунучу жаралган [151.с.74]. Бул окуяны кучагына алган, асыресе Кытайга качкан көтөрүлүшчүлөр туурасында Кыргызстанда Абдалиева Гульзаданын “Вынужденная миграция и реэмиграция кыргызов в Китай в XX в.” аталышында доктордук диссертациясынан маалыматтар алууга болот [193].

Жыйынтык:

Орто Азия менен Осмон мамлекетинин ортосундагы саясий байланыштарда экөөнүн арасында тышкы маселе жараткан мамлекет катары Россия империясы каралып келген.

Россия империясы Кара-Деңиз, Босфорго ээлик кылуу маселесинен улам султандык бийлик менен бир нече жолу согуш болгон. Орто Азия аймагын Россия империясы каратып алуусунан улам, хандыктарда башкаруу системасындагылардын кайрадан бийлигин алып келүү аракетинен улам султан менен саясий ымалаларын улантып келишкен. Мындан тышкары саясий алакаларда Осмон мамлекетинин мусулман элдерде, өлкөлөрдө халифат катары таанылгандыктан андан Орто Азия хандыктары бийлигин бекемдөөдө жана аны расмий таанытууда пайдаланып келишкен.

IV БАП. ОСМОН-ОРТО АЗИЯ ЭКОНОМИКАЛЫК, МАДАНИЙ ЖАНА ДИНИЙ МАМИЛЕЛЕРИ

4.1. Экономикалык байланыштары

XIX к. экинчи жарымында Осмон мамлекетинин ички жана тышкы абалы өтө оор мезгил болгон. Анын жанында Орто Азияда дагы хандыктардын аймагы Россия империясы тарабынан каратылып, Түркстан генерал губернаторлугу курулуп, аймак бир канча областтарга бөлүнгөн. Эки тараптын тең экономикалык абалы начар жана өз ара мамилелердин чектелген формада ишке ашып келгенин архив даректери тастыктап турат. Анткени саясий маселелерге жана диний алакаларга байланышкан мамилелер арбын кездешкени менен экономикалык абалга тиешелүү байланыштар өтө сейрек болгону байкалат. Мында хандыктардын эски абалын кайра алып келүү үчүн географиялык аймактын бири-биринен алыс болгонуна карабастан султандан аскердик жардам суроолору, экинчи жагынан ажылыкка баргандардын султандан материалдык колдоо күтүүлөрү көңүлдү бурат. Буга мисал Росселдин эмгегинен кезиктирүүгө болот. Анда 1873-жылы Абдурахман Афтобачы ажылыктан кайтып жатып, Константинополдо султандан Коконду кайра алуу үчүн жардам сурап кайрылганы баяндалат [52.с.606].

XIX к. экинчи жарымында падышалык Россияга каршы аскердик жардамды Орто Азия мамлекеттери Осмон мамлекетинен ала албаганы менен курал-жарак жана аскер кийимдерин өз мезгилинде алып турушкан. Бул оюн ишке ашырган хандыктардан бири Кокон болгон. Буга байланышкан 1868-ж. таандык документ Кокон элчисине белектер, курал-жарак жана аскер кийимдеринен берилиши тууралуу чыккан буйрук [7]. Кокондон келген элчи Сейит Якуб мырзага жетимиш беш миң куруш (Осмон мамлекетиндеги акча бирдиги) жана эки түр мылтыктан сырткары аскер (жоокер жана аскер башчы кийе турган) кийимдерин берүү боюнча султан Абдулазиздин буйругу чыккан. Анткени Кокон элчиси Сейит Якуб мырза расмий жазуу аркылуу мамлекетине жөнөй турганын билдирген. Катка жооп менен бирге Кашкардын акими Якуб бекке жана Кудаяр ханга бирден Осмон мамлекетинин сыйлыгынан берилишин

жана өзү менен кошо келген Лутфуллах аганын да бир сыйлыкка татыктуу адам экенин белгилеген. Аскерлерди күчтөндүрүү максатында эки түр мылтыктан экиден жана аскер кийиминен берилишин суранган. Стамбулдан Искендерийеге чейинки жол каражаттарынын төлөнүшү үчүн Египет менен Бомбей акимине жолдомо каты султан тарабынан берилишин суранган [116.146-б.].

Аты аталган адамдын алып келген каты менен белектердин кабыл алынгандыгы, бирок өзү султан менен жолугуу мүмкүн эместиги элчиге билдирилген. Ага экиден мылтык жана ар кыл чиндеги аскер кийиминен бирден берүү; элчиге болсо беш миң куруш “падышанын белегин” (материалдык жардам) берүү; буларга кеткен чыгымды мамлекеттик казынадан алуу; Египет менен Бомбей акимине жолдомо катын жазуу жана элчиге тапшыруу тууралуу султандын буйругу чыккан. Кокон өкмөтү муктаж болгон мылтык жана расмий кийимдердин жалпы баасы он миң тогуз жүз алтымыш төрт жарым курушту түзгөнүн Каржы министрлиги кабарлаган. Бул сумманын казынадан төлөнүшү керек экендигин улуттук коргонуу бөлүмү жазуу аркылуу билдирген. Маселе боюнча атайын чечим расмий дептерге жазылып, мамлекеттик казынадан Каржы министрлигине акча которулуп, төлөмдөрдүн берилиши султан тарабынан буйрук кылынган [7].

Экономикалык байланышты айгинелеген экинчи кат 1848-ж. таандык жогоруда саясий байланыштар бөлүмүндө кездешкен архив документи. Ал боюнча Кокон хандыгынан элчи келип, султанга расмий кат менен хан жүзүн тийгизген Куран китепти тартуулаган [8]. Ал эми Тышкы иштер министрине жылкы менен шайы жоолук тапшырган. Алып келген расмий каты которулуп, Кокон мамлекетинин географиясы жана абалы тууралуу жазылган маалымат менен кошо султанга сунулган. Осмон мамлекетинен Коконго бир канча металл иштетүүчү адис жөнөтүү өтүнүчүн элчи орозо айы бүткөнчө Стамбулда болоорунан улам, кайтканга чейин алардын такталышын жана элчиге жети миң беш жүз куруш материалдык жардам (падышанын белеги) берилүүсүн султан буйрук кылган. Айрыкча мамлекеттик кызматкер болуп, султанга урматын

көрсөткөндүктөн элчиге падышанын белегинен сырткары рамазанда күнүмдүк керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн он миң куруш берилиши боюнча буйрук чыккан [8].

Осмон-Орто Азия экономикалык байланыштарына билим берүүгө тиешелүү архив материалдарындагы маселелерди камтууга болот. Мисалы кокондук хандын өзүнүн аймагындагы тоолордон алтын, күмүш жана якут сымал баалуу таштарды чыгарып алуу үчүн султандан адистерди суратканы көңүлдү бурбай койбойт. Султандык бийликте металл иштетүүчү адистерди рум жана армяндар түзгөндүктөн, аларды жиберүүдөн баш тарткан. Кокон аймагындагы алтын, күмүш жана бирюза сымал асыл таштарды алуу аракети хандын планында болгон жана аны Осмон мамлекетинен алдыртып, ишке ашырууну каалаган.

Экономикалык жардам Осмон мамлекетинен Орто Азияга гана бир жактуу берилип турган эмес. Өз кезинде Орто Азиядан Мекеге баруучулардын саны өтө көп болгондуктан, 1899-ж. Бухаранын Исар аймагынын акими Астанакул кушбеги Аравия темир жолун курууга акчалай жардамын көрсөткөн [9]. А. Л. Троицкаянын берген ачыктоосу боюнча Кушбеги түздөн-түз которгондо “баш мергенчи”, ал эми кыйыр мааниде болсо Орто Азия хандыктарында биринчи министр деген титулду түшүндүрөт [184. с.21]. Архив документи боюнча аким Астанакул кушбеги үч миң рублду султанга жибергени маалым. Бухара эмирлигиндеги саясий кызматтардын аталышына карай турган болсо азыркы премьер-министр кушбеги титулуна дал келет [78.с. 119]. Астанакул кушбегинин берген жардамы Осмон мамлекетинин акча бирдиги боюнча отуз жети миң сегиз жүз кырк алты курушка барабар болгон. Бул боюнча документте Хижаз темир жолун куруу боюнча комиссиянын төрагасы жана Каржы министринин колу коюлган.

Хижаз темир жолунун курулушуна XX к. башында Орто Азия калктарынын ичинен кыргыздардан да жардам келгенин изилдөөчү Д. Сапаралиев жана бир нече авторлор биригип жазган эмгекте маалымат камтылат. Ал боюнча 1904-ж. айтылуу Шабдан баатыр ажылык ыйык

милдетин аткарган соң, Дамаск (Шам) шаарынан Мекеге барылчу темир жолдун курулушуна өз салымы катары эки миң рубль жибергени маалым. Шабдан баатыр мындай жардамы үчүн султан Абдулхамиддин сыйлыгына ээ болгон [191.с.153].

Тарыхта *Хижаз* деп Кызы-Деңиздин чыгышындагы мусулман дүйнөсү үчүн маанилүү эсептелген ыйык эки шаар (Меке, Медина) жайгашкан аймак аталган [77.с. 366]. Хижаз сөзү арап тилинен келип, «чеп» же болбосо «чек ара» деген маанини түшүндүрөт. Аты аталган аймак Осмон мамлекетинин султаны Абдулхамид II мезгилинде Меке, Медина жана Жидде атындагы үч чоң шаардан турган. Бүгүнкү күндө болсо Хижаз Сауд Аравиядагы провинциянын аталышы.

Хижаз темир жолунун курулушунда материалдык жактан жардамды элүү миң лира менен султан Абдулхамид II өзү баштап, анын артынан эң чоң жардамды Индиядагы мусулмандар көрсөтүп, жалпысынан кырк миң лира жөнөтүшкөн. Атүгүл бул маселе боюнча Индияда материалдык жардамды топтой турган атайын комитет түзүлгөн. Мындан сырткары Иран, Тунис, Алжир, Россия мусулмандары, Чыгыш Түркстан, Суматра, Малайзия, Сингапур, Кипр, Голландия, Судан мусулмандары өз жардамдарын жөнөтүшкөн. Бул проектти ишке ашыруу үчүн 4 000 000 осмон алтын лирасы талап кылынган [109. с. 442].

Осмон мамлекетинин султаны жардам бергендерге ыраазычылык билдирүү үчүн атайын “Хижаз темир жолу медалы” деп аталган никель, күмүш жана алтындан төш белгилерди жасаткан. Бул боюнча атайын “Комиссион-ы Али” (чоң комиссия) деп аталган темир жолдун курулушунда материалдык жардам бергендерге грамота жана медаль берүү маселесин караган атайын комиссия түзүлгөн. Комиссия тарабынан жогоруда баяндалган эки орто азиялык адамдар кошкон салымы үчүн медаль менен сыйланышкан. Архив документи боюнча Бухарада Исардын акими Астанакул кушбеги Хижаз темир жолун курууга жардам катары үч миң рубиге барабар болгон отуз жети миң сегиз жүз кырк алты курушту түзгөн ар бири он алтындан отуз беш жана

жыйырма курушка барабар болгон күмүш акчадан экини жана беш куруштуктан бир жана бир куруштуктан бирди жалпы отуз тогуз даана өз өзүнчө оролуп, баш вазирликке жөнөтүлгөнү баяндалат [9]. Экинчиси Шабдан баатырдын кошкон салымы тууралуу архив документинде 1904-жылы баатыр ажылык ыйык милдетин аткарган соң, Дамаск (Шам) шаарынан Мекеге барылчу темир жолдун курулушуна (Хижаз темир жолу) өз салымы катары эки миң рубль жибергени боюнча маалымат берилет [10]. Мындай жардамы үчүн Шабдан баатыр Абдулхамид II тарабынан алтын медаль сыйлыгына жана грамотасына ээ болгон [191. №5]. Шабдан баатыр тууралуу илимий изилдөөлөр Япониядан Тетсу Акияма 2021-жылы жарыялаган эмгегинде XX кылымдын башында Шабдан баатырдын ислам динине болгон кызыгуусу артканын, Меккеге ажылык сапарга чыгуу менен ага сыпатталган баатыр сөзүнүн жанына баатыр ажы аталышы менен калктын арасында кадыр барктуу адам болушуна дагы бир элементтин кошулганынан кабарлайт [104.с. 302].

XIX к. жана XX к. башында Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринин ортосундагы саясий-экономикалык байланышта Бухара эмирлиги, Кокон жана Хива хандыктары Осмон мамлекетин халифа катары кабыл алып, ага баш ийип, колдоо издөө менен ислам дүйнөсүнөн өз ордуларын алууга аракет кылышкан. Хандыктар арасында болгон согуштарда бири-бирин жамандап султанга кабарлап турушкан. Осмон мамлекети болсо аларды биригүүлөрү үчүн үндөп келген. XIX к. экинчи жарымынан XX к. башына чейин Осмон мамлекети Россияга каршы Орто Азия мамлекеттерине ошол мезгилдеги ички, тышкы абалы жана географиялык жактан алыстыгынан улам колдоо көрсөтө алган эмес.

Он тогузунчу кылымдын аяк чендеринде осмон тилиндеги аталыш боюнча Россия мусулмандарынан катардагы адамдардын Осмон мамлекетинин жарандыгын алуу аракети болуп келген. 1895-жылы Зор аталышындагы аймакка Бухарадан жетимиш алты киши келип жайгашканы, алардын толук отурукташуусуна чейин Осмон мамлекети тарабынан материалдык жардам көрсөтүү туурасында аталган мамлекеттин ички иштер министрлиги

тарабынан чечим чыгарылат [11]. Чечим боюнча алардын жайгашкан аймагында дыйканчылык кылуусу жана мал алып багууларында бир аз киреше тапканга чейин аларга жыйырма беш миң куруш (Осмон мамлекетинин акча бирдиги) берилүүсү маселесин камтыйт. Россия империясына караган соң Бухара аймагынан бир канча адамдардын сыртка чыгып кеткени тууралуу маалыматтар арбын. Мына ошолордун катарына осмон мамлекетине да барып жайгашкандыктары боюнча маалымат архив документи катары кездешет.

Жогорудагыдай жарандыкты алуу аракетинде байланышкан экинчи архив документинде 1915-ж. түркстандык, бирок Шамда (Дамаскта) жашаган Хажы Мухаммед Расул жана өмүрлүк жарынын Осмон мамлекетинин жараны болууну каалагандарын билдирген жазуу тууралуу кездешет. Осмон мамлекетинин жарандыгын алгысы келген дамасктык, бирок түбү түркстандык (Россия Түркстаны) Хажы Мухаммед Расул аялы менен берген арызы, буга байланышкан документтер Сирия чөлкөмүнүн башкаруучусуна хижра 1330-жылынын 10-январында тапшырылган. Ал тарабынан 1086-номердеги расмий кат сунулуп, мындагы маселелер маанилүү деп табылган [12].

Дүйнөнүн булуң бурчунан ажылыкка баргандардын арасында Орто Азия элдеринен да XX кылымдын башында бар экенин архив документтери тастыктап турат. Россия империясынын карамагына киргенине карабастан ажылык сапарга аттануу маселеси уланып келген. Ага 1912-жылы Бухара жана Кытайдан ажылык сапарга, акчалары тартыш болгонунан улам Осмон мамлекетинен жардам сурап кайрылышканы көңүлдү бурат. Архив материалында көрсөтүлгөндөй алардын Анжиянга жетип алуусу үчүн Осмон мамлекетинин каржы министрлиги тарабынан отуз миң куруш берилгени тууралуу маалымат кездешет [13]. Мындагы архив материалындагы маалыматты толуктоочу тарыхый булак же илимий изилдөө кездешпейт.

XX кылымдын башында Осмон-Орто Азия экономикалык байланышында пахта негизги орунду түзүп келген. Ал боюнча Орто Азиядан пахтанын чигиттери Осмон мамлекетине ташылып турган. Ал учурда султан

Америкадан пахта жана анын чигиттерин алып турганы, мындан кийин Орто Азиядан да пахтанын чигиттерин алууда бажылык төлөмдөрдөн бошотулган. Бул боюнча атайын мыйзам долбоору иштелип чыккан [14]. Аталган архив материалында Осмон мамлекетинин түштүгүндө жайгашкан Адана аймагы пахта өстүрүүдө таанылган жер болуп эсептелинерин, буга чейин Америкадан алган пахтанын чигитине салыштырмалуу Орто Азияныкы алда канча сапаты жакшы жана пахтаны өстүрүп алууда оңойлугу менен айырмаланган сорт экени тууралуу баяндалат. Бул архив документиндеги чечим экономикалык абалга байланышкандыктан чечим султандын бийлигинин каржы министрлиги тарабынан чыккан. Бирок бул мыйзам 1912-жылы 16-июнда кабыл алынган менен 1913-жылдын 11-мартында күчүнө кирип, иштей баштаган. Мындай экономикалык байланыш бара-бара кеңейип отуруп, Осмон мамлекети жалпы Түркстан аймагы, Кавказ, Иран жана Европанын батышы менен пахта жана нефть маселесинде байланышты күчөтүү максатында Эл аралык мунайзат жана пахта соодасы боюнча Осмон акционердик коомун түзүү планы каралып, ишке ашкан [15].

Жыйынтык: Осмон-Орто Азия экономикалык байланыштарын бир канча бөлүккө бөлүп кароого болот. Биринчи бөлүмдө мамлекеттик масштабда курал-жарак, аскердик жардам жана өнөр боюнча адис менен металл иштетүү боюнча адистерге муктаждыктарын билдирип кайрылып турушканы тууралуу маселелер камтылган. Бирок географиялык жактан алыс жайгашкандыктан алакалар көздөгөндөй ишке ашпай келген.

Экинчи бөлүмдү болсо Мекке шаары Осмон мамлекетине карагандыктан жана жол багыты Стамбул аркылуу өтүлгөндүктөн орто азиялык ажыларга султан тарабынан мамлекеттик масштабда мезгил-мезгили менен материалдык жардам көрсөтүлүп турган маалыматтар түзөт. Ошол эле мезгилде Меккеге ажылыкка барууну жеңилдетүү максатында курулган темир жолго орто азиялыктардан да материалдык жардам көрсөтүлгөнүн архив материалдары тастыктап турат. Аталган темир жол казынада акчасы тартыш болгон султандын ажылыкка баруу ишин оңойлотуу максатында темир жолду

куруу ишине баштатканы менен негизги маселе ошол мезгилдеги Осмон мамлекети көптөгөн аймактарынан кол жууп жаткан учур болгон. Темир жолдун курулушу мусулман дүйнөсү үчүн ыйык жана маанилүү деп эсептелген. Ал Мекке жана Мединаны алдырып жибербөө үчүн жасалган долбоор болгон. Темир жол куруу аркылуу бир эле саясий максатка жетпестен ошол эле учурда Осмон мамлекетине караган аймактарда соода жүргүзүүнү поезд аркылуу ишке ашыруу экономиканы көтөрүүгө өбөлгө түзмөк. Арийне I Дүйнөлүк согуштан кийинки жагдайлардан улам темир жол Осмон мамлекетинин мураскору Түркиянын аймагына кирбей калган. 1908-жылы темир жол бүткөнүнө карабастан, болжол менен алты жылдай гана кызматын аткара алган. Согуштан кийин темир жолдун калдыктары Палестина, Иордания жана Сауд Аравиянын аймагына карап калган.

Үчүнчү бөлүмдү он тогузунчу кылымдын аяк чендеринде орто азиялыктардын жеке маселелери боюнча султандык бийликтен жардам алуулары түзөт. Анда Осмон мамлекетинин жарандыгын алуу аракеттери жана жайгашуу процессинде убактынча жардам, кол-кабыш кылынганы тууралуу маалыматтар камтылган. Кийинки бөлүмдү болсо Орто Азиядан барган мусулмандар султандан материалдык жардам алып турганы түзөт.

XX кылымдын башында Осмон-Орто Азия экономикалык байланышында пахта чигитин алуу үчүн султандын бажы төлөмдөрүнөн орто азиялыктарды бошотуусу жана алардын пахтасынын башкалардыкынан алда канча сапаттуу экени туурасындагы маалымат көңүлдү бурат. XIX кылымдан бери Америкадан пахта алып турган Осмон мамлекети аталган кылымдын аяк ченинде багытын өзгөртүп, Бухарадан ала баштаган. Хандыктар жоюлуп, Россия империясына караган кезде Осмон мамлекетинин аларга Россия мусулмандары деп аташы сымал, пахтаны Орто Азиядан алгандыктан Бухара аталышы алдыңкы планга чыгып, Түркстан аталышынын ордуна Америкадагы изилдөөлөрдө Чоң Бухара аталышы менен Орто Азиядагы Россия империясына караган хандыктар, Кичине Бухара деп Кытайга карап калган Кашгар хандыгын аймагы аталып келет. Бул жагдай Бухаранын пахта

өстүрүүчүлүгүнүн таасиринен улам таанылышы менен ачыкталат.

4.2. Маданий мамилелери

Билим берүүдө Осмон мамлекети менен тыгыз байланыш XIX к. үзгүлтүксүз түрдө уланып турганын архив материалдары тастыктайт. Буга байланыштуу Орто Азиядан Осмон мамлекетине барып, перс тили мугалими болуп эмгектенген Рахмет аттуу мугалим тууралуу эки архив документи кездешет. Булардын биринчисинде аталган мугалимдин перс тилинен сабак берип жүрүп, белгилүү убакытка чейин окуу жайда китепканачы болуп эмгектенгени, кайрадан мугалимдикке алынганы боюнча маалымат берилет. Ал эми экинчисинде болсо анын өзүнүн мамлекетине эмгек өргүүсүндө барып келүү үчүн сураган уруксатнаамасы берилген.

Маселени камтыган архив документинде 1846-жылы Осмон мамлекетинин медициналык окуу жайында бухаралык Рахмет аттуу перс тилин үйрөткөн мугалимдин китепканачы болуп дайындалышы, андан кийин кайрадан перс тилинен мугалим болуп дайындалгандыгы тууралуу маалымат кездешет [16]. 1849-ж. таандык экинчи архив документ болсо Осмон мамлекетиндеги перс тили мугалими Хажы Рахмет мырзанын мамлекетине кайтуу үчүн алган уруксатнаама. Анда көптөн бери “Мектеб-и Тыббийе-и Шахане” деп аталган медициналык окуу жайда перс тилин үйрөткөн кокондук Хажы Рахмет аттуу мырзага төртүнчү даражадагы сыйлык ыйгарылып, мамлекетине, Коконго барып келүүсүнө уруксат берилүүсү үчүн баш дарыгерге Тышкы иштер бөлүмүнөн жазылган уруксатнаама кездешет [17].

Архив документинде көптөн бери медициналык окуу жайда перс тилин үйрөтүп жаткан кокондук Хажы Рахмет мырзанын ордуна убактынча бир адам дайындоо; Хажы Рахмет мырзанын болсо мамлекетине барып келүүсү үчүн уруксат берилүүсү; Ага “рутбе-и рабиа” [77.с.871] деп аталган аскердик колбашчыга туура келген, төртүнчү даражадагы сыйлыктан берилиши тууралуу Кокон элчиси тарабынан официалдуу жазуу менен билдирилген сунушу мамлекеттик сыйлык берүү мыйзамына туура келбесе да, анын ордуна башка бирөө дайындалганда гана жогорудагы сунуш кабыл алына тургандыгы

боюнча чыккан чечим султандын буйругу экени тууралуу маалымат берилет.

Осмон мамлекети араб халифатынын мураскору аталгандыктан Орто Азия хандары алардан диний китептерди мезгил-мезгили менен сурап турушкан. Мындай байланыш хандарга жана алардын ислам динине, билимге болгон мамилелерине жараша болгон. Осмон мамлекети хандыктардын (Бухара, Хива жана Кокон) Россия империясына каратылышынан кийин да диний китептерди жиберүүнү улантып келишкен.

Орто Азия Россия империясына каратылган соң аларды Россия мусулмандары деп атай баштаганын архив материалдарынан байкоого болот. Буга мисал Орто Азия калкына, башкача айтканда архивдеги аталыш боюнча Россиядагы мусулмандарга билим берүү максатында Осмон мамлекетинин басма тамгаларын жөнөтүү маселеси камтылган архив материалы көңүлдү бурбай койбойт. 1906-жылы султан Абдулхамид II мезгилинде Россиядагы мусулмандардын билимин жогорулатуу, аларга билим берүүнү жакшыртуу максатында мусулман мектептерге (мектеп, медреселер) тиешелүү китеп жана брошюраларды басып чыгаруу үчүн Мехмед Захид Шамил аттуу адамдын өкүлчүлүгүндө типографияга осмон тамгаларын (арап алфавитине таянган осмон тамгалары) китеп басмасында басып чыгарууга уруксат берүү тууралуу баш вазирликтин жазуусу кездешет [18]. Анда “Россиядагы мусулмандарга билим берүү максатында мусулман мектептерге тиешелүү китептерди жана брошюраларды бастырып чыгаруу үчүн типографиядан осмон алфавитинин бастырылып, жөнөтүлүүсү үчүн жазуу Тышкы иштер министрлигине тапшырылган. Бул мусулмандардын арасында билимдин жайылышына кызмат кылат деген ой менен Осмон султаны аталган алфавиттин чыгарылып, жөнөтүлүшүнө уруксат берген” деген расмий жазуу кездешет [18].

XX к. башында жалпы Түркстанда жаңы ыкмалар менен окуткан мектеп-медреселер Осмон мамлекетинен китептерди алып турушканы илимий эмгектерде баяндалат. Алынган маалыматтарга ылайык, аларга Кыргызстандын аймагы катары Токмокто Пишпекте, Ошто, Чон-Кеминде, Пржевальскиде ачылган мектептер мисал болот. Мындай усулдагы Токмокто

ачылган Икбалия (Келечек) аталышындагы мектепте Мугалим Шарша, Тарих-и Ислам, Миң бир хадис, Куран, Тахарат (тазалык, гигиенаны үйрөткөн илим), Гакида, Мунтхаб (тандалма), Намаз, Тарих-и Анбия (пайгамбарлардын тарыхы), Кираат (окуу, туура окуу), Гамали хисаб (математика), Мухтасар жография (кыскача география), Руза закят (орозо, зекет) аталыштарындагы сабактар окутулган. Алардын атынан байкалгандай негизинен ислам динине басымдуулук кылган мектеп-медреселердин окуу куралдары болгон [190.с. 6].

1908-жылы Икбалия медресесинде жогоруда аталган сабактарды окуган жалпы окуучулардын саны эки жүз сексендей болгон. Анын эки жүзү кыргыз, отуз алты татар, отуз сарт, тогуз дунган, беш кашгардык болгон [190.с. 6]. Мектептерде билим алган окуучу санынын жылдан жылга артканы тууралуу маалыматты алууга болот. Буга Орто Азиянын бир бөлүгүн түзгөн Кыргызстан аймагында XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта мектеп-медреселерден тышкары тузем мектептеринде билим алган окуучу саны арта баштаганы мисал боло алат. 1883-жылы 3878 окуучу (3299-эрке, 579-кыз) билим алса 1886-жылы алардын саны 4676 га (4176-эркек, 491-кыз) жеткен. Изилдөөчү Д. Айтмамбетов өзүнүн эмгегинде жергиликтүү элдин балдарынын мектепке тартылышына жана алардын санынын бара-бара өсүшүнө азыркы Кыргызстан аймагынан мисал келтирген [118.с.14].

XX кылымдын башында Осмон мамлекетинде өзгөрүүлөрдү алып келген Франциядан билим алган жаш түрктөр (джон түрктөр) бир эле өзүнүн мамлекетинде эмес, башка аймактарда дагы иш чараларын жүргүзүп келишкен. Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинде жайгашкан 1901-жылы “Младомусульманское движение в России” аталышындагы макалада жаш түрктөрдүн негизги максаты Түркияга жаш кадрларды жиберүү, аларды Стамбулда жана башка шаарларда окутуу планы болгону жазылат. Алардын окуусу бүтөрү менен кайра алып келип, мугалим кылып иштетүү боюнча маалыматтар берилген [19].

Мындай көрүнүш жалпы Орто Азия аймагындагы мектептерде бирдей эле даражада болуп келген. Ал туурасында россиялык иликтөөчү Н. А.

Бобровников өзүнүн эмгегинде жалпы Түркстандын аймагында, атүгүл чет жакаларына чейинки жерлерде мусулман мектеп, медреселер окшош жана элдер мусулман динине багытталып, алардын ажырагыс бир бөлүгү болуп калгандай сезилерин билдирет [44.с. 90]. Буга мисал Бухара элчисинин Осмон мамлекетинин тышкы иштер министрлигине тартуулаган куран китеп, кылыч жана Бухара кездемелеринин кабыл алынышына байланышкан тышкы иштер министрлигинин жазуусу архив документи катары кездешет [31].

Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивиндеги “*Справка к представлению Министра Внутренних дел в Совет Министров от за номер по вопросу о мира для противодействия панисламскому и пантуранскому влиянию среди мусульманского города*” аталышындагы справкада Россия мусулмандарынын жана мектеп-медреселердин саны жазылган. Анда мусулман басмаканаларынын коркунучу жана анын борбору Казань экени, мындан тышкары мезгилдүү басылмалар Константинополь, Египет, Индиядан келгени боюнча маалымат берилет. Асыресе 1905-жылдан кийин мусулман китеп, брошюра жана гезит басып чыгаруу күчөгөнүн, 1910-жылы болсо Казанда 449 китеп басылып чыгып, 3 миллион 115 миң 871 экземпляр менен 8 миллион 62 миң 290 басма барак чыкканы маалым. Жогоруда аталгандардын баары арап жана түрк тилинде жарыяланганы билдирилген.

1907-жылдары басмаканалардын саны арткан. Татар гезиттеринде маалыматтар түрк тилинде жазылган. Ошол доордун негизги байланыш жана маалымат алуунун куралы катары гезит чоң роль ойногон. XX кылымдын башында жалпысынан 15 гезит чыгып, ичинен эң маанилүүлөрү Вақыт, Юлдуз жана Тержүман гезиттери болгон [20]. Натыйжада диний маселеге байланышкан китептер Осмон мамлекетинен гана келбестен Орто Азия аймагында басмаканалардын санынын өсүшү менен китеп чыгаруу ишке аша баштаган.

Билим алуу үчүн Орто Азиядан Осмон мамлекетине баргандар да архив маалыматтарында кездешет. Ага ферганалык Ташболот аттуу жаш жигиттин аскердик мыкты өнөрлөрүнөн улам Осмон мамлекетинин аскердик окуу

жайына кабыл алынганы жана анын материалдык муктаждыктарын камсыздоо боюнча султандын чечими көңүлдү бурат. Маалым болгондой Осмон-Орто Азия билим берүү тармагындагы алакаларда диний китептерди алып туруу менен гана чектелбестен аскердик окуу жайга да орто азиялыктардын жиберилип турганы тууралуу материалдар бар [21]. Мындай байланыш 1910-жылы болуп султандык бийликтин өтө начардоосуна карабастан Орто Азия менен дале болсо маданий алакалардын түзүлгөнүн тастыктап турат.

Осмон мамлекетине караганда Орто Азияда перс тилин мыкты өздөштүргөн же тажик улутунан болгон мугалимдердин болушу жана хандыктарда расмий жазышуу менен адабиятта перс тили негиз тутулганын көрсөтөт. Буга хандыктардан Константинополго барганда белек катары чагатай тилинде жазылган Алишер Навоинин эмгегин тартуулашканын архив документтеринен чыгарууга болот [1].

Билим берүү боюнча байланыштардын негизги өзөгүн ислам динине тиешелүү китептер түзүп, алардын дээрлик көпчүлүгү пайгамбарлардын тарыхы, Куранды кырааты менен окуу, кыскача тарых, география жана баштапкы математика боюнча окуу куралдар болгон.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында Орто Азияда үч багытта билим берүүчү жайларды- хандыктардан бери келе жаткан мектеп жана медреселер, Россия империясынын ачкан тузем мектептери жана Исмаил Гаспринский тарабынан ачылган жадид мектептерин көрүүгө болот. Орто Азиядагы, анын ичинде азыркы Кыргызстан аймагында ачылган жадид мектептери тууралуу кенен маалымат берген эмгекке Аида Кубатованын “Кыргызстандагы жадидчилик кыймылы” аталышындагы эмгегин кошууга болот. Анда күнүбүз Кыргызстан аймагындагы жадидчилик кыймылы, анын агартуучулукта ролу жана жаңы усулдагы мектептер тууралуу маалымат берет. Муну менен бирге Орто Азия мусулман мектептеринин тарыхына токтолуп, эки тенденция болгонун белгилейт. Биринчиси араб тилин монополия кылуу же ислам окуусунун негизин жергиликтүү элдин тилин

пайдалануу менен жайылтуу. Экинчиси перс-тажик тилинде да исламды жайылтуу боюнча китептер чыгарылып тургандыгынан кабар берет [158.с.58]. Ислам динине байланышкан арап, осмон тилиндеги китептерден тышкары перс-тажик тилинде китептер келип турганы көңүлдү бурат. Географиялык аймактын алыстыгына карабастан Осмон султанынан Орто Азияга ислам динине байланышкан китептер жиберилип турулганын архив булактары тастыктайт [18]. Орто Азияда исламды жайылтуу аракетинде перс тилиндеги китептер менен кошо арап тилиндеги китептер келип турганын көрдүк. Тарыхта Орто Азияда исламизация процессинде арабдар гана эмес коңшу перстердин да таасири болгон. Натыйжада ислам дининин жайылышы менен бирге кээ бир сөздөр перс тили аркылуу орто азиялыктардын тил казынасына киргени байкалат. Мисалы жаннат, жаханнам сөздөрүнүн ордуна перс тилиндеги бейиш, тозок жана кудай, орозо сымал сөздөр кыргыз тилине кабыл алынып, өздөштүрүлүп калынган.

Китептерден тышкары XX к. башында Осмон мамлекетинен гезит-журналдар да Орто Азия калкына жөнөтүлүп тургандай. Андан сырткары Гаспринскийдин ачкан башаты менен жадидчилик кыймылы күч алып, Орто Азияга нечендеген татар мугалимдер келип, калктын сабатсыздыгын жойгонго активдүү катышкан. Татар жана түрк тилиндеги гезит-журналдардын Орто Азия, анын ичинде кыргыз жергесине да тараган [158.с.79].

Икбал медресесиндеги мугалимдерден бири болгон З. Вагапов Уфадан билим алган. Кыргыздардан кышында Уфага барып татарлардын Галие медресесинде билим алып келгендер да болгон. Алардын катарына Надыркул, Токтонаалы Чынгышев, Исхак Канагаровдор (Канатов) кирген. Мусулмандардын мектеп-медреселеринен сырткары 1907-ж. Пржевальскиде мусулмандардын коомдук китепканасы жана окуу залы ачылган. Анын мүчөлөрү жергиликтүү соодагерлер (татар, өзбек) жана Ысык-Көл аймагынын манаптары болгон. Анын башында жети-өгүздүк Балтабай манап турган. Токмоктогу Икбалие медресеси, Пржевальскидеги мусулмандардын коому

буржуазиялык улуттук матбугаттарды (Тержуман, Вакт, Нур, Юлдуз, Баянулхак ж.б.) алып турушкан [190.с.68].

Брошюралар Орто Азиянын, жалпы эле Түркстандын өзүнөн да чыгып турган. Алсак, Оян казак, Эсил журтум сыяктуу брошюралар Орто Азиянын аймагына Тержуман гезити сымал таратылып турган. Гап (кеп), Машрап (кадырлуу, этибардуу адамдар маанисин берген сөз) аталышында кружоктор уюшулган. Аларда саясий темалар козголуп, ал тургай орус-түрк согушун талкууга алышкан. Бул маселеге байланышкан архив документи Кыргыз Республикасынын Борбордук Мамлекеттик архивинде кездешет. Ал *“Военный губернатор Семиречинской области 9 декабря 1912 года номер 1839 город Верный секретно канцелярию генерал губернатора”* аталып, Жети-Суу областынын аскердик губернатору 1912-жылдын 9-декабрында Түркстан генерал-губернаторунун кеңсесине жазган каты. Анда Гап, Машрап аталышындагы уюмдарга мусулмандар улутуна, кесибине, бай же кембагал экенине карабастан чогулуучу уюм катары аныктама берилет. Мындай уюмдар 17-20 адамдан түзүлүп, өздөрүнө тиешелүү кассасы да болгонун жана жекшемби сайын чогулуп турушкандыгы тууралуу жазылат. Верный шаарында Машрап уюмунун саны көптүгүн, ага катталуу баасы 20 тыйын экени белгиленген. Булардын топтогон акчасынын каякка жумшалгандыгы тууралуу так маалымат жок. Машрап уюмдары бир эле Жети-Сууда эмес, башка областтарда дагы көп экени жазылган [22].

XIX-XX кылымдын башында Орто Азиядагы мектептердин көрүнүшү жана билим туурасында John Wood дун эмгегинен маалымат алууга болот. Анда Орто Азиядагы калктардын бири катары кыргыздардын билим алуусу туурасында төмөндөгүдөй маалыматты берет. *Айган молдо сабагын өтүп жатыптыр. Кээ бир балдар кара тактадагы тамгаларды көчүрүп жазып жатса, кээ бирлери куран китептин тытылган беттерин ызылдап окуп жатышты* [38.с.215].

Орто Азиянын көчмөнчүлүк менен алектенген калктарында боз үй мектептери да боло турган. Бул туурасында XX кылымдын башындагы

кыргыздан чыккан интеллигент Бөрүбай Кененсарин өзүнүн билим алгандагы мезгили туурасында эмгегинде баяндайт. Анда автордун атасы аны 1903-жылы молдого алып барганы, жыйырмадай бала чогуу окугандары, алардын жаштары 7-13 жаш арасы экени туурасында маалымат берет [156.с.25]. Бирок изилдөөчүлөр молдолордун догмаларды гана жаттатпастан балдарга авторитардык педагогиканын элементтерин колдонушканын белгилешет [124.с. 16].

Бухара эмирлигинин Осмон мамлекетинен аскердик жана саясий тармактарда байланыш куруу, мугалим жана эмеректер тууралуу элчилик байланыштарын түзүп келген [36]. Башка хандыктардан айырмаланып эмирлик Осмон мамлекети менен ар тараптуу дипломатиялык байланышын түзүп, саясий, экономикалык жана аскердик тармакта өз кызыкчылыгына пайдаланып келген. Мындай байланыштар эки тараптуу болуп, согушта, экономикада жана диний алакаларда башка хандыктарга салыштырмалуу активдүү байланышта болушкан. Аларга архив документтеринен белгилүү болгондой бухаралык Шейх Фетхуллахтын Силистредеге согуштагы кызматы үчүн Межидийе медалы менен сыйлангандыгы тууралуу маалымат, Бухарадан келген 3.000 рублдук жардам, бухаралык түркмөн тайпасынан болгон Накшибенди тарикатынан Шейх Ахмеддин ажылыкка баруусунда Египет кемеси аркылуу Искендерийеге баруусунда эки айлык каржылоосунун султан тарабынан берилиши тууралуу чечимдер мисал боло алат [32, 33, 34].

Изилдөөчү А. Чукубаев Өзбекстандын мамлекеттик архивинен алган маалыматында XX к. башындагы Осмон мамлекети менен Орто Азия калктарынын байланышы тууралуу кабар берет. Ал боюнча Токмоктогу Машрапта 1915-ж. Пржевальскидеги манап Карыпбай Канаткариев Түркиядан кат алганын билдирген. Катта Түркстандагы Россиянын саясаты тууралуу кабар билдирүүлөрүн жана аларга жардам бере тургандарын, эгер ал жерде Түркстанда түрк калкы жеңишке жетишсе, өз алдынча мусулман мамлекети курулары баяндалат. Атүгүл Түркстанга XX к. башында пантүркизмди жаюу

үчүн осмон түрктөрүнөн келгендер туурасында маалыматтар кездешет. Алсак, 1907-ж. бир түрк сейид Мухаммеддин тукумунанмын деп, Пишпек уездинин молдосу Закир Вагапов менен бирге Жети-Сууну бүт кезип чыкканы маалым. Ал Пржевальск, Токмокто болуп Шабдан Жантаев менен жолугушкан [190.с.171].

Жашоосунун акыркы жылдарына жакын Шабдан баатыр Меккеге ажылыкка барып келген соң Чон-Кеминде медресе ачып, ага Уфадан усул-и жадиттен мугалимдерди алдырткан. Анда имам ислам билдирет делип, диний маалыматтар үйрөтүлгөн. Мындай мечит салып, мектеп кургун принциби кыргыз тарыхчысы О. Сыдыковдун эмгегинде да кездешет [182.с.20]. Мында белгилей кетчү нерсе исламга байланышкан окуу тууралуу эмес жалпысынан билим алуунун зарылчылыгы, маанилүүлүгү тууралуу кеп кылынууда.

XIX кылымдын башындагы осмон-түрктөрү менен Орто Азия аймагындагы байланыштар туурасында маалымат берген Кыргыз Республикасынын Борбордук Мамлекеттик архивиндеги материал көңүлдү бурат. Ал *“Копия письма секретного донесения консула В. Адриано Поло Протоколова императорскому послу Константинополь от 25 мая 1910 года за номер 84”* деп аталып, анда жаш түрктөр аталышындагы осмон түрктөрү Орто Азия аймагына келгени тууралуу маалымат кездешет. Алар боюнча 1908-жылкы Осмон мамлекетиндеги төңкөрүштөн кийин жаш түрктөр тууралуу Россия империясында көп сөздөр болгон. Россия империясынын Константинополдогу элчисине бул туурасында төмөндөгүдөй жашыруун маалымат келет: *Башында мен көп маани бербедим. Бирок акыркы күндөрү жакын таанышым Македонияда жаш түрк кыймылын жактаган молдонун дааватын угуптур. Дааватта молдо жаш түрктөр тарабынан Россия мамлекетине жүздөн ашык билимдүү молдолорду жашыруун кетиргендигин айтыптыр* [23]. Бул маалыматтан бегилүү болгондой Орто Азия аймагында панисламизмди жаюуда билим берүү аркылуу ишке ашыруу планданганын айтууга болот.

Крым татарларынан Исмаил Гаспринский (1851-1914) Тержүман

аталышындагы гезити менен билим алуунун жаңы методун, усул-и жаид аталышы менен жайган. Түрк калктарын пикирде, дилде жана иште биримдүүлүк урааны менен биригүүгө чакырган. Арап арибин үйрөнүүнүн жаңы методун иштеп чыккан жана мындай билим берүү Орто Азияда да кеңири жайылган. Россиянын кол астындагы түрк тектүү калктарда жаидизм идеологиясы калыптана баштаган. XX кылымдын башында мусулман дүйнөсүндө диний жана улуттук аң сезим күчөгөнү тууралуу *Ички иштер министрлигине таандык Руханий маселелер боюнча департаменттин 1911-жылдын 15-январындагы жазуусу* Кыргыз Республикасынын Борбордук Мамлекеттик архивинде сакталуу. Ага ылайык мусулман дүйнөсүндө диний жана маданий иштердин күч алышы жана мунун башында Түркия турары маалымдалат. Ал татар диний кыймылдын күч алышында, мектеп жана медреселердин ачылышында, мусулман кайрымдуулук фонддорунун түзүлүшүндө, басмаканалардын ачылышында Түркия жана Египет мамлекеттери менен ачык айкын катышы болгон жана жаштарды түрк окуу жайларында окутуу маселелеринде негизги ролду ойноп келген [24]. Бул маселеде Осмон мамлекети Орто Азия мусулмандарын биригүүгө чакырганда орус аскерлеринин кыжырдантпай өтө аяр мамиле жасашканы тууралуу Carter Vaughh Findley өзүнүн эмгегинде маалымдайт [69.c.188].

Карбоз Дыйканов Ишенаалы Арабаевге тиешелүү Казакстандан 1918-ж. чыккан казак гезитинде жарыяланган “Жыйырма бешинчи июнь жарлыгына курбан болгон кыргыз халкымыздын башчы азаматтары” деп аталган макаласынын көчүрмөсүн өзүнүн эмгегинде жарыялаган. Мында эркиндик үчүн курман болгон эр азаматтардан мугалим Осмон Кошой уулу (Осман Кошай оглы) жаш кезинде кыргыздардын арасында, кийинчерээк Пржевальск шаарында, андан соң Түркияга барып билим алып, дарул (мугалимдик кесип менен алектениле турган жер) мугалимдикти бүтүрүп келген делет. Ал Түркиядан согуштан алдын кайтып келип (Биринчи дүйнөлүк согуш жөнүндө сөз болуп жатат), элинде мектеп ачып, сабатсыздыкты жоюуга киришкен. Макаланын автору аны Сырт деген жерде орус аскери тирүүлөй муздап

кеткенин жазган [140.с.287].

Кийинки агартуучу Исхак Канагат уулу Пишпек уездинин жигити болгон. Аны Пржевальскидеги Улахол элинде дарга асып өлтүрүшкөн. Ал алгач кыргыздардын арасында жүрүп эле сабатсыздыгын жоюп, кийин Уфадагы Медресе-и Галийени бүтүрүп калкка кызмат кыла баштаган. Атасы Канагат ажы (аты боюнча анын атасы Меккеге барып келген сыяктанат) салдырган медреседе кыргыз жигиттерине сабак бере баштаган мезгили болгон [140.с.289]. Медреседе араб тилинин грамматикасы үйрөтүлгөн. Үйрөнүү болжол менен үч жылга созулган [45.с. 40]. Алар негизинен төрт күн жекшемби, дүйшөмбү, шейшемби жана шаршемби күндөрү окушкан. Түркстанда бай, таанымал адамдар балдары, туугандарынын бала-чакасы жана коңшулары үчүн мектеп ачышып, ага мугалимдерди тажрыйбалуу мектептерден чакыртканы маалым [129.с.36]. XIX к. экинчи жарымынын аяк чендеринде Орто Азияда медресе-мектептерден тышкары орус падышачылыгынын да ачкан мектептери болгон. Алар Түркстандын ар кайсы булуң-бурчуна ачылган.

Жыйынтык: Осмон мамлекетинен Орто Азия аймагына ислам динине байланышкан жана осмон мамлекетинин тилине байланышкан китептер жиберилип турулган. Диний китептерди негизинен куранды кырааты менен окууга арналган жана пайгамбарлардын өтмүшү тууралуу китептер түзгөн. Мындан тышкары Осмон-Орто Азия билим берүү маселесинде султандык өкмөттөгү окуу жайларга орто азиялыктардан барып турганы көңүлдү бурат. Ибн Синанын “Шыпаа китебин” (Kitabü-l Şifa) медициналык окуу жайда пайдалануу максатында Ферганадан перс мугалимин алдырып турушканын архив материалдары тастыктап турат. Китеп жана окуу жайда иштөө же билим алуу менен чектелбестен байланышта XX кылымдын башында чакан брошюралар, гезиттер Орто Азияга да Осмон мамлекетине да барып турган. Аларга бир мисал Тержүман гезити болуп саналат.

XX кылымдын башында жаш түрктөр деп аталган Франциядан билим алып келген жаштар бир гана Осмон мамлекетинде эмес Орто Азияда дагы

пантуркизмди жаюуда чоң роль ойноп келишкен. Алар билим берүү, массалык маалымат каражаттары аркылуу түрк дүйнөсүндө улуттук аң сезимди ойготууга жана ан үчүн күрөшүүгө колдон келишинче аракет кылышкан.

Орто Азия элдери өз доорунун маалымат алуу түйүнүн түзгөн гезиттерден ар кандай темада маалыматтарды алып турушкан. Анын ичинде орус-түрк согуштары сымал саясий окуялар да камтылып келген. Муну менен катар “Гап”, “Машрап” аталышындагы Орто Азиядагы уюмдар өздөрүнүн жашыруун пландарын ишке ашыруу аракетинде болушкан.

XIX-XX кылымдын башында Орто Азияда билим маселеси ислам дининдеги китептерден маалымат алууга таянып, аларды тажик жана осмон тили аркылуу үйрөнүп келишсе, бара-бара өздөрүнүн ачкан басмаканаларынан да китептерди, брошюраларды чыгарып турушкан. Бирок жогоруда аталган доордо Орто Азияда хандыктардан бери келген мектеп-медреселер, жадид мектептери жана тузем мектептери болуп, үч түрдүү билим берүүчү жайлардын болгонун көрдүк. Аталган билим берүүчү жайлардан билим алган жергиликтүү калктын жаштары жылдар өтүп коомдо өздөрүнүн ордун ээлешкен.

4.3. Диний алакалары

Султандын “халиф” катары кабыл алынышынан улам XIX к. жана XX к. башында Осмон мамлекети менен Орто Азиянын ортосундагы диний жана гуманитардык байланыштардын бекем болгонун көрүүгө болот. Буга мезгил мезгили менен ыйык аманаттар деп аталган Мухаммед пайгамбардын өздүк буюмдарынан алып туруулары, Меккеге баруучу Орто Азиядагы болочок ажылар Стамбул аркылуу өтүшү, диний китептердин алынып турулушу мисал боло алат. Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринен Кокон хандыгынын ортосундагы саясий байланыштан баяндаган кезде Омор хандын элчиси Мир Курбан 1820-ж. Стамбулга баргандыгы тууралуу кеп кылынган. Аты аталган элчи Хажы Мир Курбан Осмон мамлекетине экинчи жолу сапар тартканда жеке өзүнүн маселесин чечүү максатында хандыктын атынан барган. Бул тууралуу маалымат Түркиянын мамлекеттик архивинде Осмон

мамлекетинин мажлисинин буйруктары жайгашкан бөлүмдө сакталып турат [25]. Документ Кокон ханынын Осмон мамлекетине Хажы Мир Курбандын башчылыгында жиберген тобунан кабар берет. Ал төрт башка расмий кагаздан тургандыктан, аны төрт бөлүмгө бөлүп кароого болот. Биринчи бөлүм султан Абдулмежид мезгилинде 1852-ж. Меккеге баруу үчүн Стамбулга келген Кокон элчилеринен Хажы Мир Курбанга, үй-бүлөсүнө жана аны менен бара жаткандарга кем карчын толуктоо үчүн атайын жазылган расмий документ. Экинчи бөлүмдө ушул эле элчилик тууралуу өкүмдардын катчысынын баш вазирликке жазган каты, ал эми үчүнчү бөлүмдө Осмон мамлекетинин мажлисинин маселеге карата чыгарган токтому орун алган. Төртүнчү бөлүмдө болсо Кокон ханынын султанга жазган катынын котормосу жайгашкан [99.с. 28, 122].

Кокон элчиси Хажы Мир Курбандын өзүнүн атында хажы сөзүнүн кездешиши Мекке шаарына ажылыкка барып келгендигинен улам болсо керек деген тыянакты чыгарууга болот. Архив документ боюнча кийинчерээк Хажы Мир Курбан Мекке шаарына үй-бүлөсү менен кошо аттанганы маалым болуп турат. Аты аталган киши 1852-ж. 1-августта (хижра 1269 мухаррем айы) Стамбулга келгени жана 9-августтан баштап Мекке шаарында болору жазылган [114.с.158].

Документте буга чейин Хажы Мир Курбандын элчи катары Осмон мамлекетине келип кеткендиги тууралуу да кабар берилет. Султан ага жана үй-бүлөсүнө 1852-ж. 9-августунан (хижра 1269) баштап күнүнө жүз элүү куруштай (Осмон мамлекетинде күмүш акча бирдиги) эки айга төлөнүп берилишин Каржы министрлигине буйрук кылган. Бул маселенин чечилиши үчүн атайын расмий жазуу жазылган жана ал архив материалы катары күнүбүзгө чейин келип жеткен [99.с.28,122].

Меккеге жол тарткан Кокондун мурунку элчиси Хажы Мир Курбанга Осмон мамлекети эки айлык материалдык жардам берери тууралуу мажлистин чечими чыккан. Анткени расмий жазуу жазылып, чечим чыгып, ал чечим баш вазирликке тапшырылуусун султан буйрук кылган. Бул токтом

мажилистин чечими менен 1852-ж. (хижра 1269) бекитилип, ага төрага жана мүчөлөрү колдорун коюшкан. Мажилистин чечимине ылайык кокондук Хажы Мир Курбан мырза буга чейин да Осмон мамлекетине элчи болуп келип, бул жолку Стамбулга келишинде Меккеге үй-бүлөсү менен бирге баратканы, мындан улам аты аталган адамга 9-августтан (1852-ж.) баштап ар бир күнгө (эки айлык) акчалай жардам берилиши туурасында расмий документ жазылган.

Кокон ханынын султанга жазган каты Хажы Мир Курбанга материалдык жактан жардам берилишине чоң түрткү болгонунан улам, эки өлкө арасындагы гуманитардык жардам менен бирге диний байланышты да көрүүгө болот. Түркиянын мамлекеттик архивинде Кокон элчиси Хажы Мир Курбан алып келген Кокон өкүмдарынын катынын котормосу сакталып калган. Хажы Мир Курбандын дүйнөнү дүңгүрөткөн өкүмдардын (султан тууралуу сөз болуп жатат) босогосунда кулдук урган адамдарынын бири болгонун, ага мындай абалдын насип кылганын баяндап келип, аты аталган адамга жардам берип коюусун тартынбастан суранып жатканын билдирет. Кокон ханынын катынан байкалгандай, анын Осмон империясын саясий жактан алда канча жогору койгондугу жана ага диний жактан араб халифатынын мураскору катары кайрылуусу көңүлдү бурбай койбойт. Мындан Кокон хандыгы менен Осмон империясынын ортосундагы диний байланышты көрүүгө болот. Султан Абдулмежид I да Кокон хандыгына карата дос, бир тууган катары мамиле кылышы эки өлкөнүн ортосунда достук мамиленин сүргөндүгүнөн кабар берет.

Орто Азиядан Меккеге жол тарткандарга султандын жардамы дайыма болуп келген сыяктанат. Алсак, Хива хандыгынын элчиси Кутбеддин мырзанын да Меккеге баруу ниетинин болгону жана бул ниетин ишке ашырууда Осмон мамлекетинин Каржы министрлигинен акчалай белек берилгени (1841-ж. 25-июнь) тууралуу архив документ кездешет [26].

Орто Азиялыктардын Меккеге зыяратын уюштурууда Осмон империясы гуманитардык жардам берип турганын жана анын баш аламан түрдө эмес,

мамлекеттик саясаттын негизинде ишке ашканын байкоого болот. Россия мусулмандарынан Меккеге баргандардын саны жылдан жылга өсүп отурган. 1893-ж. Түркстандан баргандардын жалпы саны жети миң беш жүз жетимиш, 1895-ж. беш миң сегиз жүз элүү алты, 1897-ж. беш миң сегиз жүздү түзгөн [129.с.31]. Бул жердеги санынын мурунку жылга караганда азайышынын негизги себеби чума оорусунун жайылышы гана болгон.

Меккеден башка мусулмандардын өз журтунда да ыйык деп аталган жерлер аз эмес болгон. Алар ислам дини жайылгандан кийин да өз маанисин жоготкон эмес. Анткени элдин руханий маданияты, каада-салттар, жөрөлгөлөр кылымдар бою калыптанып, бекем тамырлашкан. XIX кылымдарда Сулайман тоо, Арстанбап, Азретаюб, Сафибулянд сыяктуу жерлерге сыйынганы баргандар бара-бара сүрөлөрдү окуй башташкан. Орто Азия аймагында айрыкча Фергана, Чыгыш Түркстанда ыйык жерлерди дин адамдары, молдолор элдин көңүлүн буруу, таасирдүүлүгүн арттыруу максатында колдонулары келишсе, хандар өздөрүнүн зоболосун көтөрүүдө пайдаланышкан. Алардан сырткары Меккеге барып келген кээ бир ажылар да жөн жаткан эмес. Алар ислам динине байланышкан элементтерди ыйык жерлер менен айкалыштырып, өз пайдасына колдонуп келишкендей. Бул максатта хандыктар Осмон мамлекетинен Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талын сураткандыгын архив материалдары, ал эми аны ыйык деп аталган аймакка жайгаштыргандарын илимий эмгектер тастыктайт.

Пайгамбардын сакалына байланышкан үч негизги документ Стамбул шаарындагы мамлекеттик архивде сакталып турганын кийинки мезгилдерде чыккан, илим дүйнөсүнө тартууланган архив материалдарынын жыйнагы айгинелейт [68]. Алардын биринчиси султан Абдулмежид мезгилинде Кокон ханына пайгамбардын сакалынан кайрадан жөнөтүү маселеси боюнча документ [27, 28], экинчиси биринчи катка байланышкан ошол мезгилде Стамбулда жүргөн кокондук элчинин султандан кайрадан өлкөсү үчүн ыйык сакалдан бир тал сурашы, үчүнчүсү болсо Меккеден келатып Стамбулда убактынча калган Мейлибек аттуу Кокондук ажынын султандан

пайгамбардын сакалынын бир талын сурашы тууралуу документ [29].

Биринчи документ-тышкы иштер бөлүмүнүн буйруктары жайгашкан жайда (№ 9757) орун алып, мазмуну боюнча Кокондон [68] келген элчи ыйык аманаттан (пайгамбардын сакалынын бир талы) берилишин суранган. Ислам өлкөлөрү Мухаммед пайгамбарга тиешелүү өздүк буюмдарды ыйык аманаттар (Мукаддес эманет) деп аташып сактап келишкен. Ал буюмдар алгач төрт халифа, Омеяддар жана Аббасийлер тарабынан корголгон. Кийинчерээк Осмон мамлекетинин өкүмдары Явуз Султан Селим 1517 -ж. Египетти каратып, халиф наамын алат да ыйык буюмдарды Стамбулга алдырып келип, алардын сакталышын камсыз кылуу үчүн кырк киши дайындайт. Ыйык буюмдарга Мухаммед пайгамбардын чапаны, кылычтары, мөөрү, тиши, сакалы жана байрагы кирген. Булардын айрымдары азыр Стамбулдагы Топкапы музейинде сакталып турат.

“Сакал-ы шериф” же “Лихйе-и саадет” деп аталган Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талы алтындан жасалган айнек идишке жайгаштырылган болсо, башкалары баалуу таштардан жасалган идиштерге коюлган. Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талы башка буюмдар менен бирге Иранда тоноого учурагандыгы жазылат. Ошондон улам Стамбулдагы экинчи бир кокондук элчи Мырзажан дагы бир жолу пайгамбардын сакалынын бир талын берилишин султандан суранып өтүнүч катын жазган. Окуя Осмон мамлекетинде Султан Абдулмежид мезгилине, 1860-жылдын 7-августуна туш келет [27].

Кийинки документте Кокон элчисинин абалы тууралуу баш вазирдин султанга толук ачыктап билдирген жазуусу баяндалат. Элчи Иран өлкөсүндө буюмдарын тонотуп, зыянга учурагандыктан орозо, айт, кандил (ислам дининде ыйык деп аталган күндө намаз кылуу, тилектерин кудайга билдирүүдө маанилүү күн) күндөрү үчүн жакшылыгын аябаган шахтардын шахынан дагы бир жолу Мухаммед пайгамбардын сакалынан берүү өтүнүчү падышага экинчи бир элчиси аркылуу билдирилгенин “Карапайым кулуңздун арзуусу” (Илимпоздорду кошпогондо катардагы бардык адамдар

баш вазирликке расмий каттын башында ушинтип кайрылышкан) деп башталган баш вазирдин жазуусунан көрүүгө болот. Анын арызынын каралышы тууралуу өкүмдардын буйругу чыккан. Мындан сырткары элчи Мырзаяндын баш вазирге жазган кайрылуусу орун алган. Анда өкүмдарга жазган каттын жообун дале ала электигин, маселенин ишке ашышын күтүп жатканын жана мамлекетине кайта турган мезгил келгенин билдирген. Бул эки документтен байкалгандай 13-июлда келген элчи 14-августта (бир ай) кайрылуу жазып жатканын байкоого болот [116.с. 170].

Ислам дүйнөсүндө ыйык аталган буюмдардан Мухаммед пайгамбардын сакалы 1860-ж. чейин да Кокон хандыгына жөнөтүлүп турганын, үчүнчү документте 1851-ж. 19-ноябрда кокондук Мейлибек аттуу ажынын султандан пайгамбардын сакалынын бир талын берүүсүн өтүнгөн жазуусу кездешет.

Кокон хандыгында сакалга байланышкан тарыхый окуялар орун алып турган. Алсак мындай окуя Мадали хандын (Кокон хандыгынын өкүмдары) мезгилине туш келет. Мадали хан өзү динден алыс киши болгон. В. Наливкиндин берген маалыматы боюнча [51.с. 133] ал эки жүздүү, аракеч, кумарпоз адам эле. Ал өзүнүн өгөй энеси (Омор хандын кичи аялы) Падша айымды сүйүп калган. Албетте мындай жүрүм-турум ислам дининин шарттарына карама-каршы келген.

Мадали хан бийликке (1822-1842) келгенден баштап Ферганадагы кожолордун абалы начардаганын изилдөөчү Т. К. Бейсембиев өз эмгегинде белгилейт [128.с.19]. Элдин ишениминен чыга баштаган кезинде, Коконго бир шайык келип, анда Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талы бар экенин Мадали ханга билдирген. Шайыкка ишенген Мадали хан анын үйүнө барып, энчисин берип, сакалды салтанаттуу түрдө Коконго жакын жердеги Кара-Төбөгө (Өзбекстандагы Кокон шаарынын түндүк-чыгышында, Кокон шаарынан он жети км. алыстыкта жайгашкан жердин аты) алдырып келген.

Ошол күндөн баштап Кара-Төбө Муймубарек (“Му” сөзү перс тилинен алынган. Ал “сакал”, “мурут”, “кыл” дегенди түшүндүрөт. “Мубарак” да арап тилинен алынып, “ыйык”, “куттуу” дегенди билдирет. Муймубарек сөзү болсо

“Ыйык сакал” деген маанини берет) деп аталып калган. Хан ал жерди ыйык жай катарында айланасын жасалгалатуу менен элдин ишенимине кайрадан ээ болом деп ойлогон. Бирок Маргалан аймагында дагы бир ажыда ыйык сакал бар экени маалым болгон. Көп өтпөй дагы бир кишиде Мухаммед пайгамбардын сакалы бар экендиги тууралуу сөз болгон. Мындан кийин элдин арасында күмөн саноолор туулат да, Муймубарекке барып сыйынуу кескин түрдө азаят. Ал кезде сакал менен кошо коюлган атлас байрактардын саптарынын учу күмүш, алтын жана башка баалуу таштардан жасатылгандыктан таланып тонолот. Андай байрактардын саны өз кезинде төрт миңге чейин жеткен [51.с.135]. Бара-бара Кара-Төбө аты унутулуп, Муймубарек деп аталып, күнүбүздө аймакта тарыхый калдык сакталып калган.

Жогоруда баяндалгандай элчинин ыйык аманатты жоготтум деген шылтоо менен шайыктарга берген чыгаар деген болжолдуу тыянак чыгарууга да болот. Пайгамбардын сакалынан кээ бир ажыларга (Мейлибек сымал) берилгенин көрүүгө болот, анткени бардык ажыларга берилүүсү мүмкүн эмес экендиги да айдан ачык. Пайгамбардын сакалынан ажылардын кээ бирине тартууланышына караганда Осмон мамлекетинин халиф болуп туруу менен хандыктарда ислам динин күчөтүүгө ынтызар экендигин белгилөөгө болот. Ал кезде пайгамбардын сакалы мамлекеттик ишмерлерге да, кадырлуу жеке адамдарга да тартуу кылынган.

Осмон мамлекети менен Кокон хандыгынын ортосундагы диний байланышты көрсөткөн 1850-ж. таандык 6928-номердеги бир башка архивдик документ мажилистин буйругу. Анда кокондук шайхулислам Хажы Ахметке белек берүү тууралуу баяндалат. Аты аталган адам ажылыктан келе жатып, Стамбулда убактылуу байыр алып, мамлекетине кайтаарда ага султан тарабынан белек берилгендиги тууралуу чыккан буйрук. Хажы Ахмед мырза кайра мамлекетине сапар тартаарда ага достуктун белгиси катары беш жүз куруш (Осмон мамлекетинде акча бирими) «падышанын белеги» берилишин мажилистен өзү суранган. Жогоруда аты аталган киши мамлекеттик кызматкер

болгондуктан ага беш жүз куруш “өкүмдардын белегин” берүү маселесин Мажилис менен Тышкы иштер министрлиги талкууга алып, Каржы министрлигине тапшырышы султандын буйругу менен ишке ашкан. Осмон мамлекети Орто Азия хандыктарынан келген мартабалуу адамдарга акчалай өз белегин (ал «өкүмдардын белеги» деп аталат) тартуулап турган. Жогоруда байкалгандай диний кызматкер шайхулислам Хажы Ахмед мырза да «падышанын белегине» ээ болууну каалап, оюн мамлекеттин Мажилисине билдирген. Орто Азиядан Меккеге аттанган болочок ажылар бараарда-кайтаарда Стамбул аркылуу өтүп, кээ бири султан тарабынан материалдык жардам ала алган.

Осмон мамлекети ислам өлкөлөрүнүн халифаты (мураскору) катары таанылгандыгы жана Орто Азиядан Меккеге баруучу ар бир адам Стамбул аркылуу өткөндүгү маалым. Бул жагдай хандыктар менен Осмон мамлекетинин ортосундагы диний байланыштын дагы да бекем болушуна өбөлгө түзгөн. А. Вамбери өз эмгегинде бул боюнча төмөндөгүдөй маалыматты берет: “Татарлар (жалпы түрк тектүү) Меккеге төрт багыттагы жолдун бири менен ажылыкка барышат. Биринчиси Яркенд, Тибет, Кашмир аркылуу; экинчиси Сибирь, Казань, Константинополь (Стамбул); үчүнчүсү Афганистан, Индия ал эми төртүнчүсү Персия, Багдад, Дамаск аркылуу. Төртөөнүн бирине да ыңгайлуу, ишенимдүү жол деп айтуу мүмкүн эмес. Анткени, ажылардын сапары жогоруда аты аталган аймактардын саясий абалына жараша болгон” деп берет [45.с.18]. Мындай жол сапарлары бир гана ажылыкка барууда эмес Осмон мамлекетинин ичиндеги аймактарда да оңойго турган эмес. Соодагер кейпин кийип, жолго чыккан Арминий Вамбери да Стамбул аркылуу Трабзон, андан Батумиге чейин келгичекти кыйынчылыктарды башынан өткөргөн. Мындан башка тыңчынын Стамбул аркылуу 1872-жылы сапарга чыгып, Батумиге келиши төрт күнгө созулган. Ал Константинополдон Инеболуга, андан Орду-Кавассунде-Трабзон-Батумиге келген. Бул мамлекет ичиндеги аймактардан өтүү да өзүнчө кыйынчылыктарды жараткан [113.с.11].

Өкүмдарлар, бүбү-бакшылар, молдолор жана казылар ислам дининин шайыктарынын көпчүлүгү Мухаммед пайгамбарга тиешелүү буюмдарды (чапаны, кылычы, сакалы) суратып, ар кандай максаттарда колдонгондуктары белгилүү. Осмон мамлекети менен Орто Азиянын карым-катнашында белек-бечкек берүү салты султан менен хандын ортосунда эле болбостон султан тарабынан диний жана мамлекеттик кызматкерлерге, атүгүл ажыларга да «өкүмдардын белеги» берилгени далилденип отурат.

Диний байланыштар хандыктар мезгилинде бардык Орто Азия хандыктары менен болуп келген. Атүгүл Түркстандын чыгышында түптөлгөн Кашгар хандыгы менен да тыгыз жүргүзүлүп турган. Орто Азиядан Меккеге аттанган болочок ажылар Константинополь аркылуу өтүп, мезгил мезгили менен алардын арасынан кээ бирлери султандан акчалай жардам алып турушкан.

Орто Азиядан ажылыкка келген айрым элдерге Меккеде Текке деп аталган мейманкалар болгон. Ага өзбек, түркмөн теккелери (үй, турак) мисал боло алат. Архив материалдарында кыргыздарга тиешелүү атайын текке болбогону көрүнүп турат. Мындан улам Орто Азиядан ажылыкка баргандардын көбүнчөсү Ферганадан барган өзбек, тажик, Хорезм аймагынан барган түркмөндөр болгонун байкоого болот. Анткени бул маселе боюнча Бройдонун жеке пикири көңүлдү бурат. Анда Орто Азия элдеринин ислам динине болгон көз карашында өзбектер менен кыргыздарды салыштыра кетет. Автордун ою боюнча ХХ кылымдын башында Меккеге ажылыкка барбаган же баруунун кажети жок деген өзбек сейрек кездешет, ал эми бир областтан ашып барса үч кыргыз Меккеге барган болушу ыктымал деген салыштыруусу көңүлдү бурат [131.с. 97].

Осмон-Орто Азия ортосундагы диний байланыш билим берүү, экономикага салыштырганда саясий алакадан кийинки экинчи орунда турган мамилелерге кошууга болот. Атүгүл кээ бир архив документтеринде анын саясий байланыш менен эриш аркак болуп кеткени байкалат. Бул абалды мусулмандардын ыйык жайы болгон Мекке шаарынын Осмон мамлекетинин

карамагында экени менен түшүндүрүүгө болот. Ошол эле мезгилде орто азиялык калктардын изилдөөнүн хронологиялык алкагындагы мезгилде ислам динине болгон кызыгуу артып, анын да эң маанилүү иш чарасы катары Меккеге ажылыкка баруу саналган. Бирок диний алакаларга байланышкан архив даректери тастыктагандай катардагы ар бир орто азиялык ажыга бара албаганы айдан ачык көрүнүп турат. Булактык база болгон архив материалдарынын мазмунун талдоонун натыйжасында хандыктар мезгилинде диний кызматкерлер, шайыктар, шайхулисламдар, казы каляндар жана Стамбулга элчи болуп барып жүргөн, жолду жакшы билгендер гана бара алган.

Yusuf Sarınaу дын пикири боюнча Осмон султандары саясий бийлик менен бирге диний бийликке да ээ болушкан. Натыйжада мусулман дүйнөсүндө эң чоң күчкө жана ишенимге жетишишкен. Башка аймактардан, мамлекеттерден баргандай Орто Азиядан ажылыкка баргандардын коопсуздугун камсыз кылууну эң маанилүү милдеттеринин бири катары көрүшкөн [115.с.2]. Мындай көрүнүш султандык бийлик кулаганга чейин жүргүзүлүп келинген. Анткени алардын монархиялык бийлиги менен кошо исламдагы халифаттык түзүлүш да руханий же диний жактан өзүнүн зоболосун мамлекет кулаганга чейин кармоого аракет кылып келишкен.

Жыйынтыктай келгенде, Осмон мамлекети менен Орто Азиянын байланышында диний алакалар саясий мамилелерден кийинки эң көп байланышты түзгөн маселе. Орто Азиядагы мамлекеттер султандын бийлигин халифат катары карагандыктан аны менен диний алакаларды бекем жүргүзүп келишкен. Мындай алаканын бекем болушун ырастаган экинчи маанилүү себеп ыйык деп эсептелген Мекке, Медина шаарлары Осмон мамлекетинин карамагында болгон. Диний байланыштар аркылуу Орто Азиядагы хандыктар жана жергиликтүү төбөлдөр өздөрүнүн бийлигин таанытуу же зоболосун көтөрүү максатын да көздөп келишкен. Мындай расмий диний байланыштар он алтынчы кылымдан тарта жыйырманчы кылымдын башына чейин султандык бийликтин халифаттык статусу кулаганга чейин уланып келген.

Ошентсе да Орто Азиядан ажылыкка баруу катардагы адамдын эмес, мамлекеттик кызматты аркалагандар же элчи болуп жүргөн жолду жакшы билгендер жана диний кызматта болгон шайхулислам, казы-калян, сопулар, ишандар гана бара алышкан.

КОРУТУНДУ

Байланыш технологияларынын жана техниканын өнүгүүсү өлкөлөр аралык байланыштардын мүнөзүнө жана формасына өз таасирин тийгизди. Эгемендүүлүккө ээ болгон Орто Азия мамлекеттери да бул процесстен сыртта калган жок. Алардын эгемендүүлүгүн алгач тааныган Түркия мамлекети менен буга чейин үзгүлтүккө учуратылган байланыштар кайрадан жандана баштады. Өз ара байланыштар XVI к. эле жолго коюлгандыгы архив документтеринен көрүүгө болот. Биздин изилдөөбүздө XIX к. жана XX к. башына таандык архивдик документтер тарыхый жактан анализденди. Алардан Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринин саясий абалы, алардын ортосундагы байланыш саясий, экономикалык, диний жана гуманитардык багытта болгондугу тууралуу маалыматтар тастыкталды.

Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы эң алгачкы байланыш 1514-ж. Явуз Султан Селим Шах Исмаилди (шии Иран) жеңгенин (Чалдыран согушу 1514-ж.) кабарлап, өзбек өкүмдары Көчкүнчү ханга жиберген расмий каты. Ал мезгилде Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосунда тоскоолдук кылган өлкө Иран болсо, ал эми XIX к. Россия империясы болгон. Анткени Осмон мамлекети Россия империясы менен согушта Орто Азия хандыктарынан жардам күткөн. Россия Орто Азияны каратып алуу саясатын баштаган кезде хандыктар Осмон мамлекетинен жардам сурап кайрылышкан. Географиялык жактан узак жайгашкандыктан бири-бирине өз ара жардамды убагында бере алышкан эмес. Осмон мамлекети Орто Азия мамлекеттерин өзүнүн таянычы катары көргөн, бирок хандыктар аларга жардам бере ала тургандай күчкө ээ эмес эле. Айрыкча 1865-ж. Россия империясынын жалпы Түркстан аймагынын негизги чордону Ташкент шаарын алгандан кийин Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы байланыш начардаган.

XIX к. Осмон мамлекетинде канчалык сактап калууга аракеттер жүргүзүлгөнүнө карабастан кулоо процесси тездегенин көрүүгө болот. Бул

мезгилде мамлекеттин ыдыроо процессин тездеткен ички фактор азчылыкты түзгөн калктардын көтөрүлүштөрү менен тышкы фактор чет мамлекеттердин анын аймактарына кол салышы болгон. Ал кезде мамлекетте жүргүзүлгөн реформалар (танзимат, ыслахат, I, II мешрутийет) да мамлекетти ыдыроодон куткара алган эмес. Буга карабастан XIX к. Осмон мамлекетинин дипломатиясында тынымсыз иштер жүрүп турган. XIX к. аягында жети жүз жылдай дүңгүрөп турган Осмон мамлекети Африка, Азия жана Европага чейинки кучагына алган аймактарынан куру жалак калып, бүгүнкү күндөгү Түркия Республикасынын территориясы менен чектелген.

Дипломатиялык каттарда Осмон мамлекетинин султаны ар бир өлкөнүн өкүмдарына расмий кат жазууда өзгөчө жазуу стилин колдонгон. Алсак, султан Орто Азия мамлекеттеринин хандарына бактылуу, каарман, жоомарт, жихад жана газа үчүн согушкан сыяктуу мактоо сөздөрүн колдонуп келген. Мындан улам Орто Азия мамлекеттеринин өкүмдарларынын каттары көп кездешпесе да, алардын султанга сунулган осмон тилиндеги котормолору аркылуу каттын контекстин чыгаруу мүмкүнчүлүгү болду.

XIX к. жана XX к. башында Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринин ортосундагы диний байланыштарында султандын ислам дүйнөсүнүн мураскору катары кабыл алынышынан улам алака бекем болуп келген. Орто Азия мамлекетинин өкүмдарлары мезгил-мезгили менен Мухаммед пайгамбарга тиешелүү өздүк буюмдарды, диний китептерди алып турушу буга мисал боло алат. Маданий байланыш катары Орто Азиядан перс тилин үйрөтүү үчүн адистердин Осмон мамлекетинде эмгектениши, сабаттуулукту арттыруу үчүн осмон ариптеринин китеп басмасынын Орто Азияга жөнөтүлүшү көңүлдү бурбай койбойт.

XIX к. жана XX к. башында Орто Азияда оор тарыхый кырдаал жаралган. Саясий жактан Түркстандын батышынын орус падышачылыгына каратылышы, чыгышынын болсо Кытай тарапка өтүшү, көптөгөн саясий окуялардын болушу жана Англиянын аталган аймакта жеке кызыкчылыгын көздөгөн саясаты көңүлдү бурат. Ал эми Осмон мамлекети системалуу

болбосо дагы саясий жагдайларга карата түрдүү багыттарда байланышын улантып келген.

Орто Азияга, жалпысынан Түркстанга Англия, Россия империяларынын жана Кытайдын жүргүзгөн саясаты менен катар Осмон мамлекетинин байланышы өз убагында хандыктарга жардам берүү, аларды өз ара биригүүгө чакыруусу менен чектелген. Орто Азия мамлекеттери Осмон мамлекетин ислам дүйнөсүнүн мураскору катары караган. Анткени Осмон мамлекетинин султаны Явуз султан Селим Египетти жеңип, Мухаммед пайгамбарга тиешелүү ыйык буюмдарды Стамбулга алдыргандан баштап, Осмон мамлекети халифат катары тааныла баштаган.

Ажы, өкүмдар, шайхулисламдар Мухаммед пайгамбарга тиешелүү өздүк буюмдардан суратып алышып, ар кандай максатта өз кызыкчылыктары үчүн пайдаланышкан. Анжиян көтөрүлүшүн изилдөөчүлөр Осмон мамлекети ислам динине тиешелүү ыйык деп саналган атрибуттарды Орто Азия мамлекетинин саясий абалында курал катары колдонуп келген деген пикирде болушкан. Бирок мындай ойлор биз тараптан анализденген архив документиндеги маалыматтан улам төгүндөлгөн. Экономикалык байланышта Осмон мамлекетинен Орто Азия мамлекеттеринин өкүмдарлары курал-жарак, аскер инструкторлорун жана кийимдеринен сурап турушкан.

XIX к. биринчи жарымында Орто Азия мамлекеттеринин ичинен Бухара эмирлигинин Осмон мамлекети менен дипломатиялык байланышы мурункудай эле бекем болгон. Ал Осмон мамлекетинен Орто Азия хандарына үстөмдүк кылуу үчүн расмий документ алууну көздөп, бир нече жолу Стамбулга элчилигин жиберип турган.

XIX к. экинчи жарымы Орто Азия мамлекеттери үчүн тарыхый татаал доор болгон. Анткени ал мезгилде орус падышачылыгы Орто Азияны басып алган учурда Осмон мамлекетинен жардам сурап кайрылышкан. Осмон мамлекети аймактарын душмандардан коргоо, өлкөнү сактап калуу аракеттеринен улам көмөк көрсөтө алган эмес. Атүгүл географиялык жактан алыста жайгашкандыгы да өз таасирин тийгизген. Буга көзү жеткен Орто

Азия хандыктары султандан аскер, курал-жарак, аскер инструкторлорун, аскер кийимдерин гана сурап кайрылып турушкан. Ага карабай Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын о элчилик байланыштары уланып турган. Хандыктар Осмон мамлекетин ислам дүйнөсүнүн мураскору катары кабылдаган.

Орус-түрк согушу мезгилинде Осмон мамлекети Орто Азия мамлекеттеринен жардам күткөн. Бирок жогоруда баяндалгандай жардамдарын өз убагында бере алышкан эмес. XIX к. чыгышта Орто Азия калктарын Россия императору ээлесе, батышта Осмон мамлекетинде согуштар биринин артынан бири болуп, мамлекетти сактап калуу үчүн күрөш жүрүп жаткан мезгил болгон.

XX к. башында хандыктар Россия падышачылыгына каратылгандан кийин алардын Осмон мамлекети менен байланышы кескин түрдө азайып, диний, маданий багытта гана жүргөн. Орто Азия Россия империясына караган соң орус-тузем окуу жайлары ачыла баштаган. Аны менен кошо жергиликтүү калктан чыккан сабатсыздыгы жоюлган адамдар медресе, мектептерди ача башташкан. Мектеп- медреселер Осмон мамлекетинен осмон тилин жана ислам динин үйрөтүүчү китеп, брошюраларды алып турушкан.

ЖЫЙЫНТЫК:

XIX-XX к. башындагы Осмон мамлекетинде да, Орто Азия мамлекеттеринде да саясий кырдаал өтө оор абалда болгон.

1. Орто Азия хандыктары менен Осмон мамлекетинин дипломатиялык байланышынын башаты XVI к. эле башталганына карабай XX к. башына чейин уланып келүүсүндө бир канча үзгүлтүккө учураган. Ага ошол мезгилдеги ар бир мамлекеттин саясий, экономикалык жана социалдык абалы таасир тийгизген.
2. Осмон мамлекети Орто Азия мамлекеттерине таянычы катары карап келсе, Орто Азия мамлекеттери Осмон мамлекетин колдоочусу жана

ислам дүйнөсүнүн мураскору катары санап келген. Муну менен бирге хандыктар Осмон мамлекетин саясий жактан өзүнөн алда канча жогору койгон.

3. Осмон мамлекетинин тыш өлкөлөргө болгон расмий жазышма жана архивдик түзүлүшү өтө дыкат иштелгени, ар бир маселени талкуулоодо жана ал боюнча чечим чыгарууда алгач тиешелүү мекеме, андан соң баш вазир, андан баш катчы, эң соңунда султандын буйругу менен иш жүзөгө ашырылып келинген.
4. Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы XIX-XX к. башталышындагы саясий, экономикалык жана маданий байланыштары көп кырдуу маселелерге арналган.
5. Архив материалдардын негизинде XIX-XX кылымдын башындагы кыргыздардын тарыхына байланыштуу жаңы маалыматтар алынды.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Көз карандысыз Кыргыз Республикасында Осмон мамлекети менен Орто Азиянын дипломатиялык байланыштары (XVI кылымдан XX кылымдын башына чейин) маселеси илим дүйнөсүндө даде болсо актуалдуу бойдон калып келет. Азыркы убактагы жогорку окуу жайларга изилдөөнүн хронологиялык алкагына ылайыкташкан, Орто Азиянын тарыхнаамасына султандык бийликтин мезгилиндеги архив документтерин жана изилдөө темага байланышкан чет тилдеги изилдөө эмгектерин сунуш кылуу абзел;
2. Осмон мамлекети менен Орто Азиянын байланыштары тууралуу булактык базаны түзгөн осмон түркчөсүндө жазылган архив документтерин кыргызчага которуп, аталган доор боюнча адистердин окуу программалар жазуусунда жана илимий монографияларында пайдаланууга шарт түзүү зарыл.
3. Орто Азиянын тарыхына байланышкан Осмон мамлекетинин өкмөттүк архив документтерин илимий изилдөөлөрүндө пайдалана турган

изилдөөчүлөргө анын эпистолярдык жанры жана архивдик жазуу стили, өзгөчөлүктөрүн камтыган архив сөздүгүн түзүп, сунуу максатка ылайык.

4. Учурда Орто Азия менен Осмон мамлекетинин мураскору болгон Түркия Республикасынын ортосунда эл аралык уюмдар түзүлүп, ортоктошо иш алып барышууда. Аларга диссертациялык иштин жыйынтыктары баалуу материал болуп бере алат.

ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАР ЖАНА КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

АРХИВДИК БУЛАКТАР

І ИЗИЛДӨӨ ИШТЕ КОЛДОНУЛГАН АРХИВ ДОКУМЕНТТЕР

1. ВOA. №36579. *Кытай жана Хотен тараптарында Дешти Кыпчактагы Фергана аймагынын акими Сейид Мухаммед Омор ханга аталышындагы катка жообу*
2. ВOA. № 36565. *Кокон элчиси Захид Хаже-и Гилан менен болгон маек тууралуу маалымат*
3. ВOA. №2206_2. *1847-ж. Кудаяр хандын Бухара ханы тарабынан тарабынан алынган аймактарды кайра тартып алгандарын билдирген жана ал аймактагы баалуу тааштарды алуу үчүн Осмон мамлекетинен адистерди суранган расмий каты*
4. ВА. 1627. *Бухара жана Хорезм түрктөрүнүн Россияга каршы Осмон мамлекетин коргоосун суранган жазуу*
5. ВА. №179/128. *Йылдыз архивиндеги ар түрдүү маселелерди камтыган арыздар аталышындагы бөлүм*
6. ВА. №193/32. *Түркстанда Россиянын жаңы эки армия куруу маселеси боюнча жазуу*
7. ВА. №13785. *Кокон элчисине белек-бечкек, курал-жарак жана аскердик кийим берүү маселесине байланышкан жазуу*
8. ВOA. №2206. *1848-ж. Кокон хандыгынан элчиси Осмон мамлекетинен Коконго бир канча металл иштетүүчү адис жөнөтүү өтүнүчү тууралуу жазуу*
9. ВА. №480/230. *Бухаранын Исар аймагынын баишысы тарабынан Хижаз темир жолу куруу үчүн жиберген материалдык жардамына байланышкан дүмүрчөк, Йылдыз негизги документтер бөлүмү*
10. *Шабдан баатырга Осмон мамлекетинен Хижаз темир жолуна кошкон салымы үчүн берилген грамота*

11. *ВОА. №1312В/20. 1895-жылы Зор аталышындагы аймакка Бухарадан жетимиш алты киши келип жайгашканы, алардын толук отурукташуусуна чейин Осмон мамлекети тарабынан материалдык жардам көрсөтүү туурасында аталган мамлекеттин ички иштер министрлигинин чечими*
12. *ВОА. №61-2/6. Осмон мамлекетинин жарандыгын алгысы келген дамасктык, бирок түбү түркстандык (Россия Түркстаны) Хажсы Мухаммед Расул үй-бүлөсү менен бирге берген арызы*
13. *ВОА. MV, 163\36.1912-жылы Бухара жана Кытайдан ажылык сапарга чыккандардын Осмон мамлекетинен жардам сурап кайрылган арызы*
14. *ВОА. MV, 166/8_2. Султан Америкадан пахта жана анын чигиттерин алып турганы, мындан кийин Орто Азиядан да пахтанын чигиттерин алууда алардын бажылык төлөмдөрдөн бошотулганына байланышкан мыйзамдын долбоору*
15. *ВОА. MV, 251/107. Экономикалык абалга байланышкан султандын бийлигинин каржы министрлиги тарабынан чыккан чечим. Анда Осмон мамлекети жалпы Түркстан аймагы, Кавказ, Иран жана Европанын батышы менен пахта жана нефть маселесинде байланышты күчөтүү максатында Эл аралык мунайзат жана пахта соодасы боюнча Осмон акционердик коомун түзүү планы каралып, ишке ашкан*
16. *ВОА. № 5839 4/2. 1846-жылы Осмон мамлекетинин медициналык окуу жайында бухаралык Рахмет аттуу перс тилин үйрөткөн мугалимдин китепканачы болуп дайындалышы, андан кийин кайрадан перс тилинен мугалим болуп дайындалгандыгы тууралуу архив документи*
17. *ВА. №4/2. Кокондук мугалим Хажсы Рахметтин мамлекетине барып келүүсүнө байланышкан уруксатнаама*
18. *ВОА. №138|127. Россиядагы мусулмандардын билимин жогорулатуу максатында осмон тилинин алфавитинин басмаканадан чыгарылган түрүн Орто Азияга жиберүүгө байланышкан архив материалы*

19. ЦГА КР. Фонд 160. Опись 1. дело №67. л. 6-7. Статья: *Младомусульманское движение в России.*
20. ЦГА КР. Фонд 160. Опись 1. дело №69. л. 8-9. Справка к представлению *Министра Внутренних дел в Совет Министров от за номер по вопросу о мира для противодействия панисламскому и пантуранскому влиянию среди мусульманского города*
21. ВОА. MV, 141/72. Билим алуу үчүн *Орто Азиядан Осмон мамлекетине ферганалык Ташболот аттуу жаш жигиттин аскердик мыкты өнөрлөрүнөн улам Осмон мамлекетинин аскердик окуу жайына кабыл алынганы жана анын материалдык муктаждыктарын камсыздоо боюнча султандын чечими*
22. ЦГА КР. Ф. 160-И, оп. 1, дело №68, л. 11-12. *Военный губернатор Семиречинской области 9 декабря 1912 года номер 1839 город Верный секретно канцелярию генерал губернатора*
23. ЦГА КР. Ф. 160-И, оп. 1, дело №67, л. 1-4. *Копия письма секретного донесения консула В. Адриано Поло Протокопова императорскому послу Константинополь от 25 мая 1910 года за номер 84*
24. ЦГА КР. Ф. 160-И, оп. 1, дело №69, л. 32-33. *Министерство внутренних дел департамент духовных дел 15 го января 1911 года номер 535.*
25. ВА. №9114. *Меккеге жол алган кокондук элчи Мир Курбандын күнүмдүк бериле турган материалдык жардам*
26. ВА. Жевдет архиви №5166. *Хива хандыгынын элчиси Кутбеддин мырзанын да Меккеге баруу ниетинин болгону жана бул ниетин ишке ашырууда Осмон мамлекетинин Каржы министрлигинен акчалай белек берилгени (1841-ж. 25-июнь) тууралуу архив документ*
27. ВА. №9757. *Пайгамбардын сакалына байланышкан документ. Султан Абдулмежид мезгилинде Кокон ханына пайгамбардын сакалынан кайрадан жөнөтүү маселеси боюнча документ*
28. ВА. №9757-2. *Стамбулда жүргөн кокондук элчинин султандан кайрадан*

өлкөсү үчүн ыйык сакалдан бир тал сурашы

29. №14831. Меккеден келатып Стамбулда убактынча калган Мейлибек аттуу кокондук ажынын султандан пайгамбардын сакалынын бир талын сурашы тууралуу документ
30. Жумурият гезити. “Азияда беш турк” кол жазмасы
31. ВА. №3467. Бухара элчисинин Осмон мамлекетинин тышкы иштер министрлигине тартуулаган куран китеп, кылыч жана Бухара кездемелеринин кабыл алынышына байланышкан тышкы иштер министрлигинин жазуусу
32. ВОА. 22/86. Бухаралык Шейх Фетхуллахтын Силистредеге согуштагы кызматы үчүн Межидийе медалы менен сыйлангандыгы тууралуу документ
33. ВОА. 60/73. Бухарадан келген 3.000 рублдук жардам тууралуу документ
34. ВА. 6455. Бухаралык туркмон тайпасынан болгон Накшибенди тариатынан Шейх Ахмеддин ажылыкка баруусунда Египет кемеси аркылуу Искендерийега баруусунда эки айлык каржылоосун берүү
35. ВА. 6633. Хива элчисинин алып келген белектеринин кабыл алынышы боюнча тышкы иштер министрлигинин жазуусу
36. ВА. №15225. Бухара эмирлигинин Осмон мамлекетинен аскердик, индустрия жана саясий тармактарда байланыш куруу, мугалим жана эмеректер тууралуу жазуусу
37. ВА. Ыылдыз сарайы. 177/50. Мерв аймагын алуу аракети, орус-англия байланыштары

II. ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАР

38. A Journey to the Source of the River Oxus, By Captain John Wood. Indian Navy // New Edition, edited by his son with an essay on the Geography of the Valley of the Oxus. By Colonel Henry Yule, C.B. London: John Murray, Albemarle Street, 1872
39. Ali Suâvî. Hive. [Текст] / Ali Suâvî // - 1908. Toronto

40. Boulger Demetrius Charles. England and Russia in Central Asia [Текст] / Demetrius Charles Boulger // -London, 1879
41. Lütfti Efendi. Tarihi Lütfti [Текст] / Lütfti Efendi // -İstanbul, 1900
42. Азиатская Россия. том первый. Люди и порядки за Ураломъ. Издание переселенскаго управления главнаго управления землеустройства и земледелия [Текст] / -С. Петербургъ, 1914
43. Бадмаев П. А. Россия и Китай [Текст] / П.А.Бадмаев // -С.-Петербург 127
44. Бобровников, Н. А. Русско-Туземные училища, мектебы и медресе Средней Азии. Путевые заметки [Текст] / Н. А. Бобровников //– СПб., 1913
45. Вамбери А. Очерки Средней Азии. (Дополнение к путешествию по Средней Азии) [Текст] / А. Вамбери // -Москва, 1868
46. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. (Из Тегерана через туркменскую пустыню по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, предпринятое в 1863 году с научную целью по поручению Венгерской Академии в Пеште членом ея А. Вамбери) [Текст] / А. Вамбери //-Москва, 1865
47. Грулев М. Соперничество России и Англии в Средней Азии [Текст] / М, Грулев // -СПб, 1909
48. Де-Лакость Г. Россия и Великобритания в Азии [Текст] / Г. Де Лакость // -Ташкент, 1908
49. Куропаткин А.Н. Кашгария [Текст] / А.Н. Куропаткин //-Санкт Петербургъ, 1879
50. Мартенс Ф.Ф. Россия и Англия в Средней Азии [Текст] / Ф.Ф.Мартенс // -СПб., 1880
51. Наливкин В. Краткая история Кокандскаго ханства [Текст] / В. Наливкин // -Казань 1886
52. Россель. Ю. А. Среднеазиатская культура и наша политика на Востоке

- [Текст] / Ю.А. Россель // -СПб, 1878
53. Сальков В.П. Андиганское восстание в 1898 г. [Текст] / В.П. Сальков // -Казань, 1901
54. Терентьев М. А История завоевания средней Азии [Текст] / М. А Терентьев // Том 3, 1906
55. Терентьев М.А. Россия и Англия в борьбе за рынки [Текст] / М. А. Терентьев // -СПб., 1887
56. Терентьев. М.А. История завоевания Средней Азии съ картами и планами [Текст] / М. А Терентьев // Санкт-Петербург. Том 1. 1906
57. Терентьев. М.А.История завоевания Средней Азии съ картами и планами [Текст] / М. А Терентьев // Санкт-Петербург. Том 2. 1906

III. КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

58. Abdülkadir Macit Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı Münasebetleri [Текст] / Abdülkadir Macit // İLEM: Yıllık. yıl 4, sayı 4, -2009. s. 67-81
59. Adeeb Khalid. The Politics of Muslim Cultural Reform. Jadidism in Central Asia [Текст] / Adeeb Khalid // -1999
60. Adil Hikmet Bey.Asya'da Beş Türk [Текст] / Adil Hikmet Bey // -İstanbul, 2015
61. Afet İnan. Türk-Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış [Текст] / Afet İnan// -Ankara, 1938. Belleten. cilt 2. sayı 5-6. s. 123-132.
62. Akdes Nimet Kurat. Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917ye kadar [Текст] /Akdes Nimet Kurat // 2. Baskı -Ankara, 1987
63. Atabek uulu Fazılбек. Dukçi İşan Vakası. Ferganada Istibdad Cellatlari [Текст] / Fazılбек Atabek uulu -Bishkek, 2010
64. Ayşe Zişan Furat. Berlin Antlaşması sonrasında Balkanlar'da Cemaat-i İslamiyelerin teşekkülü (1878-1918) [Текст] /Ayşe Zişan Furat // OTAM. 33/Bahar. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama

- Merkezi Dergisi. -2013, s. 63-93
65. Baymirza Hayit. Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi [Текст] / Baymirza Hayit // TTK-1995.
  66. Baymirza Hayit. Türkistan Rusya ile Çin Arasında [Текст] / Baymirza Hayit // Otağ yayınları -1975
  67. Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz I (Osmanlı Dönemi) // - Ankara, 2000
  68. Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar) // Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın. №70 - Ankara, 2004
  69. Carter Vaughh Findley. Dünya Tarihinde Türkler [Текст] / Carter Vaughh Findley // Çev. Ayşen Anadol -İstanbul, 2006
  70. Ebubekir Güngör. 1898 Fergana Olayları ve II. Abdulhamid Han [Текст] / Ebubekir Güngör // Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi -2018. cilt 7. sayı 2. s. 499-516
  71. Elena Samourkasidou, Dimitris Kalergis. Tanzimat Reforms and Urban Transformations in Ottoman Port-Cities [Текст] /Elena Samourkasidou, Dimitris Kalergis//Sociology Study, Nov.-Dec. 2021, Vol. 11, No. 6, 259-272
  72. Enver Ziya Karal. Osmanlı Tarihi. VIII. cilt. Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907) [Текст] / Enver Ziya Karal // Türk Tarih Kurumu Basımevi. -Ankara, 1995
  73. Erhan Yoska. Muhammed Ali Han Dönemi (1822-1842) Hokand Hanlığı-Osmanlı Devlet İlişkileri [Текст] / Erhan Yoska // History Studies. Volume. 3/3. 2011. s. 395-407
  74. Faik Reşit Unat. Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu [Текст] / Faik Reşit Unat// -Ankara, 1994
  75. Fatma Çelik. Trablusgarp Savaşı [Текст] / Fatma Çelik // Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi, 9-12 Mayıs, 2018, Burdur. Bildiriler Kitabı-IV. Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler-Sosyal Politikalar-Sosyoloji-Tarih. s. 281-292

76. Fatma Özaba. Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Devleti ve Buhara Emirliği Arasındaki Hediyeleşme [Текст] / Fatma Özaba // -Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi. 2020. 1 (1). 197-215
77. Ferit Devellioğlu. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat [Текст] / Ferit Devellioğlu // -Ankara, 2000
78. Germanov Valery A. Shiite-Sunite Conflict of 1910 in the Bukhara Khanate [Текст] / Valery A. Germanov // Oriento Moderno. Studies of Central Asia. Anno 87. nr. 1. 2007. pp. 117-140
79. Halil İncılık. Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569) [Текст] / Halil İncılık // TTK Belleten. C. XII. S. 46. Nisan-Ankara, 1948, ss. 349-402
80. İbrahim Aykun. 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşından Sonra Erzurum'un Mahallelerinden ve Ova Köylerinden Rusya'ya Göçürülen Ermeniler [Текст] / İbrahim Aykun // Sosyal Bilimler Araştırmaları
81. İsmail Köse. Turkology Research. Türk Boğazlarında Kaide-i Kadim Geçiş Rejimi Tartışmaları: 1841 Londra Sözleşmesi [Текст] / İsmail Köse // - 2022, Issue: 75, s. 505-516
82. Jean-Louis Bacqué-Grammont. La Première Histoire de France Turc Ottoman [Текст] / Bacqué-Grammont Jean-Louis // -2000
83. Mahmudov Sherzodhon. Hokand Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu: 1865 Yılındaki Seyid Yakub Han Töre'nin Başkanlığındaki Diplomatik Misyon [Текст] / Sherzodhon Mahmudov // 1413-1424 s. 2018. XVIII. Türk Tarih Kongresi.
84. Marc Bloch. The Historian's Craft [Текст] / Marc Bloch // -Manchester University Press (1992) translated from the French by Peter Putnam with a Preface by Peter Burke. Manchester University Press
85. Mehmet Emin Efendi. İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat [Текст] / Mehmet Emin Efendi // T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, -Ankara, 1986
86. Mehmet Saray. Hanlıklar Döneminde Osmanlı Devleti'nin Türkistan Siyaseti

- [Текст] / Mehmet Saray // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. Sayı IV. -İzmir. 2000. s. 17-20
87. Mehmet Saray. Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münesebetler (1775-1875) [Текст] /Mehmet Saray // TTK.,-Ankara, 1994
88. Mehmet Zeki Pakalın. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü [Текст] / Mehmet Zeki Pakalın // 3 cilt. -İstanbul, 1993
89. Mokeev A. M., Hokand Hanlığına Ait Yeni Bilgiler [Текст] / A. M. Мокеев // Hoca Ahmet Yesevi Vakfı dergisi -Istanbul, 1994
90. Mokeev A. M. Hokand Hanlığı Tarihine Ait Yeni Bilgiler [Текст] /A. M. Mokeev // İstanbul, 1. S. 107-113. 1994
91. Mübahat S. Kütükoğlu. Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik) [Текст] / Mübahat S. Kütükoğlu // - İstanbul, 1998
92. Mübahat S. Kütükoğlu. Tarih Araştırmalarında Usul [Текст] / Mübahat S. Kütükoğlu // -Ankara, 2014
93. Muharrem Ergin. Osmanlıca Dersleri [Текст] / Muharrem Ergin // -İstanbul, 2001
94. Musa Gümüş. Anayasal Meşrûfî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi [Текст] / Musa Gümüş // Bilig Dergisi, 2008. s. 215-240
95. Mustafa Güler. XIX. Asırdan Günümüze Kırgızistan'da Hac Olgusu ve Osmanlı Devleti'nin Bölge Hacılarına Yaklaşımı [Текст] / Mustafa Güler // Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2016. cilt 18. sayı 1. s. 1-16
96. Mustafa Tanrıverdi. Buhara'dan Hicaz'a Hac Yolculuğunda Hacıların Kültürel Temasları (XIX. Yüzyıl) [Текст] / Mustafa Tanrıverdi // Avrasya İncelemeleri Dergisi, 12, 1. 2023. s. 69-79
97. Nazif M. Shahrani. The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan. Adaptation to

- Closed Frontiers and War [Текст] / Nazif M. Shahrani // -2002 by the University of Washington Press
98. Oktay Kızılkaya-Serdar Bay. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sonucunda Rusya'ya Verilen Tanzimatlar ve Ödenmesinde Yaşanan Zorluklar [Текст] / Oktay Kızılkaya-Serdar Bay // History Studies. International Journal of History. 11/6, Aralık 2019, s. 2247- 2263
99. Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yıllar Arası) // -Ankara, 1992
100. Sami Demiray. Kırım Savaşı ve Sonrası Osmanlı-Rusya İlişkileri [Текст] / Sami Demiray // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Year 2021, s. 617 -634
101. Sebahattin Şimşir. Dünden Bugüne Türkistan'da Türkler [Текст] / Sebahattin Şimşir // -İstanbul, 2009
102. Serhat Kuzucu. 1806-1812 Osmanlı –Rus Savaşı'nda Faş Kalesi [Текст] / Serhat Kuzucu // Gaziantep University Journal of Social Sciences. 2023, Volume: 22 Issue: 1, 189 - 200
103. Tayyib Gökbilgin. Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî [Текст] / Tayyib Gökbilgin // Enderun Kitabevi- 2013
104. Tetsu Akiyama, The Qirghiz Baatir and the Russian Empire: A Portrait of a Local Intermediary in Russian Central Asia [Текст] / Tetsu Akiyama // - Leiden and Boston: Brill, 2021
105. Togan Zeki Velidî. Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi [Текст] / Zeki Velidî Togan // Enderun Kitabevi, 2. Baskı, -Ankara, 1981
106. Togan, Zeki Velidî. Tarihte Usul [Текст] / Zeki Velidî Togan // - İstanbul, 1969
107. Togan, Zeki Velidî. Umumi Türk Tarihine Giriş [Текст] / Zeki Velidî Togan // Enderun Kitabevi, -İstanbul, 1980
108. Tuncer Baykara. Tarih Metodu. Öğrenme Araştırma ve Yazım [Текст] / Tuncer Baykara // -2014

109. Ufuk Gulsoy, William Ochsenwald. Hicaz Demiryolu [Текст] / Ufuk Gulsoy// -Islam Ansiklopedisi. Turkiye Diyanet Vakfi. 1998. 17.cilt. s. 441-445.
110. Umberto Eco. How to Write a Thesis. Translated by Caterina Mongiat Farina and Geoff Farina foreword by Francesco Erspamer [Текст] /Umberto Eco//-London, 2015
111. Yılmaz Kızıltan. I. Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı [Текст] / Yılmaz Kızıltan // GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 26, Sayı 1 (2006) 251-272
112. Yılmaz Öztuna. Osmanlı Devleti Tarihi [Текст] / Yılmaz Öztuna // с. II. Ankara, 1998
113. Young Turkey-Passengers on Board-Shores of Anatolia-Trebizond-Trade-Batoum-Golden Fleece of the Phasis [Текст] /Young Turkey-Passengers on Board-Shores of Anatolia-Trebizond-Trade-Batoum-Golden Fleece of the Phasis // -Туркестанский сборник. II том. 187. с. 1-15
114. Yücel Dağlı-Cumhure Üçer. Tarih Çevirme Kılavuzu [Текст] /Yücel Dağlı-Cumhure Üçer // 24 Ekim 1786-16 Kasım 2077, -Ankara, 1997
115. Yusuf Sarıнай. Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul [Текст] / Yusuf Sarıнай // Bilig dergisi. -2019
116. Абдыкулова Р. Түркстан хандыктары менен Осмон мамлекетинин байланыштары султандык архив документтеринде (XIX к. экинчи жарымы-XX к. башы [Текст] / Абдыкулова Р. // -Бишкек, 2014
117. Абдурахимова Н. Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX-I четверти XX вв. [Текст] / 110. Н. Абдурахимова, Г.Рустамова // - Ташкент, 1999
118. Айтмамбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии [Текст] / Айтмамбетов, Д. // – Фрунзе, 1961
119. Алтмышбаев А. А. Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии [Текст] / А. А.

- Алтымшбаев // –Фрунзе, 1985
120. Алымбаев Ж. Кокон хандыгы жана Нүзүп миңбашы [Текст] / Ж. Алымбаев // -Бишкек, 2015
  121. Алымбаев Ж. Общественно-политическая жизнь кыргызов в русской историографии второй половины XVIII – начала XXвв. [Текст] /Ж. Алымбаев // – Бишкек, 2009
  122. Бабабеков Х. Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-политические предпосылки (XVIII -XIX вв.) . [Текст] / Х. Н. Бабабеков // -Ташкент, 1990
  123. Бабаджанов Б. М. Дукчи Ишан и Андижанское восстание 1898 г. [Текст] / Б. М. Бабаджанов // Подвижники ислама. Культ святых и суфизм в Средней Азии на Кавказе/Сост. С.Н. Абашин, В.О. Бобровников-Москва, 2003. с. 251-277
  124. Байгазиев С. Ала-Тоодогу агартуунун тарыхынын кыскача очерки. (XVIII кылымдын 1917-жылга чейин) [Текст] /С. Байгазиев // - Бишкек, 2005
  125. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана [Текст] / В. В. Бартольд // - Ленинград, 1927
  126. Бартольд В. В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / В. В. Бартольд // -Бишкек, 1997
  127. Бартольд В. В. Сочинения. том VI [Текст] / В. В. Бартольд // -Москва, 1966
  128. Бейсембиев Т. К. «Тарих —и Шахрухи» как исторический источник [Текст] / Т. К. Бейсембиев // -Алма-Ата, 1987
  129. Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865 -1924) [Текст] / К. Е. Бендриков // - Москва, 1960
  130. Боотаева Б. Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией [Текст] / Б. Боотаева // -Бишкек, 1995

131. Бройдо Г.И. Материалы к истории восстания киргиз в 1916 году [Текст] / Г. И. Бройдо // Восстание киргизов и казахов в 1916 году. -Бишкек, 1991. с. 76-111
132. Васильев А.Д. Османская империя и ее интересы в Центральной Азии: Эволюция подходов и периодизация истории отношений с государствами Центрально-азиатского региона [Текст] / А.Д. Васильев // Центральная Азия на перекрестке европейских и азиатских политических интересов: XVIII-XIX вв. Сборник научных трудов международного семинара. Алма-Ата, 19–23 августа 2019 г. / [Под науч. ред. Д. В. Васильева]. — М.: ОнтоПринт, 2019.
133. Галузо П. Г. Туркестан колония. (Очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года) [Текст] / П. Г. Галузо // -Москва, 1929
134. Гафуров Б. Об андижанском восстании 1898 года [Текст] / Б.Гафуров // - Вопросы истории. Москва, 1953
135. Давлатов Муллошо, Турсунов Бустон Рахмонович. Дипломатические отношения Кокандского ханства с Османской империей [Текст] / Муллошо Давлатов, Бустон Турсунов // Номаи Донишгон. Ученые записи. Scientific notes. №4(69) -2021. с. 22-26
136. Джамгерчинов Б. Д. Важный этап из истории киргизского народа [Текст] / Б. Джамгерчинов // -Фрунзе, 1957
137. Джамгерчинов Б. Очерки политической истории Киргизии XIX века [Текст] / Б. Джамгерчинов // - Фрунзе, 1966
138. Дискуссия о характере национальных движений в Средней Азии и Казахстане в колониальный период [Текст] Хроника и информация. Вопросы истории. Москва, 1951. №7
139. Дулина Н. А. Изменения в Османской дипломатии (30-е годы XIX в.) [Текст] / Н. А. Дулина // Тюркологический сборник. 1973. -Москва, 1975. с.62-81

140. Дыйканов К. Кыргыз тилим-тагдырым [Текст] /К. Дыйканов//- Бишкек, 2002
141. Жакыпбеков Ж. Социально-экономическое и политическое развитие Кыргызстана во второй половине XIX - начале XX веков: Историография проблемы. – Бишкек, 2003.
142. Жакыпбеков Ж. Кыргыз историографиясынын айрым маселелери (XIX кылым) [Текст] / Ж. Жакыпбеков // - Бишкек, 1995
143. Зияев Х. З. История Узбекской ССР [Текст] / Х.З. Зияев// С древнейших времен до наших дней. -Ташкент, 1974
144. Исиев Д.А. Уйгурское государство Йэйтишар (1864-1877) / Отв. ред. Б.П. Гуревич [Текст] / Д.А. Исиев // -Москва, 1981
145. Ислам. Энциклопедический словарь [Текст] /- Москва, 1991
146. История Казахстана дореволюционный период. Том I [Текст] /- Алматы, 2007
147. История Казахстана дореволюционный период. Том II [Текст] /- Алматы, 2007
148. История Киргизской ССР [Текст] / Том второй. -Фрунзе, 1986
149. История Узбекистана. Том III (XVI-первая половина XIX века) [Текст] / -Ташкент 1993
150. Источниковедение Кыргызстана (с древности до XIX в.) [Текст] / -Бишкек, 1996
151. Карасай уулу Хусеин. 1916-жылдагы көтөрүлүш жөнүндө. Үркүн. 1916. Тарыхый-даректүү очерк [Текст] / Хусеин Карасай уулу // -Бишкек, 1993
152. Кастельская З.Д. Из истории Туркестанского края [Текст] / З.Д. Кастельская // Москва, 1980
153. Кененсариев Т. Авазов Э. Анжиян көтөрүлүшү жана кыргыздар [Текст] / Т. Кененсариев, Э. Авазов // -Ош, 2002
154. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы [Текст] / Т.

- Кенесариев // -Бишкек, 1997
155. Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1917) [Текст] / Т. Кенесариев // -Бишкек, 2019
156. Кененсарин Бөрүбай. Сага арнап [Текст] / Бөрүбай Кененсарин // -Бишкек, 1998
157. Кляшторный С. Г., Колесников А. А. Восточный Туркестан глазами русских путешественников [Текст] / С. Г. Кляшторный , А. А. Колесников // Алма-Ата.1988
158. Кубатова А. Кыргызстандагы жадидчилик кыймылы [Текст] / А. Кубатова // -Бишкек, 2012
159. Лавров Н.М. Турция и Иран в 1870-1914 годах [Текст] / Н.М. Лавров // -Москва, 1952
160. Магзуни. Фергана хандарынын тарыхы [Текст] / Магзуни // -Бишкек, 2007
161. Махмутбекова Мистегүл. Кыргызстандагы улуттук-боштондук көтөрүлүш [Текст] / Мистегүл Махмутбекова // -Бишкек, 1996
162. Мокеев А. М., Роль суфийских шейхов в распространении исламской религии в Кыргызстане [Текст] / А. М. Мокеев // Journal of Turkic Civilization Studies. -Bishkek, 2006. №2.
163. Мокеев А. М., Сапаралиев Д. Б. Новый источник по истории Кокандского ханства [Текст] / А. М. Мокеев , Д. Б. Сапаралиев // Диалог цивилизаций. Взаимодействие культур, народов и государств в зоне Великого Шелкового пути, -2004. №2. (5)
164. Молдокасымов К. XIX кылымда кыргыз тарыхчысынын көлөмдүү кол жазмасы Түркияда сакталган [Текст] / К. Молдокасымов // 1-эл аралык байыртадан бүгүнкүгө чейинки кыргыз-түрк мамилелери симпозиуму докладдары. - Бурса, 2017. 261-271-б.
165. Молдокасымов К. Кокон ордосунда кызмат өтөгөн кыргыз тарыхчысы

- же Кокон хандыгынын тарыхына арналган анын кол жазмасы [Текст] / К. Молдокасымов // Магзуни. Фаргана хандарынын тарыхы. – Бишкек: Турар, 2007.3-14-беттер
166. Мочоев Дж. Арабизмы в кыргызском языке [Текст] / Дж. Мочоев // -Бишкек, 1998
167. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. (Феодальное хозяйство Худаяр-Хана) [Текст] / Р.Н. Набиев // -Ташкент, 1973
168. Никольская Г. Б., Матвеев А. М. Присоединение Средней Азии к Царской России и сопредельные страны Востока [Текст] / Г. Б. Никольская, А. М. Матвеев // Материалы по истории присоединение Средней Азии к России. Ч. 1. -Ташкент, 1969
169. Новичев А. Д. Борьба между реформаторами и консерваторами в период Танзимата (1839-1853) [Текст] / А. Д. Новичев // Тюркологический сборник, 1973. с. 82-108
170. Новичев А. Д. Гюльханейский хатм-ы шериф 1839 г. и его внешнеполитический аспект [Текст] / А. Д. Новичев // Тюркологический сборник 1972. Москва, 1973. с. 382-395
171. Новичев.А.Д. История Турции [Текст] / А. Д. Новичев // Издательство Ленинградского университета. 1968. часть первая. (1792-1839)
172. Новичев.А.Д. История Турции [Текст] / А. Д. Новичев // Издательство Ленинградского университета. 1973. часть вторая. (1839-1853)
173. Ормушев А. Кыргыз-түрк кызматташтыгы (Кыргыз Республикасы менен Түркия Республикасынын дипломатиялык байланышынын 20 жылдыгына карата) [Текст] / Ормушев А. // -Бишкек, 2012
174. Петросян Ю. А. К изучению идеологии младотурецкого движения [Текст]/ Ю.А. Петросян // Тюркологический сборник. К шестидесятилетию Андрея Николаевича Кононова. -Москва, 1966. АН СССР. Институт Народов Азии. с. 221 -228
175. Петросян Ю. А. Младотурецкое движение [Текст] / Ю.А. Петросян //

- Наука. Москва, 1971
176. Петросян Ю. А. Некоторые узловые проблемы исследования истории Османской империи в новое время [Текст] / Ю.А. Петросян // Тюркологический сборник, 1978. АН СССР. Институт Народов Азии.-Москва, 1984. с. 215 – 224
  177. Петросян Ю. А. Османская империя Могущество и гибель [Текст] / Ю.А. Петросян // Москва. 1990
  178. Плоских В. Киргизы во внешней политике Коканда (первая половина XIX века) [Текст] / В. Плоских // Известия Академии Наук. Республики Кыргызстан. -Бишкек, 1991. с. 41-48.
  179. Тарле Е.В. Сочинения. Том VIII. Издательство Академии Наук СССР [Текст] / Е. В. Тарле // Москва, 1959.
  180. Салиев А. А. Религиозная составляющая политика Османской империи в Средней Азии в XIX вв [Текст] / А. А. Салиев // История факты и символы. №1. (18) -Бишкек, 2019. с. 127-133
  181. Солтоноев Б. Үркүн. 1916. Тарыхый-даректүү очерк [Текст] /Б. Солтоноев // -Бишкек, 1993
  182. Сыдыков О. Тарих кыргыз Шадмания [Текст] / О. Сыдыков// -Фрунзе, 1990
  183. Табышалиева А. Вера в Туркестане. (Очерк истории религий Средней Азии и Казахстана) [Текст] / А. Табышалиева // - Бишкек, 1993
  184. Троицкая А. Л. Каталог архива кокандских ханов XIX в. [Текст] / А. Л. Троицкая//-Москва, 1968
  185. Усенбаев К.У. Присоединение Южной Киргизии к России [Текст] / К. У. Усенбаев // - Фрунзе, 1960
  186. Үркүн. 1916. Тарыхый-даректүү очерктер [Текст] / - Бишкек, 1993
  187. Халфин Н. А. Политика России в Средней Азии (1857-1868) [Текст] / Н. А. Халфин // -Москва, 1960

188. Халфин Н. А. Россия и ханства Средней Азии, (первая половина XIX века) [Текст] / Н. А. Халфин // -Москва, 1974
189. Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60-90-е гг. XIX в.) [Текст] / Н. А. Халфин // -Москва, 1965
190. Чукубаев А. Классовая борьба и общественная мысль в Киргизии (1900 - 1917) [Текст] / А. Чукубаев // -Фрунзе, 1967
191. Шабдан баатыр: Эпоха и личность. Документы и материалы/ Составитель: Ж. Абдылдабек кызы, Д.Ш.Кызаева, Д.Б. Сапаралиев [Текст] /- Бишкек. 1999

IV ДИССЕРТАЦИЯЛАР ЖАНА АВТОРЕФЕРАТТАР

192. Abdülkadir Macit. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri Işığında XIX. Yüzyıl Osmanlı-Hokand Hanlığı Münasebetleri [Текст] / Abdülkadir Macit // - İstanbul, 2008
193. Абдалиева Гульзада. Вынужденная миграция и реэмиграция кыргызов в Китай в XX в. [Текст] /Гульзада Абдалиева //-2023. Докторская диссертация

КЫСКАРТУУЛАР

BOA	Түркчө кыскартылган сөз болуп, Осмон мамлекеттик архиви маанисин берет
BA	Түркчө кыскартуу, мамлекеттик архив маанисин берет
c.	Cilt (том)
İA.	İslam Ansiklopedisi (Ислам энциклопедиясы)
p.	Page (бет)
s.	Sayfa (бет)
S.	Sayı (сан)
Ş.	Şaban (айдын аталышы)
T. C.	Türkiye Cumhuriyeti (Түркия Республикасы)
ТТК	Türk Tarih Kurumu (Түрк тарых коому)
АН СССР	Академия Наук Союз Советских Социалистических Республик
АН Уз. ССР	Академия Наук Узбекской ССР
б.	бет
Вып.	выпуск
Изв. АН Кирг	Известия Академии Наук Киргизской Советской Социалистической Республики
СОН	серия общественных наук
Собр. соч.	собрание сочинений

T.	TOM
----	-----

FERGANA MÜSLÜMANLARI'NIN İSHAK MEHMET ALI RİYASETİNDE RUS ASKERLERİ İLE YAPTIKLARI ÇATIŞMALARA DÂİR HABERLER

دائرة اخبار
بجویشنه
۱۱۹

ایسای دستاره لانه، و غایه، ایاتنه اکر محرمی نام که نیک خسته یا سنده قیام ایله ده شصت ابره روس عسکری
سینه و قورجورده معاصره عقده بدمه نفعیله قورجورده معاصره اویشیل، غرته سنده نقاش، سهر پر سوریخ
غرته سیک درج ایچیک بند و بیلفان نیک کوزر لیک سایی تر سوریخ سفارده سینه سنده انانی قیله قورجورده ایله
ملقون نیک زجر لری، معرکلیک مایه غورته کره خورجه جاکری ایله تقسیم و قورجورده عیله کورجا کورته سینه
برایه لرحمت ایسه اولریغه و سازه در اولده و نیکو بیلفان ده کره بولسا غرته و نیک کوزی ایچمه نیکولده و سانا
اجر اولریقی حرمه و تر قیلمی صده عدیده و کسانه قات ایسه اولده سوریخ بوریس ماکریه، و غایه
دکوره نیک سونجی اراده کور نیک انتقام سینه و الکالی کورجه اختیار لوسوره و سونجه ایله انگیز مانور لیک
القات نفعیله بریانه عطف و سنا بولر بولده، تر سوریخ ایله ده عورسی، غرته سنده درج ایله برمه اولریقی بریدی
معرکه اولده، نورد، و ده بیا، غرته سیک روسی خور نیک بری تا چلو نوسنده ضرر ایله معاد لیک خور سوره بر لوی
کوزر لیک قیله سفارته سنا ایله بولر اولده، و اولده، مایه غورته شلیخ مایه غورته سینه نورد اول قورجورده
ملقون نیک زجر لرد و غی لفا حرمه و تقسیم نفعیله اکر و فرما مده حلقه نورد اولر لیک.

ای صحت لیکان ایچیک لیک
غایه ایچیک
مورجور

Тиркеме-7

HOKANDELÇİSİNE ATIYYE, NÜMÜNE SİLAH VE ELBİSE VERİLMESİ

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a historical document or decree. The text is written in a cursive style and appears to be a list or record of items or actions related to the title above. The text is arranged in several columns, with some lines starting with 've' (and) or 've' (with), suggesting a list of items or conditions. The text is somewhat faded and difficult to read in detail, but it seems to be a formal record.

77 - BA. Irâde-Hâricîye, nr. 13785

Тиркеме-18

БЪРГЪЗ РЕСПУБЛИКАСЫ
БОГБОРДУК ДАМЛЕКЕТГЕ
АРХИВИ

МИНИСТЕРСТВО ВНУТРЕННИХЪ ДѢЛЪ.

ДЕПАРТАМЕНТЪ
ДУХОВНЫХЪ ДѢЛЪ.

7 Октября 1910 г.

№ 9667.

Градоначальникамъ:

1. С.-Петербургскому

2. Московскому.

Губернаторамъ:

- 3. Виленскому,
- 4. Нижегородскому,
- 5. Пермскому,
- 6. Пензенскому,
- 7. Вятскому,
- 8. Симбирскому,
- 9. Саратовскому,
- 10. Самарскому,
- 11. Оренбургскому,
- 12. Уфимскому,
- 13. Казанскому,
- 14. Астраханскому,
- 15. Таврическому,
- 16. Симь-Даринскому,
- 17. Семипалатинскому,
- 18. Уральскому,
- 19. Семирѣченскому,
- 20. Самаркандскому,
- 21. Ферганскому,
- 22. Закаспійскому,
- 23. Амиодискому,
- 24. Ставропольскому,
- 25. Тобольскому,
- 26. Томскому,
- 27. Енисейскому,
- 28. Иркутскому.

и чрезъ Кавказскаго Министра
Кавказскаго Министра Внутреннихъ Дѣлъ,
Губернаторамъ, Отдѣлу Секретаря (подписалъ) Столицина,
В. Обласкину,
Калашникову,
по именовавшимъ
ка обратнъ сего.

Директоръ,
въ должности Гофмейстера ВЫСОЧАЙШАГО Двора, (скрѣпилъ) А. Харузинъ

Вѣрно: Столоначальникъ В. Гасильевъ.

Копія.
Секретно.

Губернатору.

По доставленнымъ Министерству свидѣніямъ, руководители младотурецкаго движенія, не ограничиваясь въ пропагандѣ своихъ идей предѣлами Турціи, рѣшили способствовать возрожденію ислама и въ другихъ странахъ и въ частности развивать панисламскую и пантюркскую идею въ Россіи. Съ этою цѣлью младотурецкіе вожди послали въ Россію, подъ видомъ купцовъ, возвращающихся изъ Мекки богомольцевъ и т. п. лицъ, рядъ наивѣрныхъ и преданныхъ новоязъ племянъ ходячей для пропаганды среди нашихъ мусульманъ теоріи о единствѣ всего мусульманскаго міра. Посылаются эти, опасные для единства нашего государства, проповѣдники болѣею частью на Волгу, въ мѣстности съ значительнымъ татарскимъ и вообще мусульманскимъ населеніемъ, затѣмъ въ Крымъ, на Кавказъ и въ Туркестанскій край.

Въ виду чрезвычайной серьезности предпринятой изъ Турціи мѣры, могущей расстраивающе повліять на наше магометанское населеніе, уже имѣющее въ своей средѣ не мало лицъ, сочувствующихъ обособленію своихъ единоверцевъ и затѣвлю ихъ къ Турціи, какъ къ религиозно-политическому центру, я считаю необходимымъ обратить на изложенное особое вниманіе Вашего Превосходительства. Безъ сомнѣнія, что всякое вліяніе на нашихъ подданныхъ мусульманъ со стороны политическихъ дѣятелей культурно враждебнаго намъ государства, каковыя является Турція, должно быть пресѣчено въ корнѣ. Поэтому независимо, отъ общихъ мѣръ, которыя Ваше Превосходительство имѣете-принять въ зависимости отъ особенности мѣстныхъ условій, предлагаю Вамъ установить самое тщательное наблюденіе за появленіемъ означеннаго рода лицъ изъ Турціи и при обнаруженіи ихъ принимать безотлагательно рѣшительныя мѣры для извѣрженія ихъ за предѣлы Имперіи.

Объ оказавшемся и о пѣющихъ быть принятыми мѣрахъ, Вашему Превосходительству надлежитъ незамедлительно доносить мнѣ.

Врученъ
Об. № 1. 10. 1910

Тиркеме-20

46

О П Р А В К А

на предоставление Министра Внутренних Дел в Союз Министров
 от М по вопросу о мерах для произво-
 дителя письменному и папирному (папирному) каллиграфиче-
 ского мусульманского населения.

11-13
 1-3233

Губерния и область	количество	адрес	названия периодиче- ских	
			количество	адрес
Башкертанская	85	2	2	✓
Брянская	42	2	-	-
Валковская	141	14	3	-
Дунаевская	22	693	12	-
Курганская	---	133	-	-
Полтавская	1	947	-	-
Сумская обл.	27	60	-	-
Итого		1308	56	

Мусульманские периоди-
ческие издания и их изда-
тельство (дальнейшее).

Средством участия в устной редак-
ции мусульманского и татарского делового
судить мусульманские органы.

Центром мусульманской деятельности му-
сульманского населения является Казань. Сюда приток
из различных областей привозится мно-
го газетных изданий из Поволжья, Урала,
Восточной Сибири, особенно таких, которые по
существу являются не только для мусуль-
манов в России.

Специальным мусульманским изданием, так и не созданным получить от-
ветствия от мусульманского духовенства, которое по своей структуре имеет
образовательного типа на основании религиозного издательства.
 Поэтому условия на производной таблица данных о мусульманских мусуль-
манских изданиях не представляется точными и значительно меньше действитель-
 ных количества.

До статьи предварительной цензуры со-
держания мусульманских газет и брошюр,
как и религиозных, или фальшивых
(сказки), или бытовых. Отличительной чер-
той этих произведений является пренебреже-
ние канонов и каноничности по вопросу мусуль-
манскому.

В 1905 г. мусульманские издания на-
стоятельно увеличилось, и при-
том изменился и самый характер издавае-
мых произведений, которые имеют на
уровне с требованиями времени и охватили
все стороны мусульманской жизни.

Важнейшим из них в 1905 г. является
на Казанском учебном округе статьи
"Мусульманская" мусульманская газета в
1908 г. - издание, что на этот год, вышло
на Казань 440 экземпляров в количестве
1118 штук экземпляров и 8,000 штук экземпляров
листок.

Вой мусульманские издания имеют на
своем религиозно-правовом характере и
иногда общего характера. Первые ряд со-
циальной жизни мусульманского на "правовые
задачи", в которых на свой характер на
сфере общественной, чтобы не только вы-
ходить из употребления и при наличии социаль-
ной религиозно-правового характера.

Из числа мусульманских изданий, счи-
таются старшими печатными органами в Рос-

30

Важнейшим из них в 1905 г. является
на Казанском учебном округе статьи
"Мусульманская" мусульманская газета в
1908 г. - издание, что на этот год, вышло
на Казань 440 экземпляров в количестве
1118 штук экземпляров и 8,000 штук экземпляров
листок.

Вой мусульманские издания имеют на
своем религиозно-правовом характере и
иногда общего характера. Первые ряд со-
циальной жизни мусульманского на "правовые
задачи", в которых на свой характер на
сфере общественной, чтобы не только вы-
ходить из употребления и при наличии социаль-
ной религиозно-правового характера.

Из числа мусульманских изданий, счи-
таются старшими печатными органами в Рос-

9

Важнейшим из них в 1905 г. является
на Казанском учебном округе статьи
"Мусульманская" мусульманская газета в
1908 г. - издание, что на этот год, вышло
на Казань 440 экземпляров в количестве
1118 штук экземпляров и 8,000 штук экземпляров
листок.

Вой мусульманские издания имеют на
своем религиозно-правовом характере и
иногда общего характера. Первые ряд со-
циальной жизни мусульманского на "правовые
задачи", в которых на свой характер на
сфере общественной, чтобы не только вы-
ходить из употребления и при наличии социаль-
ной религиозно-правового характера.

Из числа мусульманских изданий, счи-
таются старшими печатными органами в Рос-

Важнейшим из них в 1905 г. является
на Казанском учебном округе статьи
"Мусульманская" мусульманская газета в
1908 г. - издание, что на этот год, вышло
на Казань 440 экземпляров в количестве
1118 штук экземпляров и 8,000 штук экземпляров
листок.

Вой мусульманские издания имеют на
своем религиозно-правовом характере и
иногда общего характера. Первые ряд со-
циальной жизни мусульманского на "правовые
задачи", в которых на свой характер на
сфере общественной, чтобы не только вы-
ходить из употребления и при наличии социаль-
ной религиозно-правового характера.

Из числа мусульманских изданий, счи-
таются старшими печатными органами в Рос-

//

Газеты на татарскомъ, русскомъ, арабскомъ и турецкомъ языкахъ.

Такихъ обществъ насчитывается въ Вятской губ. - 2, Акмолинской обл. I, Семипалатинской обл. 4 и въ г. Самаркандѣ I.

II. Общества попеченія объ учащихся въ мектебахъ для доставленія средствъ въ цѣляхъ поддержки и обезпеченія данного мектеба, снабженія его пособиями и руководствами, приглашенія учителей (мугаллимовъ), наблюденія за преподаваніемъ, оказанія помощи бѣднѣйшимъ ученикамъ и т. п.

Таковыхъ обществъ зарегистрировано въ настоящее время 5-Омского мектеба, Красноярскаго мектеба, Карскаго мектеба, Карскаго русско-мусульманскаго училища и Ханско-Ставочнаго центрального городского четвертькласснаго училища.

III. Общества благотворительныя, каковыя имѣются въ настоящее время 16.

IV. Общества религіозно-просвѣтительныя и культурно-просвѣтительныя, имѣющія цѣлью устраивать молитвенные дома, мечети, мектебы и медресы, библіотеки; распространять просвѣщенія среди мусульманъ, оказывать помощь учащимся мусульманамъ и содѣйствовать развитію роднаго языка и литературы. Таковыхъ обществъ насчитывается II.

Туркеме-22

УРГУЗ РЕСПУБЛИКАСИДА
БОРБОРДУК АМЛИКЭТИК
АРХИВИ

Копія
Секретно.

М.В.
ВОЕННЫЙ ГУБЕРНАТОРЪ
СЕМИРЪЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ,
Отдѣленіе I, Столъ I.
9 Декабря 1912 г.
№ 1839.-
гор. Вѣрний.

Въ Канцелярiи Туркестанскаго
Генераль-Губернатора.

На № 781.-

Въ кружки, носящiе названiе "Гапъ" или "Машрабъ" мусульмане обыкновенно соединяются по национальностямъ, возрастамъ; имущественному положенiю и иногда по профессiямъ. Такъ, существуютъ "Машрабы" таранчей, сартовъ, стариковъ, богатой молодежи, кузнецовъ, мелкихъ торговцевъ и проч. Состоятъ они изъ 17-20 человекъ. Ближайшей цѣлью является задача провести выѣстъ праздничный отдыхъ, для чего по очереди каждый изъ участниковъ въ воскресенье, какъ неторговый день, принимаетъ къ себѣ остальныхъ, устраиваетъ имъ обѣдъ, приглашается музыкантъ, тут же собравшіеся дѣлятся своими профессиональными интересами. Въ гор. Вѣрномъ существуетъ отъ 8 до 12 "Машрабовъ". Машрабы существуютъ не только въ Семирѣченской области, но и въ другихъ областяхъ края. Въ некоторыхъ Машрабахъ установленъ правильный еженедѣльный или ежемѣсячный взносъ денегъ членами кружка въ общую кассу. Въ такихъ кружкахъ съ правильными взносами ведется отчетность, выбирается казначей, предсѣдатель | ақсакаль | и члены правленiя.

Въ одномъ изъ обнаруженныхъ въ Вѣрномъ Машрабовъ богатой молодежи введена была суровая дисциплина, благодаря которой всѣ члены кружка состоятъ въ безусловномъ повиновенiи у выборныхъ лицъ, а такъ какъ выборными являются люди богатые и влиятельные, то послушанiе отражается на торговыхъ дѣлахъ и влечетъ

Центральный Ресурсы, 2013 г.
Оп. № 1 Ед. кр. № 68

Л. 11, 12.

Тиркеме-22

четъ за собой потерю кредита. Денежные штрафы въ этомъ кружкѣ опредѣлены отъ 50 коп. до 10 руб.. Членскій взносъ еженедѣльно 20 коп. съ каждаго участника. Хотя поступившія отъ членскихъ взносовъ и штрафовъ деньги, по показаніямъ участниковъ кружка, и предназначались на благотворительность но въ теченіе свыше года, какъ установлены эти сборы, никому изъ этого источника пособій оказано не было и осталось невыясненнымъ дѣйствительное назначеніе этихъ денегъ.

Ни одинъ изъ Машрабовъ не легализованъ, да и вообще въ области не имѣется никакихъ мусульманскихъ организацій, на открытіе дѣйствій которыхъ давалось бы установленное разрѣшеніе.- Переписка объ обнаруженныхъ Машрабахъ направлена 13 Іюня 1912 г. Прокурору Окружнаго Суда.-

Подлинный за надлежащими подписями.

ВЪ Р Н О :

Дѣлопроизводитель *Рубин*

С В Ъ Р Я Л Ъ :

Пом. Дѣлопроизводителя

М. М. Мухоморова

Тиркеме-23

Къ №86

Къ п і я в с е м я с е к р е т н а г о д о н е с е н і я К о н с у л а в ь А д р і а н о п о л ь, в ь л. А с с. П р о т о п о п о л а И М П Е Р А Т О Р С К О М У П о с л у в ь К о н с т а н т и н о п о л ь о т ь 25 М а я 1910 г о д а з а №84.

П о ч т и с ь п е р в ы х д н е й г о с у д а р с т в е н н а г о п е р е в о р о т а 1908 г. с ь р а з н ы х с т о р о н ь д о м е н я с т а л и д о х о д и т ь с л у х и, ч т о р у к о в о д и т е л и м л а д о т у р е ц к а г о д в и ж е н і я н е н а ч ь р е н ы о г р а н и ч и в а т ь с я в ь п р о п а г а н д ь н ь к о т о р ы х с в о и х и д е й п р е д ь л а м и Т у р ц и и, н о р ь ш и л и с п о с о б с т в о в а т ь в о з р о ж д е н і ю и с л а м а и в ь д р у г и х с т р а н а х.

С л у х и э т и, д о х о д и в ш и е д о м е н я р а з н ы м и п у т я м и, б ы л и о ч е н ь у п о р н ы, и о с о б е н н о н а с т о й ч и в о у к а з ы в а л и н а Р о с с і ю, к а к ь н а с т р а н у, н а м у с у л ь м а н с к о е н а с е л е н і ю к о т о р о й в з о р ы м л а д о т у р о к ь о б р а щ е н ы с ь о с о б е н н о й н а д е ж д о й: п р о п а г а н д ь п а н и с л а м и с т с к и х и д е й и м е н н о с р е д и н а ш и х м у с у л ь м а н ь м л а д о т у р к и п р и д а в а т ь, б у д т о б ы, п е р в о с т е п е н н о е д л я Т у р ц и и з н а ч е н і ю.

В ь в и д у т о г о, ч т о т а к а я д ь я т е л ь н о с т ь м л а д о т у р о к ь н е н а х о д и л а с ь п о к а в ь с в я з и с ь д ь я т е л ь н о с т ь ю и х ь в о в ь р е н н о м ь м о е м у н а б л ю д е н і ю в ы л а е т ь и я в л я е т с я с к о р ь б е о б щ е п о л и т и ч е с к и х в о п р о с о м ь, з а н и м а т ь с я к о т о р ы х ь я н е п р и з в а н ь - я в о з д е р ж и в а л с я д о в р е м е н и o т ь с о о б щ е н і я И М П Е Р А Т О Р С К О М У П о с о л ь с т в у с л у

15/1/10

160-4

Op. № 1. Е.з.р. № 67

1-4

АРАВИИ

15/1/10

Тиркеме-23

ховъ объ этой дѣятельности, тѣмъ болѣе, что слухи эти до сихъ поръ были самаго неопредѣленнаго характера и никогда не касались какого либо факта, никогда не называли какого либо имени и потому казались мнѣ мало заслуживающими вѣри.

Но въ самое послѣднее время мнѣ пришлось изменить свое мнѣніе. Недавно я свидѣлся съ однимъ лицомъ, хорошо мнѣ извѣстнымъ и преданность котораго Россіи я имѣю вѣрскія основанія считать вполне искренней. Лицо это родомъ изъ небольшого мѣстечка въ Македоніи, прекрасно владѣетъ турецкимъ языкомъ и сумѣло сохранить дѣрнія связи съ мусульманами своей родины, считавшими его весьма благонамереннымъ въ турецкомъ смыслѣ.

Послѣднее пребываніе моего знакомаго въ его родномъ городкѣ (осенью прошлаго года) совпало съ приѣздомъ туда нѣсколькихъ младотурокъ, бывшихъ некогда товарищами моего знакомаго. Все они собиравшись вѣсело у муллы - большого фанатика и вѣсело съ тѣмъ поклонника младотурецкихъ идей. Въ бесѣдахъ не разъ затрогивались вопросы политики, причемъ младотурки не стѣснялись присутствіемъ моего знакомаго и говорили обо всемъ съ большою откровенностью. Это убѣдило муллу, что приѣзжіе посвященъ во все планы младотурокъ и заставило его послѣ отъѣзда младотурокъ забыть осторожность.

Туркеме-23

Изъ послѣдующихъ бесѣдъ съ муллою знакомый мой узналъ, что младотурки уже нѣсколько мѣсяцевъ тому назадъ послали въ Россію — подъ видомъ купцовъ, возвращающихся изъ Мекки богомольцевъ и т.п. нѣсколько десятковъ начитанныхъ и преданныхъ новымъ идеямъ ходжей для проповѣди среди мусульманъ идеи солидарности всего мусульманскаго міра въ противобѣдъ христіанскому. Посылаются эти проповѣдники большей частью на Волгу, въ города, гдѣ есть значительное татарское население; затѣмъ въ Крымъ, на Кавказъ, въ Туркестанскій край, въ Бухару и Афганистанъ.

Что, по мнѣнію рѣсказчика является наиболее вѣрнымъ ручательствомъ того, что вышеприведенное не было простымъ предположеніемъ младотурокъ, — это то обстоятельство, что мулла говорилъ о городахъ на Волгѣ, гдѣ имѣется мусульманское населеніе, о Казани, Нижнемъ Новгородѣ, Астрахани, о дорогахъ въ Туркестанъ и Бухару, о численности мусульманъ въ Россіи (которыхъ младотурки насчитываютъ до тридцати милліоновъ), о зажиточности нѣкоторыхъ русскихъ торговцевъ-мусульманъ, причемъ, будто бы входилъ въ подробности, указывая на то, что онъ имѣетъ эти свѣдѣнія отъ лицъ, побывавшихъ на мѣстахъ.

Мулла заключилъ, будто бы, свой нескромный разговоръ такъимъ

Тиркеме-23

мыслили: "Если бы у нас теперь вновь возникла война с Россіей - мы уже не будем по прежнему поставлены въ самыя неблагопріятныя условія борьбы одновременно съ могущественнымъ врагомъ внѣшнимъ и врагами внутреннимъ: напротивъ мы имѣемъ 30.000.000 союзниковъ внутри Россіи, которыхъ мы сумѣемъ подготовить. Мы будемъ въ лучшихъ условіяхъ, чѣмъ Японія, которая не могла бы поднять мусульманъ противъ Россіи."

Разумѣется я лишенъ возможности провѣрить все вышесказанное и передаю рассказъ такъ, какъ я его слышалъ. Но, такъ какъ на этотъ разъ рѣчь идетъ уже не о слухахъ относительно плановъ младотурокъ, а уже объ опредѣленномъ фактѣ, т.е. о рассказѣ муллы въ захолустьномъ мѣстечкѣ Македоніи, муллы, который цитируетъ названія русскихъ городовъ, гдѣ ведется по его мнѣнію пропаганда, и высказываетъ опредѣленныя надежды - я не считалъ себя въ правѣ умолчать о вышесказанномъ, ибо позволяю себѣ думать, что эти свѣдѣнія, не представляя сами по себѣ какой либо цѣнности въ связи съ другими данными, получаемыми ИМПЕРАТОРСКИМИ Посольствами изъ другихъ источниковъ, эти свѣдѣнія, какъ бы отрывочны и неполны они ни были, могли бы отчасти способствовать пролитію свѣта на ту сторону дѣятельности младотурокъ, которой касается вышеприведенный рассказъ:-

№ 36

Копия.

МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХ ДѢЛЪ

ДЕПАРТАМЕНТЪ
ДУХОВНЫХЪ ДѢЛЪ.

15 января 1911 года.

№ 535.

О мѣрахъ для противодействия
панисламскому и пантатарскому
(пантюркскому) вліянію среди му-
сульманскаго населенія.

Въ послѣдніи десятилѣтія во всемъ мусульманскомъ мірѣ обна-
руживается чрезвычайный подъемъ какъ религіознаго, такъ и
національно-культурнаго самосознанія.

Не оставшись чуждымъ и Россіи, это движеніе проявилось
среди населяющихъ ее разноплеменныхъ и разноязычныхъ народ-
ностей, исповѣдующихъ исламъ, въ явномъ стремленіи ихъ къ тѣсно-
ному сплоченію между собою на почвѣ искусственно создаваемой
татаризаціи, къ обособленію отъ общегосударственныхъ культур-
ныхъ задачъ и къ духовному сближенію съ единообразными государ-
ствами, главнымъ образомъ съ Турціей.

Подъ вліяніемъ внутреннихъ и вѣншихъ событій 1904—
1906 гг. движеніе въ русскомъ мусульманствѣ, руководимое изъ
Турціи переселившимися туда нашими подданными, преимуще-
ственно изъ татаръ, опирающимся на своихъ единомышленни-
ковъ въ Россіи, приняло за послѣднее время особенно интенсивный
и даже угрожающій историческимъ задачамъ русской государствен-
ности характеръ.

Въ настоящее время послѣдствія этого движенія реально ска-
зываются въ слѣдующихъ явленіяхъ:

- 1) въ совершившемся въ 1905 г. отпаденіи нѣсколькихъ де-
сятковъ тысячъ крещеныхъ инородцевъ (частью турецкаго, частью
финскаго происхожденія) въ мусульманство и въ интензивно по-
ставленной пропагандѣ мусульманства какъ среди слабыхъ въ вѣрѣ
крещеныхъ инородцевъ Поволжья, такъ и среди полуязыческихъ
племенъ сѣверо-восточной Россіи, 2) въ постепенномъ сосредотооче-
ніи всей области духовнаго и культурнаго просвѣщенія мусуль-
манъ восточныхъ и средне-азиатскихъ областей въ рукахъ татар-
скаго или прошедшаго татарскую школу духовенства, 3) въ развитіи
подъ видомъ допущенныхъ закономъ мусульманскихъ конфес-
сиональных школъ (мектебе и медресе) обширной сѣти общеобра-
зовательныхъ инородческихъ учебныхъ заведеній со специфически
татарскимъ отбѣнкомъ, 4) въ созданіи цѣлаго ряда мусульманско-
татарскихъ духовно и культурно просвѣтительныхъ и благотвори-
тельныхъ учрежденій, книгоиздательства періодическихъ изданій
и тому подобныхъ начинаній, имѣющихъ прямымъ назначеніемъ
проводить въ широкіе слои народныхъ массъ начала татарско-
мусульманской культуры, 5) въ явно недоброжелательныхъ, а часто
и открыто враждебныхъ выступленіяхъ татарской интеллигенціи и

№ 1409.

Въ Совѣтъ Министровъ.

татарской печати против государственности и русской народности и 6) в нескрываемом тяготении к зарубежному мусульманству, установлении постоянных сношений с Турцией и Египтом, воспитании молодежи в турецких учебных заведениях и т. п.

Изучение этих явлений показывает, что они не случайны, а вытекают из определенно поставленной программы панисламистов. Лица этого направления, сосредоточенные главным образом в Турции, сугубо одушевленные послѣдними успѣхами младо-турок и обновлением турецкого государства, ставят себя задачей объединить мусульманъ всего мiра для образования единого мусульманскаго государства. Настойчиво проводя эту свою идею какъ в Индию, такъ и въ Индо-Китаѣ, какъ въ Японію, такъ и въ Китайской Имперіи, панисламисты обратили на себя самое серьезное вниманіе всѣхъ заинтересованныхъ въ этомъ дѣлѣ правительствъ. Распространяя свои политическія воздѣйствія отъ Атлантическаго до Великаго и Индійскаго океановъ, панисламисты видятъ одну изъ главныхъ своихъ опоръ въ мусульманскомъ населеніи Россіи. Пропагандируя среди нашихъ паломниковъ, отправляющихся въ Мекку, привлекая въ Турцію нашу мусульманскую молодежь, высылая эмиссаровъ для пропаганды въ Россію, особенно въ Поволжье и Туркестанъ, а равно въ Бухару и Хиву, издавая въ Константинополѣ журналы и газеты на турецкомъ и русскомъ языкахъ, крайне враждебнаго для Россіи направленія, рассчитывая на распространение этихъ изданій спеціально въ Россію, панисламисты, какъ связано, насчитываютъ въ настоящее время уже не мало въ своихъ рядахъ нашихъ же подданныхъ, преимущественно изъ татаръ Поволжья, поселившихся и дѣйствующихъ въ Константинополѣ. Роды вѣдшаго успѣха своей пропаганды, панисламисты выставляютъ въ настоящее время для русскихъ мусульманъ переходную къ панисламизму идею о пантюранизмѣ (пантюризмѣ), т. е. идею объ объединеніи всѣхъ народностей тюркскаго происхожденія. Съ этою дѣлью имѣется въ виду не только поднять магометанскій фанатизмъ, но и выдѣрить въ мусульманскую школу, при посредствѣ соответственно подготовленныхъ учителей, убѣжденіе въ необходимости единенія на пантюранскіхъ національныхъ основаніяхъ.

Такое положеніе вещей очевидно вынуждаетъ государственную власть обратить на татарско-мусульманское движеніе самое серьезное вниманіе и принять мѣры къ обезвреженію его для государственныхъ интересовъ.

Какъ видно изъ изложеннаго, проявленія возрожденнаго мусульманскаго духа затрогиваютъ существеннымъ образомъ самыя разнообразныя области государственной жизни, вторгаясь въ сферу какъ церковной, такъ и просвѣтительной и административной дѣятельности государства.

Тиркеме-30

عدوتون   ائتم   حضرتون
 درسماره اولوبه. کارا خیری و تقاروت خاییم دهی برکلام قیم و برقیض ساره سیف و ادره طوب کارا اقمسی اهدایه کنی هیلایتمه اذینله خیر موی
 دیناسیور. سائر اهلانویه حضرت مولکوره مقابله اولمور اولدوره هیلایه مرقومونک انصار و جود قبولی موافق مساعدتیه هیلایه جانانی برکلام
 م   سائمه کلامه
 هفت بیری درکار بولسی تمکاد اقمم

درسماره اولوبه. کارا خیری و تقاروت خاییم دهی برکلام قیم و برقیض ساره سیف و ادره طوب کارا اقمسی اهدایه کنی هیلایتمه اذینله خیر موی
 دیناسیور. سائر اهلانویه حضرت مولکوره مقابله اولمور اولدوره هیلایه مرقومونک انصار و جود قبولی موافق مساعدتیه هیلایه جانانی برکلام
 م   سائمه کلامه

16

Handwritten signature or mark.

Handwritten text: *مجلس*

Handwritten text: *مجلسه بنام حضرت امام رضا علیه السلام در روز پنجشنبه*

Handwritten text: *بمقام آیت الله العظمی در مجلسه ایستادگی*

Handwritten text: *شماره نایین از کتابخانه آیت الله العظمی در روز پنجشنبه*

Handwritten text: *در روز پنجشنبه در مجلسه آیت الله العظمی*

Handwritten text: *مجلسه ایستادگی در روز پنجشنبه*

Handwritten text: *بمقام آیت الله العظمی در روز پنجشنبه*

Handwritten text: *بمقام آیت الله العظمی در روز پنجشنبه*

Handwritten signature and text: *مجلسه*

BOA, A. DVN. MHM, 22/86

HİVE HÂKİMİ ELÇİSİNİN HEDİYELERİNİN KABULÜ VE İSTEKLERİ

اینک خطی که در این روز در دست من رسید از طرف آن جناب
 در این خط آن جناب فرمودند که این خط را در دست من
 در این خط آن جناب فرمودند که این خط را در دست من
 در این خط آن جناب فرمودند که این خط را در دست من

عظمی
 آنرا
 حضرتی
 این خط آن جناب فرمودند که این خط را در دست من
 در این خط آن جناب فرمودند که این خط را در دست من
 در این خط آن جناب فرمودند که این خط را در دست من

MERV BÖLGESİNİN İLHAKI TEŞEBBÜSÜ VE RUS - İNGİLİZ İLİŞKİLERİ

YAKIN AŞKATI

۵

سروقطه سنک اطاعت دارا برتسورج، انقلره سفیرک مسوکریس نژده برتی دفع اولرق نوچ و قشاق بولمق لیسک بولمق اولیق بعضه افانک و حاوی برتسورج سفارت سنه سنه خللا تقاضا نر بر سنک لیسک حایچیت حایچیت سنک نکره سی عرض و تقدیم قندی انتم یا جهاد اولیق لیسک یا ماریش

خارجه تقاضا ایچا پادشاه تاخید برتسورج سفارت سنه سنه دارا لیسک ۶۶ ندرلی تقاضا نرک برتسورج

ظافر خان حیات

تخلصه

انقلره سفیری « حود قطره سنک اطاعت دارا برتسورج نژده اجلی نسان بوی بوتت روتت روسیه
اسیای درتسورج ایدوره کاسک حرکتی تقسیم و تخریب ایچکی طلب ایچکده عبارت ایچک مسوکریس روسیه حکومتک نافع ایچکریس
ایچکده حرکتی نکره ح طله لورلی تاخید حویه ، دراره کی مستلکای تقسیم حکومت حد و دینه قدر توبیه حویه اولیق ایزت و نسان
ایچکده روسیه ایچا اصلاحی مالک انقلره نژده اولیق انقلره سفیرک یاخیت خاچیچک ناطریک روسه خارجه طور
درکننده خللا برتسورج ملات واقع هلیکی طرف موجه کتوب ایچکده دیک بعضه مازت تقاضا مسوکریس سفیرک ایچه سواری ایچا نسان
ایچکده روسیه نکره کی طور حرکتی حویه انقلره تاخید نرس دی ایسی دسلی سنه سنه دهار باره انقلره حایچیت